

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**UNIVERSITY OF BUSINESS AND SCIENCE
OLIIY TA'LIM MUASSASASI**

University of
Business and Science

ILMIY AXBOROTNOMA

2024

- **UBS ILMIY AXBOROTNOMASI**
- **НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК UBS**
- **UBS SCIENTIFIC BULLETIN**

www.ubsu.uz

Bosh muharrir: *University of Business and Science rektori, geografiya fanlari doktori, professor K.M. Boymirzayev.*

Mas'ul muharrir: *Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektor, iqtisodiyot fanlari doktori, professor N.J.Sotvoldiyev*

Mas'ul muharrir o'rinbosari: *Ilmiy tadqiqot va ilmiy pedagogik kadrlar tayyorlash bo'limi boshlig'i, Sh.I.Mamadaliyev.*

TAHRIR HAY'ATI

Fizika-matematika va texnika fanlari – *f-m.f.d., prof. M.M.Rahmatullayev, f-m.f.d., prof. R.M.Xakimov, f-m.f.d., prof. G'.Jorayev.*

Biologiya fanlari – *b.f.d., akademik K.Sh.Tojiboyev, b.f.d., dotsent. A.Batoshev, b.f.d., dots. D.B.Dexqanov.*

Tarix fanlari – *tar.f.d., prof. A.N.Rasulov, tar.f.d., prof. F.A.Maqsudov, tar.f.d. prof O.K.Komilov*

Iqtisodiyot fanlari – *i.f.d., prof. Qodirova H.T, i.f.d., dots. M.X.G'aniyev, i.f.d., dots. A.Y.Axmedov*

Falsafa fanlari – *s.f.d., prof. T.Fayzullayev, f.f.d., prof. A.M.Mirzahmedov, s.f.d., prof. N.B.Dexqanov.*

Filologiya fanlari – *fil.f.d., prof. Z.Ya.Sodiqov, fil.f.d., prof. N.Ulukov, fil.f.d., prof. X.Sh.Usmonova.*

Geografiya fanlari – *g.f.d., prof. S.B.Abbasov, g.f.d. dots. Sh.Jumaxanov, g.f.d. dots. O.T.Mirzamahmudov.*

Pedagogika va psixologiya fanlari – *p.f.d. prof. M.Sobirova, p.f.d., prof. M.R.Qodirova, p.f.d. prof. Sh.K.Xo'jamberdiyeva.*

Texnik muharrir: *J.J.Xamrayev.*

Tahririyat manzili:

Namangan shaxri, Beshkapa ko'chasi, 111-uy.

Tel: (78) 113-26-26, (90) 789-42-42 **e-mail:** uzinfo@ubsu.uz

UBS Scientific Bulletin - Научный Вестник UBS - UBS Ilmiy axborotnomasi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan 2024-yil 22-yanvardagi 210192-sonli guvohnomasi binoan chop etiladi.

Chop etilgan maqola mazmuni va unda keltirilgan ma'lumotlarning to'g'riligiga muallif(lar) javob beradi

www.ubsu.uz

© University of Business and Science 2024

MUNDARIJA / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENTS**DOLZARB MAVZU**

Шарипов Қ.А. Илм-маърифатсиз эзгу мақсадларга эришиб бўлмайди.....	5
---	---

01.00.00	FIZIKA MATEMATIKA VA TEXNIKA FANLARI
05.00.00	ФИЗИКА МАТЕМАТИКА И ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ
	PHYSICS MATHEMATICS AND TECHNICAL SCIENCES

Қурбонов Ж.М. Мева ва сабзавотларнинг уюч эмм энергиси билан қайта ишловидаги капиляр босиминининг ўзгаришини аниқлаш.....	12
Karimov A.I. Theoretical Study of Shock Waves on Cylindrical Panels Located in Liquid Medium.....	19

TARIX FANLARI

07.00.00	ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ
	HISTORICAL SCIENCES

Каримов И.И. Музейларда инновацион технологияларнинг жорий этилиши.....	27
Rustamaliyev M.H. Turkistonga temir yo‘l transportining kirib kelishi va uning tarmoqlarining kengayishi.....	33

IQTISODIYOT FANLARI

08.00.00	ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ
	ECONOMICS SCIENCES

Gulyamov S.S., Rajamurodov H.Z. Digitalization of Agriculture: Preconditions and Role of Informatization.....	46
Egamberdiyev F.T., Saidrasulova M. Human capital formation: the key components and main sources.....	53
Mirzaev Q.D., Boboqulov S.B. Raqamli iqtisodiyotda inson kapitalini rivojlantirish masalalari.....	63
Валиев Б.Б. Миллий иқтисодиётни диверсификациялаш шароитида сармояларни фаол жалб қилиш.....	72
Kuldashev Sh.A. Ta’lim xizmatlari bozorida oliy ta’lim muassasalarining rivojlanish holati tahlili.....	82
Сирождинов И.Қ. Акциядорлик жамиятларининг афзалликлари ва камчиликларининг концептуал-назарий таҳлили.....	87

Паязов М.М. Анклав ва эксклав ҳудудларда темир йўл хизматларини ривожлантиришни мамлакат сиёсатининг бош мезонига айланиши керак.....	93
--	----

FILOLOGIYA FANLARI

10.00.00 ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

PHILOLOGICAL SCIENCES

Юсупов М.Р. Подготовительные отделения при вузах – важный компонент в общевузовском обучении русскому языку как иностранному.....	99
Saydamatova D.X. Korpus tushunchasi va korpus lingvistikasi haqida.....	105

GEOGRAFIYA FANLARI

11.00.00 ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ НАУКИ

GEOGRAPHICAL SCIENCES

Ahmadaliyev YU.I., Abduvaliyev X.A. Hududiy tashkil etishning ba'zi nazariyalarida aholi omilining o'rni va ahamiyati.....	111
Mirzahmedov I.K. Farg'ona vodiysining tuproq-ekologik sharoiti: tahlili, dinamikasi va modifikatsiyalashuvi.....	124
Эргашев Т.Й. Академик лицейларнинг ўқувчиларида картографик тассавурларни шакллантириш.....	132
Naimov H.N. SHimoliy farg'ona landshaftlarini kartalashtirish masalalari	140

PEDAGOGIKA VA PSIXOLOGIYA FANLARI

13.00.00 ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ

19.00.00 НАУКИ

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL SCIENCES

Hamidova N.I., Muxtorova G.M. Talabalar jamoasini shakllantirishda yuzaga keladigan muammolar va ularni hal etish texnologiyalari.....	146
Maripova A.B. Umumta'lim maktabi o'quvchilarida nizoli vaziyatlarni bartaraf etish psixologik muammo sifatida.....	154

DOLZARB MAVZU**ИЛМ-МАЪРИФАТСИЗ ЭЗГУ
МАҚСАДЛАРГА ЭРИШИБ БЎЛМАЙДИ**

Ўзбекистон Республикаси Олий таълим, фан ва
инновациялар вазири
т.ф.д., проф. Шарипов Қ.А.

Жаҳонда юз бераётган воқеа-ҳодисалар, беқарор сиёсат, гегемонлик васвасаси, ўзаро зиддиятлар, миллатчилик каби бўҳронлар биздан ҳар қачондагидан-да кўпроқ илм-фан, таълим-тарбия, маънавият масалаларига жиддий эътибор қаратишни талаб этмоқда. Чунки тараққиёт майдонида яшаб қолиш маънавий етук, замонавий билимларни эгаллаган, ватанпарвар авлодга боғлиқ. Бундай авлод эса сифатли таълим ва самарали илм-фан воситасида тарбияланади. Юқори интеллектуал даражаси авлоднинг камолга етиши, жамиятнинг барча бўғинига кириб бориши мамлакатдаги мавжуд соҳаларнинг янгиланиши, ривожланишига олиб келади.

Шарқнинг буюк файласуфи Конфуций “Билимсизлик инсоният учун энг қоронғи тундир” деганида мутлақо ҳақ эди. Негаки, илм инсониятни юксакликка кўтарса, билимсизлик уни фақат тубанлик, жарлик сари етаклайди. Бунга инсоният тамаддунида мисоллар жуда кўп. Шунинг учун эртасининг фаровон бўлишини ўйлаган жамият илм сари интилади, ёш авлодга билим ўргатиш, зиё тарқатиш илинжида бўлади.

Ўтган асрнинг бошларида жадид боболаримиз ҳам юртни асрий колоқликдан олиб чиқиб, уни хур, обод мамлакатга айлантиришнинг дастлабки пойдевори таълимда, деб билганлари бежиз эмас.

Бугун реал воқеликка айланган янги Ўзбекистонда қўйилаётган учинчи Ренессанс пойдеворининг мустаҳкам бўлиши миллий ғурури, маънавияти баланд, замонавий илм-фан асосларидан хабардор, камида икки-уч тилда мулоқот қила оладиган, ўзлари танлаган касб-хунар сирларини мукаммал эгаллаган ёшларимизга боғлиқ. Шундай экан, мактаб ҳам, олийгоҳ ҳам, муаллим ҳам ўзгаришга, янгиланишга, уйғонишга мажбур. Бундан бошқачаси бўлмайди.

Бу ўринда нафақат мактаб, балки олий таълим муассасаси ҳам ўз иш услубини, таълим-тарбия беришни бутунлай замонавийлаштириши керак. Юртимизда таълимнинг куч-қудратини, мазмун-моҳиятини тўлиқ англаб етмаганлар ҳам топилади. Ўйлаб кўрилса, “Осиё йўлбарслари” деб аталган Сингапур, Жанубий Корея, Малайзия каби давлатлар тақдирини таълим

қанчалар ўзгартириб юборгани хулоса чиқаришга етарли. Улар минг машаққатлар билан мустақилликка эришган, иқтисодиёти оғир аҳволдаги мамлакатлар эди. Вазиятни ўнглаш йўлида ишни дастлаб таълим ислохотидан бошлашди. Ва виждонли, фидойи, миллатпарвар, ватанпарвар муаллимлар миллатни таназзулдан олиб чиқди.

Замонавий дунёда маълум бир мамлакатда илм-фан қанчалик ривожланганини ушбу юртдан экспорт қилинадиган юқори технология воситалари сонидан билиб олса бўлади. Шу манода, Сингапур бир йиллик экспорт товарларининг 58 фоизи юқори технологияларга тўғри келади. Демак, жаҳонда ўз ўрнимизни янада мустаҳкамлашни истасак, аввало, эътиборни илм-фан, таълим ривожига қаратишимиз шарт.

Тобора қиммати ошаётган ресурс

Таълим хизматлари бозорида рақобатбардош маҳсулот малакали кадрлар тайёрлаш билан амалга ошади. Демак, таълим хизматлари бозорининг маҳсулоти инсон капитали ҳисобланади. Инсон капитали эса замонавий иқтисодиётда тобора қиммати ошаётган ресурс. Шунинг учун ҳам айтиш мумкинки, таълим бизнеси бу мавсумий ҳарактер касб этадиган эмас, балки узлуксиз ривожланадиган бизнес туридир.

Инсон капиталини ривожлантириш учун унинг камолотига тўсиқ бўладиган иллатлардан қутулишимиз даркор. Статистик маълумотларга қараганда, Ўзбекистонда бир йилда ўртача 300 минг атрофида тўй ўтказилар экан ва уларнинг умумий сарф-ҳаражати қарийб 3 миллиард АҚШ долларини ташкил этмоқда. Бу муайян бир давлатнинг бюджети, дегани. Бундан юз йил муқаддам маърифатпарвар Маҳмудхўжа Беҳбудий “Тўйга исроф қилинатургон оқчаларни ўқимоқ йўлига сарф қилсангиз!” деб даъват этган. Бироқ замон ўзгарди, аммо баъзи нуқсонларимиз биз билан ҳамон бирга. Янгиланаётган мамлакатимизда миллий менталитетимиздаги бундай камчиликларни тўғрилаш ҳам ғоят муҳим зарурат.

Улуғ маърифатпарвар аллома Маҳмудхўжа Беҳбудий ёшларга мурожаатномасида, жумладан, бундай ёзади: “...ушбу тамаддун асрида илмсиз қуруқ таассуб ила ҳам яшаб бўлмас. Чунки замонамиз шундай зўрки, озгина фурсатда қуруқ таассуботимизни асосидан қўпаруб ташлайдур. Шунинг учун замонанинг муҳлик асбобиға қаршу муқоамат этадургон бир нарсa бор бўлса, ул-да маорифдур”.

Бу бежиз айтилмаган. Башарият яралибдики, илм масаласининг долзарблиги ҳеч қачон кун тартибидан тушмаган. Фарзандларимиз диний илм билан бир қаторда дунёвий фанларни ҳам пухта ўзлаштириши шарт. Аслида, илмни диний ёки дунёвий деб ажратишнинг ўзи хато. Бугунги тараққиёт асрида ёшларимиз ҳар жиҳатдан баркамол бўлиши зарур. Акс ҳолда жаҳидчи маърифатпарвар бобомиз Мунавварқори Абдурашидхонов

айтганидек: “Бугунгача Овропа халқи осмонга учар экан, бизда соч ва соқол низолари, оврўполилар денгиз остида сузар экан, бизда узун ва қисқа кийимлар жанжаллари, Оврўпо шаҳарлари бугун электрик иситилар ва ёритилар экан, бизда мактабларда жўғрофиё ва табиёт ўқитиш, ўқитмаслик ихтилофлари...” давом этади.

Барча билимларни пухта ўзлаштирган кишини ҳеч ким чалғита олмайди. Чунки у ҳар бир ишини ақл тарозисига солиб амалга оширади. Миллий қадриятларимизга, муқаддас динимизнинг соф таълимотига зид ҳеч қандай таъсирга алданмайди. Шундай экан, ўғил-қизларимизни замон талабларига жавоб берадиган даражада вояга етказиш, илм тарқатиш ҳар биримизнинг олдимизда турган катта масъулият. Бугуннинг боласи жисмонан соғлом, маънан етук, ўз фикрига эга, касб-ҳунарни эгаллаган, замонавий технология ютуқларини яхши ўзлаштирган бўлиши шарт. Шундагина кўзланган мақсадга эришиш осон бўлади.

Жадидлар йўли ибрат

Одамзод ўзига ато этилган ақл ва илмни ишга солиб, жаҳонда рўй бераётган илмий кашфиёт ва изланишлардан хабардор бўлиб турмаса, ўз ҳаётига татбиқ этишни кечиктирса, тараққиётда қолоқликка мубтало бўлади.

Ҳозирги замонимизда техника тараққиёти марказида қайси мамлакатлар турибди, нима учун улар шу даражада илгарилаб кетди, деган саволга жавоб қидириб кўрайлик. Оддийгина айтадиган бўлсак, улар илмсизлик, кўр-кўрона ҳаёт кечиришдан кўра, машаққатли ва оғир бўлса-да, илмий кашфиёт ва изланишлар йўлини танлади. Бу йўлда қандай йўқотишлар, умидсизликларга дуч келмасин, барибир муайян мақсад сари олға интилаверди. Ниҳоят, уларга илм ёруғ йўл кўрсатди.

Бугунги кунда жоҳиллик ва илмсизликка чўмган халқлар энг охириги русумда яратилган жиҳоз ва мато ишлаб чиқарадиган давлатларга қарам бўлиб қолаётгани сир эмас. Чунки бундай халқлар устига бостириб бориш шарт булмай қолди. Бир парча темирни олгинда, компьютер ёки шунга ўхшаш нарсаси шаклига айлантиру тилло баҳосида сот, ўзи келиб жон-жон дея олиб кетади, деган шиор бугунги куннинг “тараққиёт шиори” десак, хато бўлмаса керак. Дейлик Ҳиндистон, Хитой, Сингапур каби Осиё давлатлари ёшлари IT соҳасида илгарилаб, юксак технологиялар савдосидан миллиардлаб доллар фойда кўраётган бир пайтда кўпчилик қолоқ юртлар ҳамон хомашё савдосидан арзимас маблағ олаётгани таассуфланарлидир.

Бир аср олдин илмий техника ютуқларидан етарли даражада фойдаланилмаган Ўзбекистонимизда бугун ҳаммаси ўз ўрнига қайта бошлади. Ёш авлод илм йўлида фидойилик кўрсатишга ўтди, аммо оёғимизга кишан солиб турган, жоҳилиятга хос удумларимиздан, илмсизликдан тезроқ

кутулишга, илғор халқлар сафига қўшилишга тўсиқ бўлаётган камчиликларимиз ҳам йўқ эмас.

Беҳбудий бобомиз яна дейди: “...бошқа миллатларни бойлари фақир ва етимлар учун мактаб ва дорилфунунлар соладурлар, фақир ва етимларни ўқимоғи учун вақф “истипендия”лар таъйин қилур. Бошқа миллат милўнерлари мактаби ила истипендияси-ла, идора қилатургон газет ва мажалласи-ла, бино қилган доруложизин, барпо қилган жамъияти хайрияси-ла фахр қиладур”.

“Бошқа миллатнинг ёш болалари мактабда, лекин бизники ҳаммолликда ва гадойликда. Бошқа миллат уламосига тобеъ экан, бизни уламо билъакс авомға тобеъдур. Бунинг охири харобдур. Йигирма, ўттуз сана сўнгра яна ёмонроқ бўлур...” Англаяпмизки, жадид боболаримиз илмга ниҳоятда кучли эътибор қаратган.

Бинобарин, бугун юртимизда айнан жадид боболаримиз йўли танланяпти. Чунки бизнинг вазиятимиз ўша жадидларнинг вазиятидек. Яъни янги ҳаётни даъво қиляпмиз, Ўзбекистонни янгиламоқчимиз. Жадидлар шундай қилмоқчи эди. Улар фақат ёзувчилик ёки матбаа билан шуғулланмади, миллат-халқ учун нима қилиш керак бўлса, ҳаммаси учун ҳаракат қилишди ва охирида шу йўлда жон ҳам беришди. Масалан, ҳозир бизда айрим соҳаларда мутахассислар муаммо бўляпти, 100 йил олдин ҳам шундай бўлганди, шунинг учун жадидлар ёшларни Германияга ўқишга юборишди. Ҳозир ҳам шундай жараён. Мамлакатни янгилаш учун биринчи навбатда халқнинг тафаккурини, онгини ўстириш керак, бу – таълим йўлидир.

Тарих бизга катта устоз. Нима хато қилганимизни, нимани тўғри танлаганимизни кўрсатиб туради. Тарихда мудҳиш хатолар қилдик. Ватанини, миллатини севган инсонлар шу хатоларга йўл қуймасликка ҳаракат қилади. Хонликлар даврида Туркистон дунёга ёпилиб, оқибатда нима бўлди? Охирида кулликка тушдик. Бу бор ҳақиқат. Бугун таълим, ижтимоий ҳаёт ўзгармаса эртага келажагимиз жуда хавотирли бўлади. Шунинг учун ҳам мазкур масала давлат даражасида кўтариляпти.

Таълим ва амалиёт уйғунлиги

Мустақилликнинг бошидан таълимни яхши ушлашимиз, кучли кадрлар ва мутахассисларни шакллантиришимиз ва кадрларимиз лозим эди. “Аввал иқтисодиёт, кейин сиёсат”, деган тамойил ҳам ўзини у қадар оқламади. Биз энди англаб етаяпмизки, мамлакатдаги тараққиётнинг асоси илм-маърифатда. Шу сабабли таълимга алоҳида эътибор бериляпти.

Ривожланган давлатларнинг асосида илм-фан ривожли ётади. У ерларда тўғри йўлга қўйилган тизимлар, институтлар ўз ишини бажаради, бизга ҳам шулар керак. Ёшларга, зиёлиларга, умуман, миллатга, келажакка ишонч руҳи

керак. Бизда пессимистик қарашлар, четга кетиш истаклари кўп, баъзи ёшлар шунчаки она юртдан хорижга кетса, олам гулистон бўладигандек фикрлайди. Бу ҳолни туғри йўлга қўйилган таълим, маърифат билан бартараф этиш мумкин. Бу англаб етилди ҳам.

Оилада, мактабда бола камолотига муносабатни бир қадар ўзгартиришимиз муҳим. Ота-она, устоз ва мураббий ҳар бир бола тимсолида, аввал, шахсни кўриши зарур. Ана шу оддий талабдан келиб чиққан ҳолда, фарзандларимизни, мустақил ва кенг фикрлаш қобилиятига эга, онгли яшайдиган комил инсонлар этиб вояга етказиш – асосий мақсад ва вазифа бўлиши шарт. Бу эса таълим ва тарбия ишини уйғун ҳолда олиб боришни талаб этади.

Шукурки, таълим тизимида туб ислохотлар амалга ошириляпти. Соҳада мутлақо янги тизим – Президент ва ижод мактаблари, математика, кимё, биология фанлари бўйича махсус мактаблар ташкил этилмоқда. Ёшларимизга ахборот технологияларини чуқур ўргатадиган таълим масканларининг сони кун сайин кўпайиб бормоқда. Халқимиз бу ишларнинг илк медалларини кўра бошлади. АҚШ, Франция, Германия, Буюк Британия, Жанубий Корея каби ривожланган мамлакатларнинг университетларида грант асосида таҳсил олаётган ёшларимиз кўпайди. Қолаверса, кейинги йилларда жойларда изланувчан йигит-қизларни қўллаб-қувватлаш мақсадида Ёшлар технопарклари қурилиши давом еттириляпти. “Бир миллион дастурчи” лойиҳаси доирасида минглаб ёшлар компьютер дастурлаш асосларига бепул ўқитилмоқда. Ёшларимизнинг лидерлик қобилиятини кучайтириш, уларнинг фаоллигини ошириш, ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, илғор иш тажрибаларини оммалаштириш учун қатор кўрик-танлов ва мусобақаларни ўтказиш уларнинг интеллектуал салоҳиятини, ташкилотчилик қобилиятини янада юксалтиришга хизмат қилмоқда.

Глобаллашув шароитида замон ёшларимиздан компьютер технологияларига оид билимларни пухта эгаллашни, соҳани мукаммал билишни талаб этади. Негаки, муҳандис мутахассислар саноат ишлаб чиқариш тармоқлари замонавий иқтисодиётнинг ўсишида катализатор вазифасини ўтайди.

Технология соҳасидаги инновациялар – тараққиёт талаби

Мамлакатимизнинг иқтисодий барқарорликка эришиши учун, саноатни ривожлантириши учун бугун технологиялар, айниқса, муҳандислик соҳасига катта эътибор қаратишимиз лозим. Хусусан, IT соҳаси, техника тараққиёти ва турли “ноу-хау”лар орқали Европа давлатлари ўзининг истиқболли дастурларини, назарияларини шакллантириш билан бирга, тажрибаларини амалиётга кенг жорий қилишга эришмоқда. Натижада у мамлакатларда муҳандислик соҳаларида жадал илгарилаш кузатилиб,

замонавий иқтисодиётга таяниб пухта режалаштирилган қарорлар қабул қилиш учун етарли мотивация ва истиқболли имкониятлар туғилмоқда.

Таъкидлаш жоизки, муҳандислик соҳаси замонавий саноат тармоқлари учун фойдали бўлган турли технологик асбоб-ускуналар, машиналар, предметларни ишлаб чиқаришда иқтисодиётга ўзаро боғлиқ бўлиб, саноат ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириши билан бирга, маҳсулот таннархини минималлаштиради ҳамда доимий иш ўринлари ташкил қилишга омил бўлади.

Муҳандислик ва технология соҳасидаги жадал инновациялар мамлакатлар экспорт салоҳиятини ҳам кўтариб, халқаро бозорларга олиб чиқмоқда. Юртимизда замонавий иқтисодиётни технологик юксалтириш туфайли бандликни таъминлаш, камбағалликни қисқартириш ва инсон капиталини ўстиришга алоҳида урғу берилмоқда.

Бугунги кунда олдимизда турган катта вазифа муҳандислик мактаблари учун коллежлар базасини аниқлаш, уларга хорижий мутахассисларни жалб қилиш, мактабларнинг йўналишлари ва дастурларини ишлаб чиқиш ҳамда саноат кооперациясини кенгайтиришдан иборат. Давлат ҳомийлигида маҳаллийлаштириш лойиҳаларини амалга ошириш, мамлакатда саноатни жадал ривожлантириш, муҳандислар тайёрлашга хорижийнинг илғор тажрибасини татбиқ қилиш зарур. Айни чоғда шу йўналишга ихтисослаштирилган мактаблар фаолиятини тубдан такомиллаштириш бўйича устувор вазифалар белгилаб олинган. Муҳандислик мактаблари ўқувчиларининг халқаро таълим дастурлари асосида замонавий ўқув дарсликлари билан таъминланиши, камида 1 та хорижий тил бўйича миллий ва халқаро сертификат олиши кўзда тутилган. Улардаги юқори синф ўқувчилари бевосита корхоналарда амалиёт ўташи учун ихтисослигидан келиб чиқиб, илмий-тадқиқот институтлари ва олийгоҳларнинг кафедраларига бириктирилади.

Президентимиз таъбири билан айтганда, **“Умуман, ихтисослашган мактаблар таълим, илм ва амалиётни ўзига қамраб олган ягона кластер доирасида фаолият юритиши керак”**лиги бугун долзарб ва ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Давлатимиз раҳбари томонида бугунги кунда 700 дан ортиқ касб-хунар мактаблари, коллеж ва техникумлар имкониятидан самарали фойдаланиш зарурлиги белгилаб берилган. Шу асосда ҳар бир вилоятда 1 тадан техникумда Европа касбий таълим стандартлари жорий этилмоқда. Хусусан, кимё саноати, электротехника, транспорт ва энергетика соҳаларида нуфузли халқаро ташкилотлар билан бирга алоҳида муҳандислик мактаблари ташкил қилинмоқда. Замонавий муҳандислар тайёрлаш мактаблари келажақда мамлакатимизда техника ва технология соҳаси жадал тараққий этишига ишонч беради.

Ривожланган давлатлар тажрибасига назар солсак, муҳандислар жуда қисқа вақтда юқори сифатли маҳсулотларни ишлаб чиқаришга жорий қилиб, умумбашарият учун кундалик зарур бўлган турли машиналар ва воситаларни яратди. Ўз мамлакатлари экспорт айланмасини оширишга мислсиз ҳисса қўшди. Бу замонавий иқтисодиётда ишлаб чиқариш фаолиятининг ўсишига туртки бўлади. Юқори сифатли маҳсулотларни ишлаб чиқариш кўпайгани сари, демак, бозорда талаб ҳам ошади. Замонавий иқтисодиётларнинг ўсишини таъминловчи муҳандислик ва технология соҳасидаги инновациялар аҳоли фаровонлигини оширади.

Муҳандислик-технология соҳасидаги жадал ўсиш ушбу замонавий машиналар ва ускуналарни ишлатиш, уларга хизмат кўрсатиш учун малакали ишчи кучини талаб қилади, бу эса аҳоли бандлигини таъминлашга йўл очади. Бу борада олий таълимдаги илмий тадқиқотларнинг ўрни муҳим аҳамиятга эга. Шу нуқтаи назардан, замонавий иқтисодиётда инновацион ғояларга, мукамал билимга, иқтидорга эга, интеллектуал салоҳиятли мутахассисларни тайёрлаш, инсон капиталини ривожлантириш долзарб бўлиб бормоқда.

Аммо бир нарсани унутмаслигимиз керак, жаҳоннинг кўплаб минтақаларида ҳамон кескии вазият сақланиб қолмоқда. Турли низо ва зиддиятлар авж олмоқда. Ҳозир бутун дунёда терроризм, экстремизм ва бошқа таҳдидлар интернет маконига кириб, мослашиб олган. Шунинг учун уларга қарши курашиш осон кечмаяпти. Афсуски, баъзи ёшларимизда интернетдан тўғри фойдаланиш кўникма ва маданияти етарли эмас. Айрим йигит-қизлар интернетни ахборот, билим ва маърифат манбаи деб эмас, балки шунчаки кўнгилочар восита деб билишади. Мана шундай мафкуравий кураш шароитида ёшларимиз сезгир ва огоҳ бўлиши, ҳар бир масалада, аввало, Ватан манфаатини ўйлаб иш тутиши зарур.

Илм-маърифат ва касб-хунарга интилиш, оилани муқаддас билиш, маънавий поклик, катталарга ҳурмат, кичикларга шафқат, эзгу кадриятларга садоқат каби фазилатлар азалдан халқимиз ва миллатимизнинг қонида бўлиб келган. Биз мана шундай бебаҳо меросимизни нафақат асрашимиз, балки уни янада бойитишимиз, келгуси овлодларга безавол етказишимиз керак. Ёшлар таълим-тарбияси билан, уларнинг муаммоларини ечиш билан бугун шуғулланмасак, ертага кеч бўлади. Чунки жамият тараққиёти илм-фанга эътибор билан белгиланиши исбот талаб қилмайдиган ҳақиқатдир.

01.00.00
05.00.00**FIZIKA MATEMATIKA VA TEXNIKA FANLARI**
ФИЗИКА МАТЕМАТИКА И ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHYSICS MATHEMATICS AND TECHNICAL SCIENCES**МЕВА ВА САБЗАВОТЛАРНИНГ УЮЧ ЭММ ЭНЕРГИСИ БИЛАН**
ҚАЙТА ИШЛОВИДАГИ КАПИЛЯР БОСИМИНИНГ
ЎЗГАРИШИНИ АНИҚЛАШ

Курбонов Ж.М.

Самарқанд иктисодиёт ва сервис институти профессори, т.ф.д.

Аннотация. Мақолада, коллоид капилляр ғоввак материалларнинг ўта юқори частотали (УЮЧ) электромагнит майдон (ЭММ) энергияси билан қайта ишловида капилляр босимини аниқлаш методикаси ва тажриба натижалари келтирилган. Жумладан, мевалар (олма, ўрик, олхўри) ва сабзавот (сабзи)нинг капилляр босими аниқланган. Мева ва сабзавотларни бир хил қиздириш билан капилляр босим динамикаси ҳар хил бўлиб, микротўлқинли УЮЧ ЭММ энергия бериш тўхтатилгандан сўнг капилляр босимнинг кескин пасайиши кузатилади. Маҳсулотнинг ҳар хил намлигида, ундаги капилляр босим ҳар хил бўлади ва микротўлқинли УЮЧ ЭММ энергияси билан қиздириш вақтида капилляр босимнинг асосий манбаи маҳсулотдаги намликнинг бугга фазавий ўтиши натижасида содир бўлиши кузатилади.

Калим сўзлар: коллоид капилляр ғоввак материал, микротўлқин, УЮЧ ЭММ, капилляр босим, контракция.

Аннотация. В статье представлены методика и экспериментальные результаты определения капиллярного давления при обработке коллоидных капиллярно-пористых материалов энергией сверхвысокочастотного (спутникового) электромагнитного поля (ЭМП). В частности, было определено капиллярное давление фруктов (яблок, абрикосов, слив) и овощей (моркови). При одинаковом нагревании фруктов и овощей динамика капиллярного давления различна, с резким снижением капиллярного давления после прекращения подачи энергии в гнездо микроволновой печи. При разной влажности продукта капиллярное давление в нем разное, и при нагревании энергией микроволновой печи ЭММ было замечено, что основной источник капиллярного давления возникает в результате фазового перехода влаги в продукте в пар.

Ключевые слова: коллоидный капиллярно-пористый материал, микроволновая печь, электромагнитное излучение горсти, капиллярное давление, сжатие.

Abstract. The article presents the methodology and experimental results of

determining capillary pressure in the treatment of colloidal capillary-porous materials with the energy of an ultrahigh frequency (satellite) electromagnetic field (EMF). In particular, the capillary pressure of fruits (apples, apricots, plums) and vegetables (carrots) was determined. With the same heating of fruits and vegetables, the dynamics of capillary pressure is different, with a sharp decrease in capillary pressure after the power supply to the microwave socket is stopped. At different product humidity, the capillary pressure in it is different, and when heated with the energy of an EMM microwave oven, it was noticed that the main source of capillary pressure arises as a result of the phase transition of moisture in the product into steam.

Key words: colloidal capillary-porous material, microwave oven, electromagnetic radiation of a handful, capillary pressure, compression.

Кириш

Ҳозирги кунда озиқ - овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш соҳасида электрофизикавий методларни қўллаш ўзининг самарадорлиги ва энергия тежамкорлиги, жадаллиги билан бошқа анъанавий методлардан ажралиб туради. Электрофизикавий методлардан: юқори частотали, ўта юқори частотали электр майдон энергияси, қизил нур энергияси, электродиализ, электрофлотация, электроплазмолиз, электрострикция ва бошқалар аҳамиятли ҳисобланади [1,2].

Электрофизикавий усулларнинг яна бир томони, уларнинг материални ҳажмий қиздиришида бўлиб, бунда унинг ички капилляр босимининг кескин ошишидадир. Айниқса, УЮЧ ЭММ энергиясида қиздириш катта самарага эга. Лекин, бундай жараёнларда капилляр босимнинг мева ва сабзавотларни қиздиришдаги механизми ўрганилмаган.

Юқорида келтирилганлардан хулоса қилиб шуни таъкидлаш мумкинки, мева ва сабзавотларни УЮЧ ЭММ энергияси билан қиздириш, уларнинг электрофизикавий хусусиятларидан ички капилляр босимини билиш муҳим ҳисобланади. Чунки, мева ва сабзавотларни электрофизикавий қайта ишловида капилляр босимини билиш, электржиҳозларни лойиҳалашда, конструкциясини яратишда, мева ва сабзавотларнинг қайта ишловидаги режимларини ҳисоблаш учун зарурдир.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили

Капилляр-ғовакли коллоид материалларнинг босимини аниқлаш, иссиқлик ва масса узатиш жараёнларини ёритишда, шунингдек иситиш пайтида ички узатиш жараёнларини ўзгартириш механизми тушунчаси учун муҳим рол ўйнайди.

Кучли ва юқори интенсив иситишдаги ички босим Л.А.Малинина, А.Е. Афанасьева томонидан [3] кварц куми, ёғоч, гил, бетонда, А.М. Остапенков [4] хамиртуруш, нон ва нон маҳсулотлари, С.В. Некрутман ва Л.Р. Угарова

[5] гўшт ва гўшт маҳсулотлари учун экспериментал равишда аниқланган. А. А. Малинина ва бошқалар томонидан микрокапилярлар учун киритилган формуладан фойдаланиб, капиляр босимни ўлчаш учун микро тензометрик усулни таклиф қилди. Материалдаги капиляр босим сенсори (намлик потенциали) сифатида диаметри 3-5 дан 0,05-0,1 микронгача бўлган шиша ва кварц микрокапиллярлари, фақатгина бетоннинг қотиши вақтидаги капиляр босими ўлчанди.

Тадқиқот методологияси

Экспериментал қурилма микротўлқинли қиздириш камераси, масса ва ҳароратни ўлчаш тизимлари, горизонтал ва вертикал равишда ҳаракатланадиган Мир-2 микроскопи билан визуал кузатиш тизимидан иборат.

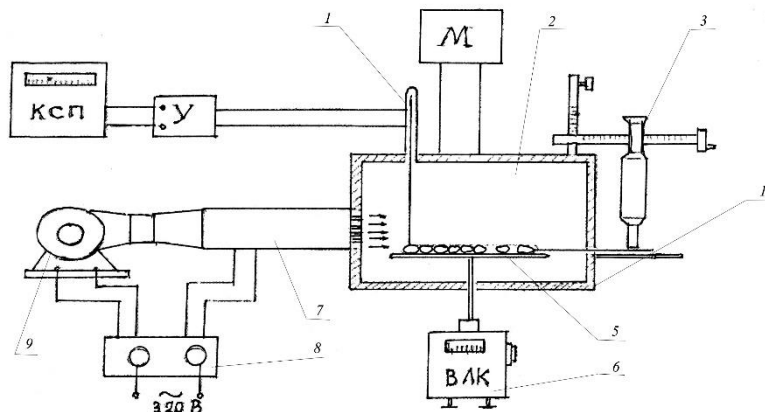
Таҳлил ва натижалар

Муаллифлар томонидан кварц найчаларидан тайёрланган микрокапиляр қиздириладиган маҳсулотдаги капиляр босимни ўлчагичи сифатида ишлатилади. Бунда, юқоридагилардан фарқли ўлароқ, оз микдордаги диэлектрик йўқотишларга ва ёпишқоқликка эга бўлган махсус суюқлик билан тўлдирилган микрокапилярлар ишлатилган. Узунлиги 6-10 см ва диаметри 0,12 микрон бўлган цилиндрсимон кварцли капилярлар, бир томони олдиндан муҳрланади ва бошқа очик томони билан махсус суюқликка жойлаштирилади. Капилярга кирган суюқлик капиляр (Лаплас) босим $P=2\sigma/r$ (r - капилярнинг радиуси, σ - сирт таранглиги) ва ҳавонинг ёпиқ ҳажмининг босими ўртасида мувозанат ўрнатилгунга қадар ҳавони сиқади.

Бу жараёнлар Биолам микроскопи ёрдамида кузатилади. Шундан сўнг очик учи (томони) бўлган капилярлар қиздириш камераси ичидаги маҳсулотга кириш орқали жойлаштирилади. Ғовакли материалда қизиш пайтида пайдо бўлган капиляр босим, капиляр кучланиш ўлчагичида ўрнатилган мувозанатни ўзгартириб, менискнинг янги мувозанат ҳолатига келгунига қадар ҳаракатланишига олиб келади. Капилярнинг ҳаво билан тўлдирилган қисмида менискнинг ҳолатини аниқлаш орқали капиляр ғовак материалдаги капиляр босим куйидаги формула орқали ҳисоблаб чиқилади:

$$P = P_0 \ell \left(\frac{1}{\ell_0} - \frac{1}{\ell_x} \right)$$

бу ерда: ℓ_0, ℓ_x – бутун капиляр каналнинг узунлиги ва унинг ўлчов бошланишидан олдин ҳаво билан тўлдирилган қисми, м; P_0 - атмосфера босими, Н/м, лабораторияда барометр билан ўлчанди

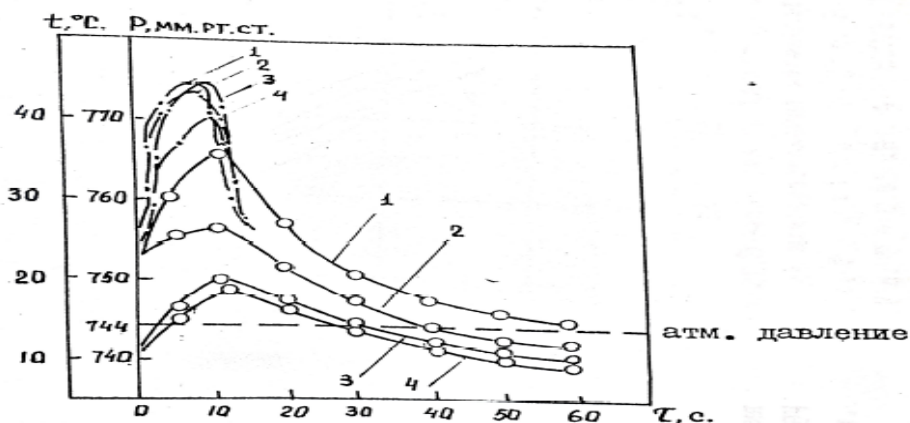
2-расм. УЮЧ қиздириш вақтидаги тўғридан-тўғри капилляр босимни ўлчаш учун экспериментал қурилма схемаси.

1-ҳарорат датчиги, 2-қиздириш камераси, 3-«Мир-6» микроскоп, 4-босим датчиги, 5-синов маҳсулот, 6-ВЛК-500 тарози, 7-электрокалорифер, 8-автотрансформатор.

Капилляр босим 0,2 м /с, 297 К ҳарорат ва нисбий намликка тенг доимий ҳаво бериш тезлигида ўлчанади, ўзгарувчан қиздириш камерасида ҳар хил иситиш вақтларида нисбий намлиги $\varphi = 0,5-0,6$. Маҳсулотлар 80% дан 15% намликгача қиздирилиб ўзгартирилди (қурилди). Массанинг ўзгариши тўғридан-тўғри ВЛК-500 электрон тарози ёрдамида ўлчанди. Ўлчов бир вақтнинг ўзида намунанинг иккита: марказий ва сирт нуқталарида амалга оширилди.

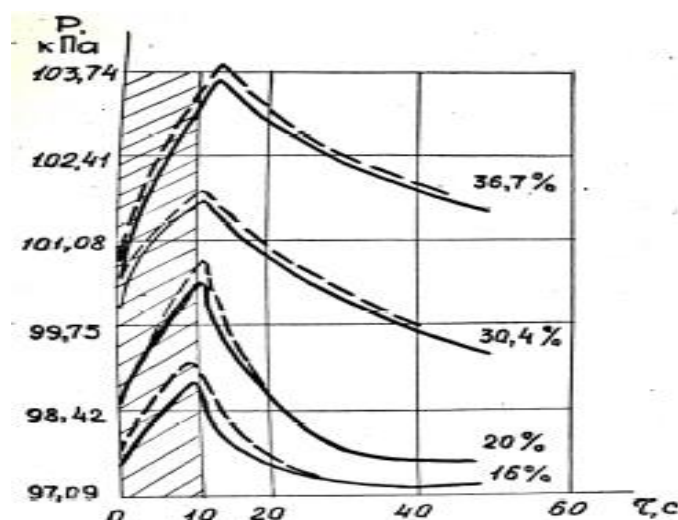
Олинган экспериментал тадқиқотлар натижалари 3, 4, 5-расмларда келтирилган.

3-расмда УЮЧ иситиш остида мева (олхўри, ўрик ва олма) ва сабзавот (сабзи) капилляр босими ва ҳароратининг $P_{УЮЧ} = 0,45$ кВт қувват билан ўзгаришини кўрсатади. Қиздириш вақти - 30 секунддан иборат.

3-расм. УЮЧ қиздиришда мева ва сабзавотлар капилляр босимининг ўзгариши. $P_{СВЧ}=0,45$ кВт, $\tau = 30$ сек.

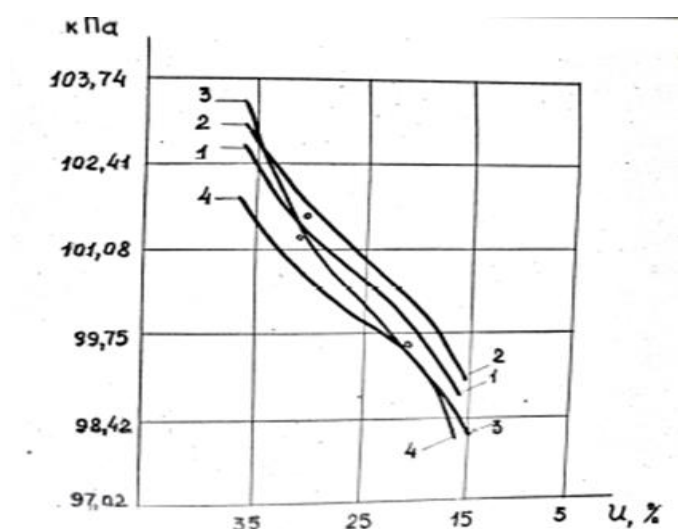
Эгри чизиклардан кўриниб турибдики, маҳсулотларни бир хил қиздириш билан капилляр босим қиймати ҳар хил: 1- олхўри -103.9 , 2- ўрик -103.7 , 3 - олма -102.8 , 4 -сабзи -104.8 кПа. Микротўлқинли УЮЧ энергия таъминоти тўхтатилгандан сўнг, капилляр босимнинг кескин пасайиши кузатилади. Бунда, вақт ва энергия қуввати билан капилляр босимдаги бундай фарқ, эҳтимол маҳсулот зичлигининг ҳар хиллигидадир: сабзи -1040, олхўри -1030, ўрик -950 ва олма -879 кг/м³. Шунга кўра ушбу мева ва сабзавотларнинг таркибий ва механик хусусиятлари маҳсулот ичидаги капилляр босимнинг шаклланишига ёрдам беради.

4-расм. УЮЧ қиздиришдаги капилляр босимининг ўзгариши

$P_{\text{свч}}=0,36$ кВт, $\tau = 50$ сек.

4-расмда келтирилган эгри чизикларнинг умумий кўриниши шуни кўрсатадики, микротўлқинли УЮЧ энергия қувватининг 0,36 кВт гача пасайиши ва қиздириш давомийлигининг 50 секундгача ортишида, капилляр босимнинг кўтарилиш ҳарорати пасаяди, лекин маҳсулотлардаги фарқ сақланиб қолади.

5-расм. Мева ва сабзавотларни УЮЧ қиздиришдаги капилляр босимининг намлигига боғлиқлиги

$P_{\text{свч}}=0,45$ кВт, $\tau = 30$ сек

5-расмда иситишнинг 30 секундида ҳар хил намунадаги намликларда олинган капилляр босим ва ҳарорат ўзгаришининг эгри чизиклари кўрсатилган. Капилляр босимнинг ўзгариш табиатини кўрсатувчи умумий тасаввур коллоид-

капилляр ғовак жисмлар учун олдиндан олинган натижалар билан тасдиқланади. Шу билан бирга турли хил намликларда капилляр босимнинг ўсиш тезлиги бир хил эмас. Материалдаги намликнинг пасайиши билан капилляр босим камаяди. Шуниси қизиқки, қуритиш пайтида, 60-40% намликдан сўнг, микроғовваклар бушалган ҳолатида бўлади, қиздириш вақти давом этиши билан у чуқурлашиб, маҳсулотдаги намликни олиб чиқаришга "қаршилиқ" хусусиятини оширади. Табиийки, айна пайтда намликни интенсив камайитириш учун кўпроқ энергия сарфлашга сабабчи бўлади.

Микротўлқинли УЮЧ -электромагнит майдоннинг турли қувватларидаги эгри чизиқларнинг қиёсий таҳлили шуни кўрсатдики, дастлабки даврда намлик суюқ ёки тўйинган буғ шаклида чиқарилади. Шу билан бирга микротўлқинли печда қиздириш пайтида ички босимнинг ҳаддан ташқари ошиши тайёр маҳсулотда турли хил бўшлиқлар пайдо бўлишига ёки сирт нотекислигига олиб келади.

Мева ва сабзавотларни микротўлқинли иситиш бўйича экспериментал тадқиқотлар микротўлқинли УЮЧ - энергияни ўчиргандан кейин ички босимнинг ошиши "таъсири" мавжудлигини тасдиқлади. Бу айниқса, намликнинг мавжудлиги нисбатан катта бўлганда дастлабки қиздириш давларида ($U = 80-40\%$) аниқ кўринади. Масалан, 30% намлик билан сабзини иситишнинг 80 секундида микротўлқинли УЮЧ- энергияни ўчиргандан кейин капилляр босимни ошириш вақти 8-10 сек. ни ташкил қилади ва 25% дан кам намликда бу деярли аҳамиятсиз.

Хулоса ва таклифлар

Тадқиқот натижаларидан шу маълум бўлдики, ҳар хил намлик таркибидаги капилляр босимнинг градиенти ҳар хил. Бу микротўлқинли иситиш пайтида капилляр босимнинг асосий манбаи намликнинг буғга фазавий ўтишини тасдиқлайди. УЮЧ электромагнит майдон энергиясида $P_{свч}=0,45$ кВт, $\tau = 30$ сек ва $P_{свч}=0,36$ кВт, $\tau = 50$ сек. режимида қиздириш жараёнида мева ва сабзавотлар намунаси ичидаги капилляр босим динамикаси аниқланган. Микротўлқинли УЮЧ электромагнит майдоннинг капилляр босимининг ошиши турли хил намлик намуналарига таъсир қилади, шунингдек, қиздириш жараёнида-макроғовак намлигининг чиқишини кўпайтиради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Курбанов Ж.М., Ходжаева У.Р. Электрофизические методы воздействия на продукты питания сервисных предприятий, монография, "Iqtisod-moliya", Ташкент, 2012, 159 с.

2. Курбанова М.Ж. Мева ва сабзавотларни бошланғич импульс энергияси ёрдамида қуритиш. / Автореферат докт. дисс. –Т. ТХТИ. 2018. – 41 б.
3. Купадзе И.В. Исследование плодоягодных соков с целью установления показателей характеризующих их натуральности. Авт. Дисс. Кан.тех.наук. Тбилиси, 1990. -32 с.
4. Рогов И.А.,Горбатов А.В. Физические методы обработки пищевых продуктов. – М., Пищевая промышленность. 1974. 372 - 384 с.
5. Малинина Л.А., Афанасьева А.Е. Исследование капиллярной контракции и структуры твердеющих бетона и цементного камня// Коллоидной журнал.т.38. 1976.№2, с 34-38.
6. Угарова Л.П., Некрутман С.В., К расчету нестационарного тепло- и массообменной при нагреве в электрическом поле СВЧ. «Научные труды МИНХа, 1970, вып.80, с 36- 7.Гамаюнов Н.И. Закономерности внутреннего переноса влаги и структурообразования при сушке различных материалов.//Химическая промышленность, 1989, 6, с.24-28.

THEORETICAL STUDY OF SHOCK WAVES ON CYLINDRICAL PANELS LOCATED IN LIQUID MEDIUM

Karimov A.I.

Assistant Professor University of Business and Science, Candidate of Technical Sciences

Abstract. This scientific article examines the issues that arise during the interaction of a plane pressure shock wave with an elastic round cylindrical panel. In an ideal liquid there is a cylindrical panel attached to a cylindrical screen. According to the theory of thin shallow shells, the transverse vibrations of the panel are described by the well-known equations of finite deflections. The problem of nonlinear motion of an elastic panel under the action of a weak shock wave is a complex problem. To simplify the problem, the pressure of reflected and radiated waves is determined approximately without taking into account diffraction at the edges of the boundary. Based on these simplifications, the basic formulas for a smooth cylindrical shell are derived. Using the Maple-17 program, nonlinear differential equations of motion of a cylindrical panel placed in an ideal fluid are numerically solved. The results obtained show that the vibrations of the panel in an ideal fluid are close to aperiodic. This is due to its high damping.

Key words: task, plane, impact, wave, pressure, elastic, circular, cylindrical, panel, limitless, ideal, liquid, transverse. fluctuations. equations, non-linear, motion, diffraction, edges, differential, fluid, method, program, amplitude, deflection, displacement, surface, damping.

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada tekis bosim zarba to'lqinining, elastik silindrsimon panel bilan o'zaro ta'sirida, yuzaga keladigan masalalar ko'rib chiqilgan. Bunda elastik silindrsimon panel ideal suyuqlikda joylasgan deb olingan. Yupqa qobiqlar nazariyasiga ko'ra, panelning ko'ndalang tebranishlari ma'lum differensial tenglamalar bilan tavsiflanadi. Ma'lumki elastik chiziqli bo'lmagan harakat murakkab masala hisolanadi. Shu sababli muammoni soddalashtirish maqsadida, tushuvchi va qaytuvchi to'lqinlar bosimi chekkalangan deb taxmin asosida deformatsiya aniqlanadi. Ushbu soddalashtirishlar asosida silliq silindrsimon qobiqning asosiy formulalari olindi. Maple-17 dasturi yordamida ideal suyuqlikka joylashtirilgan silindrsimon panel harakatining chiziqli bo'lmagan differensial tenglamalari sonli yechilgan. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, silindrsimon qobiqning tebranishlari Ideal suyuqlikdagi aperiodikka yaqin ekan.

Tayanch so'zlar: muammo, tekislik, zarba, to'lqin, bosim, elastik, aylana, silindrsimon, panel, cheksiz, ideal, suyuqlik, ko'ndalang. tebranishlar. tenglamalar, nochiziqli, harakat, difraksiya, differentsial, usul, dastur, amplituda, burilish, siljish, sirt.

Аннотация: В данной научной статье рассмотрены вопросы, возникающие при взаимодействии плоской ударной волны давления с упругой круглой цилиндрической панелью. В идеальной жидкости находится цилиндрическая панель, прикрепленная к цилиндрическому экрану. Согласно теории тонких пологих оболочек поперечные колебания панели описываются известными уравнениями конечных прогибов. Задача о нелинейном движении упругой панели под действием слабой ударной волны является сложной задачей. Для упрощения задачи давление отраженных и излученных волн определяется приближенно без учета дифракции на краях границы. На основе этих упрощений выведены основные формулы гладкой цилиндрической оболочки. С помощью программы Maple-17 численно решены нелинейные дифференциальные уравнения движения цилиндрической панели, помещенной в идеальную жидкость. Полученные результаты показывают, что колебания панели в идеальной жидкости близки к аperiodическим. Это связано с его большим демпфированием.

Ключевые слова: задача, плоскость, удар, волна, давление, упругое, круговое, цилиндрическое, панель, безграничное, идеальное, жидкость, поперечное. колебания. уравнения, нелинейные, движение, дифракция, края, дифференциал, метод, программа, амплитуда, прогиб, смещение, поверхность, демпфирование.

Introduction

Considered are the issues that arise when a plane pressure wave interacts with an elastic circular cylindrical panel.

In a limitless perfect fluid, a cylindrical panel fixed in a cylindrical screen is submerged.

The well-known finite deflection equations of the theory of thin shallow shells are used to explain the transverse oscillations of the panel.

It is challenging to solve the issue of non-linear motion of an elastic panel under the influence of a weak shock wave.

Based on calculations created for a smooth cylindrical shell, the pressure of reflected and radiated waves is roughly calculated without taking boundary rib diffraction into account.

Literature review

Problem formulation and differential equations for a cylindrical panel's nonlinear oscillations.

Let's look at the non-linear vibrations of a cylindrical panel with dimensions of a and b.

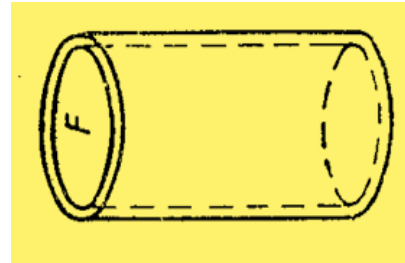
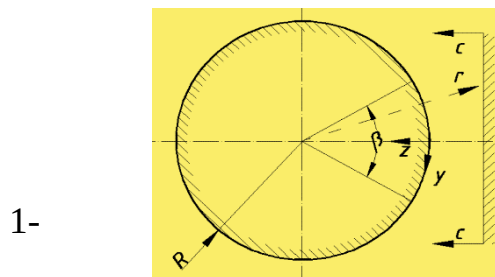

Figure.

Elastically circular cylindrical shell, placed compressible liquid .

shallow

To solve the problem, we use the nonlinear equations of the theory of shallow shells with respect to displacements $w(x, y, t)$ and stress functions $\Phi(x, y, t)$.

$$\frac{D}{h} \nabla^4 w + \frac{\partial^2 w}{\partial x^2} \frac{\partial^2 \Phi}{\partial y^2} + \frac{\partial^2 w}{\partial y^2} \frac{\partial^2 \Phi}{\partial x^2} - 2 \frac{\partial^2 w}{\partial x \partial y} \frac{\partial^2 \Phi}{\partial x \partial y} + \frac{1}{R} \frac{\partial^2 \Phi}{\partial x^2} + \frac{q}{h},$$

$$\frac{1}{E} \partial^4 \Phi + \left(\frac{\partial^2 w}{\partial x \partial y} \right)^2 - \frac{\partial^2 w}{\partial x^2} \frac{\partial^2 w}{\partial y^2} - \frac{1}{R} \frac{\partial^2 w}{\partial x^2} \quad (1.1)$$

Here, t is the passage of time, c is the speed of sound in the liquid, and $q(x, y, t)$ is the magnitude of the transverse load. X and Y are the coordinates along the generatrix and along the arc, respectively.

R -radius, h -thickness, $D = \frac{Eh^3}{12(1-\mu^2)}$, μ - Poisson's ratio, E - modulus of elasticity of the material of the cylindrical shell.

The only inertia of the shell that is considered in equation (1.1) is its transverse inertia. Since the type of motion is not much changed by accounting for the inertia in the center surface of the shell.

$$\text{Boundary conditions of the problem: } w = \frac{\partial^2 w}{\partial x^2} = 0 \text{ for } x = \pm \frac{a}{2}; \quad w = \frac{\partial^2 w}{\partial x^2} = 0$$

$$\text{for } x = \pm \frac{a}{2}; \quad w = \frac{\partial^2 w}{\partial x^2} = 0; \quad (1.2)$$

Imagine the external load on the shell as follows:

$$q = p - \rho_o h \frac{\partial^2 w}{\partial t^2} - \rho_o h \varepsilon \frac{\partial w}{\partial t} \quad (1.3)$$

In this case,

p - is the hydrodynamic pressure, ρ_o -is the density of the shell material, ε is the attenuation coefficient.

A hinged cylindrical shell with a little sloping deflection can be visualized as:

$$w(x, y, t) = f(t) \cos \frac{\pi x}{a} \cos \frac{\pi y}{b}, \quad (1.4)$$

Where the time-dependent deflection amplitude is denoted by $f(t)$. The second equation (1.1) in this situation will have the following result with regard to the stress function Φ

$$\frac{1}{E} \Phi = \frac{f^2}{32} \left(-\left(\frac{a}{b}\right)^2 \cos \frac{2\pi x}{a} - \left(\frac{a}{b}\right)^2 \cos \frac{2\pi y}{b} \right) + \frac{1}{R} \frac{f}{(\pi a)^2 (a^{-2} + b^{-2})^2} \cos \frac{\pi x}{a} \cos \frac{\pi y}{b} - \frac{\sigma_1 y^2 + \sigma_2 x}{2E}; \quad (1.5)$$

Chain tensions originating from the interaction of the shell panel with the reinforcing ribs are shown here as σ_1, σ_2 . It is assumed that the mean shear stresses are zero.

Given that the averaged edge approaches are equal to zero, the following condition must be met in order to identify σ_1, σ_2 :

$$-\int_{-\frac{b}{2}}^{\frac{b}{2}} dy \int_{-\frac{a}{2}}^{\frac{a}{2}} \frac{\partial u}{\partial x} dx = -\int_{-\frac{a}{2}}^{\frac{a}{2}} dx \int_{-\frac{b}{2}}^{\frac{b}{2}} \frac{\partial v}{\partial y} dy = 0 \quad (1.6)$$

where: u, v - displacement of the center surface's points in the x, y axes direction.

Using the ratios of the center surface's relative elongations $\varepsilon_1, \varepsilon_2$, we obtain:

$$\varepsilon_1 = \frac{1}{E} \left(\frac{\partial^2 \Phi}{\partial y^2} - \mu \frac{\partial^2 \Phi}{\partial x^2} \right), \varepsilon_2 = \frac{1}{E} \left(\frac{\partial^2 \Phi}{\partial x^2} - \mu \frac{\partial^2 \Phi}{\partial y^2} \right), \quad (1.7)$$

$$\frac{\partial u}{\partial x} = \varepsilon_1 - \frac{1}{2} \left(\frac{\partial w}{\partial x} \right)^2, \frac{\partial v}{\partial y} = \varepsilon_2 - \frac{1}{2} \left(\frac{\partial w}{\partial y} \right)^2 + \frac{w}{R} \quad (1.8)$$

Incorporating (1.4) through (1.8), we arrive at the following formulas for chain voltages:

$$\sigma_1 = \frac{E}{1-\mu^2} \left[-\frac{(\pi f)^2}{8a^2} (1 + \mu \lambda^2) + \frac{4f}{\pi^2 R} \frac{\mu(1+\lambda^2)^2 - \lambda^2(1-\mu^2)}{(1+\lambda^2)^2} \right],$$

$$\sigma_2 = \frac{E}{1-\mu^2} \left[-\frac{(\pi f)^2}{8a^2} (\mu + \lambda^2) + \frac{4f}{\pi^2 R} \frac{\mu^2 + 2\lambda^2 + \lambda^4}{(1+\lambda^2)^2} \right] \quad (1.9)$$

Methodology

Hydrodynamic pressure on the panel surface

The formula for the pressure $p(x, y, t)$ acting on the shell is: $p = p_1 + p_2 + p_3$; where p_1 is the pressure of the incident wave, p_2 is the pressure in the wave reflected off the stationary non-deformable shell, and p_3 is the pressure of the radiated waves owing to panel oscillation.

It is assumed that the screen is stationary. The first moment of time $t=0$ is taken to be when the incident wave front makes contact with the shell.

The wave front is parallel to the cylinder's generatrix and propagates in the same direction as the z axis (Fig. 1). The panel is seen as being stationary at the start of time: $w(x, y, 0) = \dot{w}(x, y, 0) = 0$.

Let's think about how a pressure wave might affect a cylinder shell.

Since a flat panel is considered ($\beta = 30^\circ$, Fig. 1), we can assume that the pressure in the reflected wave $p_r(r, \theta, \tau)$ does not depend on the angle θ , and the

nature of its change in time is the same as at $\theta = 0$. Then the specific dynamic transverse pressure acting on the surface of the shell has the form:

$$q = (p_1 + p_2) + p_3 - \rho_o h \frac{\partial^2 w}{\partial t^2} - \rho_o h \varepsilon \frac{\partial w}{\partial t} = \left(2e^{-\delta\tau} - \frac{1}{1-2\delta} e^{-\delta\tau} + \frac{1}{1-2\delta} e^{-\frac{1}{2}\delta\tau} \right) \rho_o H(\dots) - \frac{\rho c^2}{R} \left[\dot{w} - \frac{w}{2} + \frac{1}{4} \int_0^\tau w e^{-\frac{1}{2}(\tau-\tau_1)} d\tau_1 \right] - \frac{\rho_o h c^2}{R^2} \ddot{w} - \frac{2\rho_o h \varepsilon c}{R} \dot{w} \quad (1.10)$$

where δ the pressure decrease behind the wave front is governed by the constant.

Analysis and Results

Methods for solving the equation of motion of a cylindrical panel placed in an infinite ideal fluid

To solve the problem, we apply the Bubnov-Galerkin method to the first equation (1.1) taking into account (1.4) and (1.5). Then we obtain the following equation for without dimensional deflection of the center of the panel $= \frac{f}{h}$:

$$\gamma_0 \ddot{\xi} + \frac{\gamma_1 + \varepsilon_0}{k} \dot{\xi} + \frac{\pi^4 k^2}{16\beta^4} \left(1 + \frac{1}{\lambda^4} \right) \xi^3 - \left[\frac{32}{3(1+\lambda^2)^2} + \frac{2}{3} \right] \frac{k\xi^2}{\beta^2} + \left[\frac{1}{(1+\lambda^2)^2} - \frac{\pi^2}{\beta^2} \left(\frac{\sigma_1^*}{\lambda^2} + \sigma_2^* \right) + \frac{\pi^4 k^2}{12(1-\mu^2)\beta^4} \left(1 + \frac{1}{\lambda^2} \right)^2 - \frac{\gamma_1}{2k} \right] \xi + \frac{16}{k\pi^2} \sigma_2^* - \frac{16}{k^2\pi^2} p_0^* Q(\tau) + \frac{\gamma_1}{4k} e^{-0.5\tau} \int_0^\tau \xi(\tau_1) e^{0.5\tau_1} d\tau_1 = 0 \quad (1.11)$$

$$\text{Here: } \gamma_0 = \frac{\rho_o c^2}{E}, \gamma_1 = \frac{\rho c^2}{E}, \varepsilon_0 = \frac{\rho_o h \varepsilon c}{E}, k = \frac{h}{R}, \sigma_1^* = \frac{\sigma_1}{E}, \sigma_2^* = \frac{\sigma_2}{E}, p^* = \frac{p_0}{E};$$

$$Q(\tau) = \left(2e^{-\delta\tau} - \frac{1}{1-2\delta} e^{-\delta\tau} + \frac{1}{1-2\delta} e^{-\frac{1}{2}\delta\tau} \right) \sin \left[\frac{\pi}{\beta} \arccos(1 - \tau) \right] \quad \text{at } 0 \leq \tau \leq 1 - \cos \frac{\beta}{2}$$

$$6) Q(\tau) = \left(2e^{-\delta\tau} - \frac{1}{1-2\delta} e^{-\delta\tau} + \frac{1}{1-2\delta} e^{-\frac{1}{2}\delta\tau} \right) \quad \text{at } \tau \geq 1 - \cos \frac{\beta}{2} \quad (1.12)$$

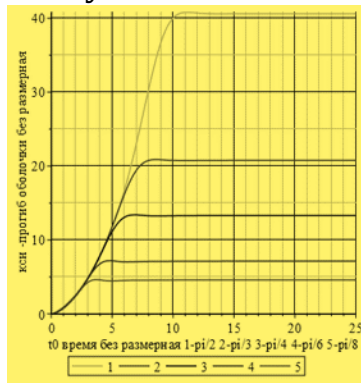
$$\text{Initial conditions: } \xi(0) = 0, \dot{\xi}(0) = 0 \quad (1.13)$$

Using the Maple-17 program, nonlinear differential equations (1.11) are numerically solved. Initial data: shell material duralumin.

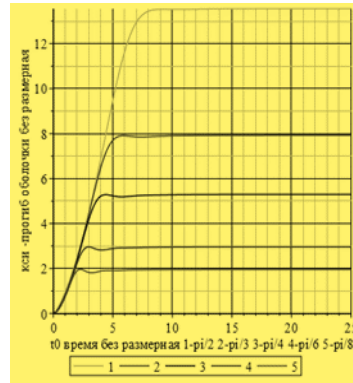
$$\lambda = 1; \frac{1}{2}; \frac{1}{3}; \frac{1}{5}; \frac{1}{7}; \frac{1}{9}; R = 0.125\text{м}; h = 0.002; \mu = 0.3; k = 0.008, \beta = \frac{\pi}{2}; \frac{\pi}{3}; \frac{\pi}{6}; \frac{\pi}{8}; \gamma_0 = 78.2 * 10^{-2}; \gamma_1 = 3.01 * 10^{-2}; \varepsilon_0 = 1; p_0^* = \frac{p_0}{E} = 0.01 * 10^{-3}; \varepsilon = 0.35 \frac{1}{c}; \rho_{dra} = 2800 \frac{\text{кг}}{\text{м}^3}; \rho_{вод} = 102 \frac{\text{кг}}{\text{м}^3}; c = 1500 \frac{\text{м}}{\text{с}};$$

$$E = 7300 \frac{\text{Н}}{\text{м}^2}; P_0 = 10\text{атм};$$

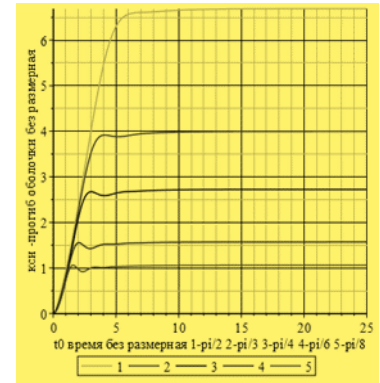
Analysis of results

Lambda=1

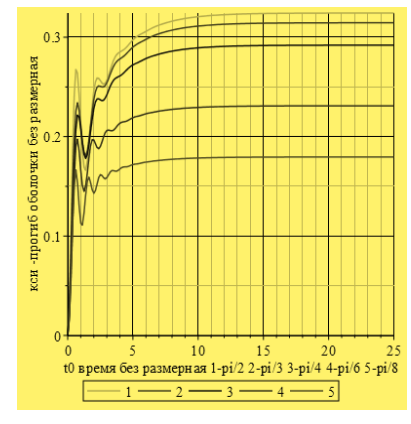
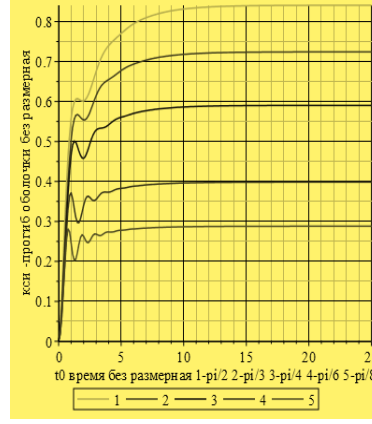
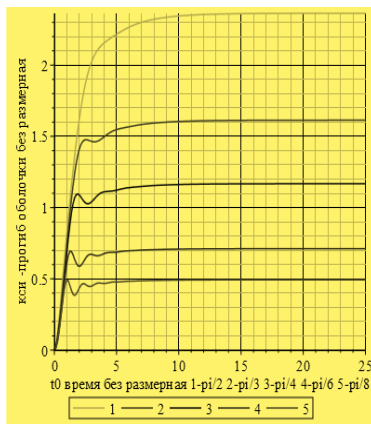

Lambda=1/2

Lambda=1/3

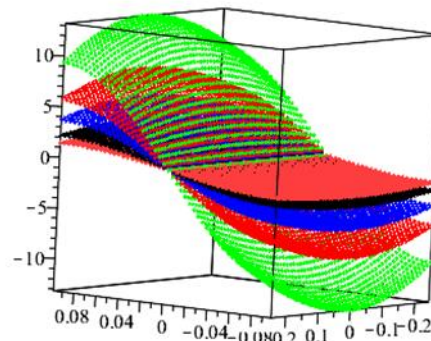
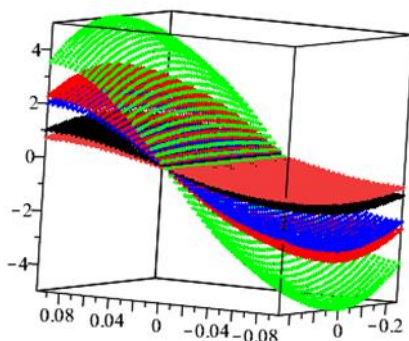
2-Figure. Change $\xi(\tau)$ - the amplitude of the deflection of the panel of the cylindrical shell from time to time at different angle- β and coefficient λ .

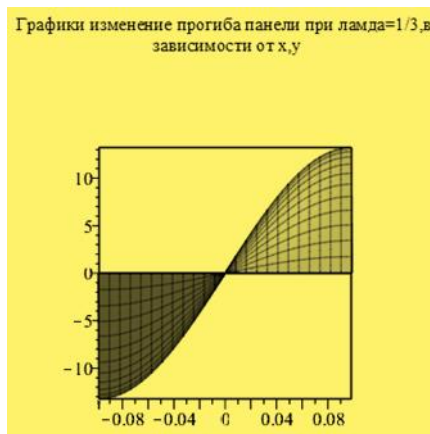
2-Figure. Change $\xi(\tau)$ - the amplitude of the deflection of the panel of the cylindrical shell from time to time at different angle- β and coefficient λ .

Графики изменение прогиба панели при $\lambda=1/5$, в зависимости от x, y

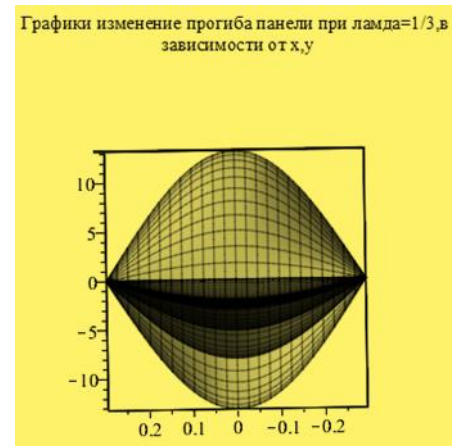
Графики изменение прогиба панели при $\lambda=1/3$, в зависимости от x, y

4-Figure. Change in the normal displacement of the cylindrical shell's middle panel, - $w(x, y, t)$, given the coordinates x, y at various coefficients λ

a)

б)

5a,b-Figure. Change in the normal displacement of the middle surface of the cylindrical shell panel - $w(x, y, t)$ from the coordinates - x (5a-Figure) and y (5a-Figure) at different coefficients λ .

The figures in Figures 2 and 3 demonstrate how the amplitude of the cylindrical shell panel's deflection grows with an increase in the coefficient λ . With an increase in the angle- β , the change in the deflection exhibits the same characteristics.

The cylindrical shell's panel's deflection increases exponentially to the maximum values under the influence of the pressure wave. The deflection values become constant once the pressure waves have covered the panel's surface.

The change in the normal displacement of the middle surface of the panel of the cylindrical shell - $w(x, y, t)$ from the coordinates - x, y at different coefficients λ is shown in the 4.5-figure. Due to the panel's substantial damping, its oscillations in an ideal fluid are almost aperiodic.

Static formulation of the problem

Allow $q_0^* = \frac{q_0}{E}$ to act from the convex side while statically loading the cylindrical panel of the shell. In other words, the load is imparted to the panel statically and dispersed across all surfaces. The following equation is thus obtained from (1.11) with regard to the - ξ panel's absence of dimensional deflection:

$$\begin{aligned} & \frac{\pi^4 k^2}{16\beta^4} \left(1 + \frac{1}{\lambda^4}\right) \xi^3 - \left[\frac{32}{3(1+\lambda^2)^2} + \frac{2}{3} \right] \frac{k\xi^2}{\beta^2} \\ & + \left[\frac{1}{(1+\lambda^2)^2} - \frac{\pi^2}{\beta^2} \left(\frac{\sigma_1^*}{\lambda^2} + \sigma_2^* \right) + \frac{\pi^4 k^2}{12(1-\mu^2)\beta^4} \left(1 + \frac{1}{\lambda^2}\right)^2 - \frac{\gamma_1}{2k} \right] \xi \\ & + \frac{16}{k\pi^2} \sigma_2^* - \frac{16}{k^2\pi^2} q_0^* = 0 \\ & \frac{16}{k^2\pi^2} q_0^* = \frac{\pi^4 k^2}{16\beta^4} \left(1 + \frac{1}{\lambda^4}\right) \xi^3 - \left[\frac{32}{3(1+\lambda^2)^2} + \frac{2}{3} \right] \frac{k\xi^2}{\beta^2} + \left[\frac{1}{(1+\lambda^2)^2} - \frac{\pi^2}{\beta^2} \left(\frac{\sigma_1^*}{\lambda^2} + \sigma_2^* \right) + \right. \\ & \left. \frac{\pi^4 k^2}{12(1-\mu^2)\beta^4} \left(1 + \frac{1}{\lambda^2}\right)^2 - \frac{\gamma_1}{2k} \right] \xi + \frac{16}{k\pi^2} \sigma_2^* \quad (1.14) \end{aligned}$$

Obtained numerical values for q_0^* at various coefficients a given in Table-1.

$$\beta = \frac{\pi}{6}$$

Table-1

λ	$\frac{1}{1}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{3}$	$\frac{1}{5}$	$\frac{1}{9}$
q_0^*	0.554	0.07	0.014	0.002	0.0008

From the table it can be observed that with a decrease in the coefficient λ , the pressure values - q_0^* decrease.

Conclusion and recommendations

1. A mathematical model for the equation of motion of a cylindrical panel positioned in an unbounded ideal fluid has been developed.
2. Using the Maple-17 program, nonlinear differential equations of motion of a cylindrical panel placed in an infinite ideal fluid are numerically solved.
3. The results of the change $\xi(\tau)$ - of the amplitude of the deflection of the panel of the cylindrical shell from time to time at different angle - β and coefficient λ are obtained.
4. The effects of altering the normal displacement of the cylindrical shell panel's - $w(x,y,t)$ central surface from the coordinate - x at various coefficients λ are obtained.
5. The plots show that the panel's oscillations in an ideal liquid are nearly aperiodic. This is because of how well it dampens vibrations.

References

1. Sedov L.I. Methods of similarity and dimension in mechanics. Gostekhizdat, 1951
2. Grigolyuk E.I., Gorshkov A.G. Non-stationary vibrations of the panel upon impact in an acoustic environment.
3. Volmir A.S. Flexible plates and shells.
4. Karimov A. I. Vibrations of geometrically nonlinear viscouelastic cylindrical shells interacting with an elastic medium. Journal of Pharmaceutical Negative Results. The paper is published in Volume 13 Special Issue 8, 2022.
5. Karimov A.I. Monograph. Oscillations of a cylindrical shell interacting with an elastic medium. LAP LAMBERT Academic Publishing. Publishing group str.A.Pusso 15,of 61.Chisnau-2068. Republic of Moldova Europe.ISSN:978-620-4-73020-2.2021y.

TARIX FANLARI
07.00.00 ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ
HISTORICAL SCIENCES

**МУЗЕЙЛАРДА ИННОВАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИНГ ЖОРИЙ
ЭТИЛИШИ**

Каримов И.И.

Наманган давлат университети ўқитувчиси

Аннотация. Ушбу мақолада бугунги кунда музейларда жорий этилаётган янги технологиялар ва уларнинг аҳамияти тўғрисида маълумот берилган. Бундан ташқари бу лойиҳалар асосида Ўзбекистонда туризм салоҳиятини юксалтириш имконияти очиб берилган.

Калит сўзлар: музейшунослик, QR-код, 3D, экспозиция, кўргазма, виртуал музей, сенсор киоск, аудиогид.

Аннотация. В этой статье представлена информация о новых технологиях, внедряемых сегодня в музеях, и их важности. Кроме того, благодаря этим проектам в Узбекистане открываются возможности для повышения туристического потенциала.

Ключевые слова: музееведение, QR-код, 3D, экспозиция, выставка, виртуальный музей, сенсорный киоск, аудиогид.

Abstract. This article provides information about new technologies being introduced in museums today and their significance. In addition, on the basis of these projects, the possibility of increasing the tourism potential of Uzbekistan was revealed.

Key words: museology, QR-code, 3D, exposition, exhibition, virtual Museum, touch kiosk, audio guide.

Кириш

Музейларнинг инсоният тарихий ва маданий меросини асрашдаги ўрни беқиёс. Уларнинг тўпламларида тарих, маданият ва санъатнинг бебаҳо ёдгорликлари мавжуд. Музейлар ижтимоий хотиранинг химоячиларидир, улар бизга ўтмишни ўрганиш, ҳозирги кун ҳақида ўйлаш ва келажакка ишонч билан қараш имконини беради. Музей коллекцияларининг улкан маданий салоҳияти таълим ва тарбия учун ҳам катта имкониятларга эга. Бугунги кунда музейлар нафақат маданий, балки маърифий маконга ҳам айланиб бормокда.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили

Мустақиллик шарофати билан ўзбек халқининг асрлар давомида бутун цивилизацияси тараққиётига қўшган ҳиссаси музей экспозицияларида ўзининг аксини топди [1].

Мустақиллик йилларидан бошлаб музейлар соҳасига ривожланиш босқичига кирди. Музейшунослик – жамиятнинг таъсир доирасидаги маърифат, таълим, тарбия ҳамда маданиятнинг умумлашган ривожланиш босқичини ўтовчи соҳасидир. Музейларни давр талабидан келиб чиққан ҳолда янада такомиллаштириш, уларнинг қиёфасини, экспозициясини халқаро стандартларга мослаштириш, фондларини бойитиш, ашёларини илмий ўрганиш, асраб-авайлаган ҳолда замонавий услубда таъмирлаб келажак авлодларга етказиш, жаҳонга намойиш этиш йўллари бир тизимга солиш муҳим масалалардан ҳисобланади [2].

Умуминсоний қадриятларнинг аҳамияти ортиб бораётган бугунги глобаллашув жараёнида дунё цивилизациясига асос бўлган моддий ва маънавий ёдгорликларни кенг оммага тарғиб қилиш долзарб масалага айланган. Музейларнинг ижтимоий-маданий қиммати, уларнинг жамият ва маданият ўртасидаги ўзаро таъсирни таъминлашдаги ўрнига катта эътибор қаратилган. Шу жиҳатдан жаҳонда музейларни виртуаллаштириш амалиёти уларнинг коллекциялари ҳақидаги маълумотларни кенг жамоатчиликка онлайн тарзда етказиб беришнинг оммабоп ва тезкор шакли, музей маркетингининг янги, илғор усули сифатида жадал суръатлар билан ривожланмоқда.

Тадқиқот методологияси

Тадқиқот жараёнида тарих фанига хос бўлган тарихийлик, микротарих, тизимлилик, холислик тамойиллари ҳамда қиёсий таҳлил усулларидан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар

Дунёнинг йирик тадқиқот марказларидан бири ҳисобланган музейларда, жумладан, ўзининг қадимий ва қимматбаҳо экспонатлари билан машҳур бўлган Метрополитен музейи, Смитсонов институти Америка бадиий музейи қошидаги Люс номли Америка санъати маркази, Британия, Лувр, Эрмитаж ва бошқа музейларда экспонатларнинг информатив ва экспрессив хусусиятларини аниқлаш, махсус кодларини (QR-код) яратишнинг назарий-услубий асосларини такомиллаштириш, анъанавий абстрактликдан воз кечиш, аниқ мақсадли (таълим, коммуникацион, оилавий, кўнгилочар) аудиториялар учун комплекс экспозицион дастурларни ишлаб чиқиш, музейларни замонавий шахснинг шаклланиши ва ривожланишига хизмат қилувчи маданият институтига айлантириш масалалари тадқиқ этилмоқда. Шунингдек, виртуал экспозицияларнинг дунё стандартларини

ўрганиш ва жорий этиш, музейларнинг ижтимоий-маданий ҳодиса сифатидаги аҳамиятини очиб бериш, уларни виртуаллаштиришда тарих, санъатшунослик, педагогика, психология ва техника соҳалари вакиллари ўртасидаги ҳамкорликни таъминлашнинг самарали механизмини яратиш устида иш олиб борилмоқда.

Ўзбекистонда музейлар жамиятнинг маънавий савиясини оширишга хизмат қилувчи ижтимоий-маданий институт сифатида алоҳида ўрин тутди. Зеро, ёш авлодни Ватанга муҳаббат, миллий ва умуминсоний қадриятларга ҳурмат руҳида тарбиялаш, уларнинг онгига халқимизнинг бой миллий маданий мероси ва тарихий ўтмишига ҳурмат ҳиссини сингдиришда музейларнинг роли ниҳоятда катта. Шу жиҳатдан “музейлар инфратузилмасини халқаро стандартларга мувофиқ такомиллаштириш орқали кўрсатиладиган хизматларнинг интерактивлигини ошириш, шу жумладан “smart” – технологияларни (ахборот дўкончалари, 3D визуализация ва голограмма, QR-кодлар, чет тилларидаги электрон гидлар ва ҳоказолар) жорий этиш, аҳоли, энг аввало, ёш авлод учун мўлжалланган, интернет тармоғидан фойдаланган ҳолда музейларнинг фаолиятига инновацион ахборот технологияларини кенг жорий этиш ва музей экспонатларининг рақамли шакллари яратиш орқали музей экспонатларини кўриш имконини берадиган инфратузилмани яратиш”[3] бугунги куннинг долзарб вазифаларидан бири ҳисобланади. Ушбу вазифалар ўз навбатида илмий-назарий жиҳатдан музейшунослик ва музейлар тарихига доир тадқиқотларни кенгайтиришни тақозо этади.

Виртуал музейлар яратишнинг жаҳон тажрибаси ва Ўзбекистонда уларнинг ривожланиш истиқболларига оид ишлаб чиқилган илмий хулосалар ва таклифлар асосида: жаҳоннинг йирик музейларини виртуаллаштириш тажрибаси, уларнинг шаклланиш (1930-1960 йй.) ва ривожланиш (2000-йиллар) босқичлари, электрон экспозицияларни яратишнинг жаҳон стандартлари ҳамда виртуал музейларнинг ижтимоий-маданий ҳодиса сифатида жамият ва маданиятнинг ўзаро таъсирини таъминловчи интерактив-коммунакацион функцияси борасида берилган тизимли маълумотлардан Ўзбекистон музейлар кенгаши томонидан бажарилган “Виртуал музей тизимини жорий қилиш” мавзусидаги лойиҳада фойданилган[4]. Олинган илмий натижалар Ўзбекистонда музейларни виртуаллаштириш муаммоларини аниқлаш, музейлар фаолиятида ахборот тизимини шакллантириш, экспонатларнинг махсус QR-кодларини ва 3D шакллари яратиш, Интернет тармоғига жойлаштириш орқали бой меросимизни Ўзбекистон халқига ва халқаро жамоатчиликка кенг тарғиб қилишга назарий жиҳатдан асос бўлган; музей экспонатларини тарихий изчиллик, даврийлик, этнографик, ғоявий-эстетик ва ҳудудий жиҳатларига кўра ишлаб чиқилган саралаш мезонлари ҳамда уларнинг 3D ҳажмли шаклини яратиш учун тайёрланган тарихий маълумотлар базасидан

Темурийлар тарихи давлат музейининг мобиль иловаси ва музейнинг 150 дан ортиқ экспонатлари учун махсус QRкодларини ва 2 та ноёб ашёнинг 3D ҳажмли шаклини яратишда фойдаланилган[5]. Ушбу янги технологияларнинг қўлланилиши халқимиз ва сайёҳларга қулайлик яратиш, тарихимизни кенг тарғиб қилиш, экспонатлар ҳақидаги кенгайтирилган маълумотларни қизиқарли тарзда тақдим этиш имкониятини яратди.

XXI аср музейлар учун инновациялар асри деб белгиланди. Сўнгги йиллар мобайнида музейшунослар томонидан оммавий аудиторияни жалб этишдаги кўплаб муҳим масалалар кўриб чиқилмоқда. Мазкур масалалар юзасидан музейни ташкил этувчи илмий ва кўнгилочар воситалар ҳақида, музейнинг атроф муҳити ва жамиятнинг ривожига қай даражада таъсир этиши ҳақида бир қатор ишлар амалга оширилмоқда.

Ҳозирги кунда музейлар учун музей материалларини намойиш этишнинг янги усуллари татбиқ этилди, маданий-таълимий фаолиятнинг ноанъанавий дастурлари ишлаб чиқилди, махсус музей структуралари, қизиқарли туризм дастурлари яратилди.

XX аср охирида музейшуносликка кириб келган “виртуал музей” ибораси бугунги кунда замонавий музейшуносликнинг муҳим бир йўналишига айланди.

Виртуал музей (virtual – худди мавжуд бўлгандек) – реал ҳаётда ёки глобал тармоқда мавжуд бўлган музей ҳақида маълумот[6]. Виртуал музей – бу электрон ташувчиларда интерфаол имкониятларни қўллайдиган, фойдаланувчига уч ўлчовли залларда ҳаракат қилиш, керакли экспонатлар ва маълумотлар билан танишишга имкон берадиган макон[7]. Виртуал музей феномени Интернет тармоғи ва ахборот технологиялари синтези туфайли юзага келди. Виртуал музейларни медиамаданиятнинг бир қисми, нашрнинг ўзига хос тури ҳамда инсоннинг атроф олами англашини яхшилашга йўналтирилган коммуникациянинг янги кўриниши сифатида қабул қилиш мумкин[8].

Музейларда экспонатларни виртуаллаштиришда махсус информацион қурилмалар муҳим аҳамият касб этади. Булардан “Элар Ортери P5000”, “ZBE Satellite”, “BookEye GS”, “Minolta PS7000”, “Cruse” ҳамда “VIZERRA” 3D каби сканерларини келтириб ўтиш мумкин.

Бугунги ривожланган асрда “Музей ва томошабин” масаласини ҳал этишда замонавий музейшуносликда “Ақлли сервис” йўлга қўйила бошлади. Яъни музейларда аудиогидлар, сенсор киосоклар, интерфаол мониторлар, голограммалар жорий қилина бошланди.

Технологик базанинг турига қараб, аудиогидларни иккита асосий гуруҳга бўлиш мумкин:

махсус қурилмаларга асосланган аудиогидлар;

стандарт мобиль қурилмалар – смартфон, планшетлар (мобиль аудиогидлар) негизидаги аудиогидлар.

Кўпинча махсус курилмалар негизидаги аудиогидларни йирик музейларда учратиш мумкин, чунки бунда жиҳозларни сотиб олиш ва техник хизмат кўрсатиш, асбоб-ускуналарни ижарага бериш пунктларини ташкил қилиш, қувват олдириш ва таъмирлаш каби масалаларни ҳал қилиш билан боғлиқ сезиларли харажатлар музей зиммасига юклатилади. Музейларда аудиогидлар ташриф буюрувчилар учун кўрсатиладиган хизматлардан бири бўлиб, улар алоҳида ҳақ эвазига тақдим этилади. Оммалашиб бораётган мобиль аудиогидларнинг ташриф буюрувчилар смартфонларига ўрнатилиши мумкинлиги музейдан сарф-харажат, ижара, техник хизмат кўрсатишни талаб қилмайди. Шу билан қаторда, музейдан ўз мобиль иловасини ишлаб чиқиш ва турли мобиль платформаларга мослаб мунтазам янгилаб бориш талаб этилади[9].

Сенсор киосоклар ва интерфаол мониторлар эса томошабинга керакли маълумотни хоҳишига кўра танлаш, кўргазмада фаол иштирок этиш, реал кўргазмада намоёниш этилмаган ашёлар ва тарихий жараёнлар билан танишиш, музей оламида ўзини эстетик ва маънан эркин ҳис қила олиш имконини беради.

2012 йилда Самарқанд давлат музей кўрикхонаси ва унинг Самарқанддаги бўлими – Мирзо Улуғбек музейи билан Тошкент “СМИ-Азия” компанияси ҳамкорлигида музейнинг виртуал кўриниши яратилди[10]. Лойиҳанинг яратилишида замонавий маданиятни ривожлантириш ва ўрганишга йўналтирилган нотижорат ташкилот “Дешт-и-Арт” лаборатория маркази, шунингдек, Хивос Фонди (Нидерландия) жуда катта ёрдам кўрсатган. Лойиҳа ўзбек, рус ва инглиз тилларида. Шунингдек ҳам таъкидлаб ўтиш жоизки, бу лойиҳа Ўзбекистоннинг биринчи 3D шаклидаги виртуал музейлари қаторига киритилди[11]. Лойиҳалаштирувчилар виртуал музей лойиҳасининг DVD дискларга ёзилган ҳолатини ўрта ва олий таълим муассасаларига ҳам тақдим этишди. Бу айнан шу мавзу юзасидаги ўқув жараёнини янада қизиқарли ва кенг ёритиб берилишига хизмат қилади.

2019 йилда Марказий Осиёдаги илк Smart-музейнинг очилиши Ўзбекистонда музейшунослик соҳасида катта бурилиш ясади. Ушбу музей Самарқанддаги Амир Темур мақбарасида очилди. Музейга ташриф буюрувчилар замонавий интерактив воситалар ёрдамида экспонат ёки мақбара ҳақида қўшимча маълумот олиш имкониятига эга бўлади. Улар ёрдамида ўтмишга “саёҳат қилиш” ёки тарихий саҳналарни гавдалантириш мумкин. Музейдаги махсус белги мавжуд бўлган экспонатларга смартфонни яқинлаштириб, у ҳақидаги ҳикояни тинглаш мумкин. Шунингдек, тарихий муҳитга шўнғиш учун тарихий хроникалардан иборат видеолар яратилган.

Зиёратчилар учун Амир Темур мажмуасининг интерфаол харитаси яратилиб, у оддий харитага нисбатан кўпроқ имкониятларга эга. Хусусан, смартфонни хаританинг маълум қисмларига қаратганда унинг экранда

ёдгорликнинг 3D модели гавдаланади. Шундай қилиб, харита музей бўйлаб ажойиб саёҳатнинг бир қисмига айланади.

Хулоса ва таклифлар

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш мумкинки, музейларда янги фан-техника ютуқларидан фойдаланиш яъни музейларни виртуаллаштириш орқали бой меросимизни халққа ва хорижга кенг тарғиб қилиш имкониятлари яратилади. Бундан ташқари, Ўзбекистон туризмнинг ривожланиши ва сайёҳлар оқими кўпайишининг асосий омилларидан бири ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Исмоилова Ж. Замонавий музейшунослик асослари. – Т.: Turon zamin ziyo, 2016. – Б. 4.
2. Ҳабибуллаев Н. Музей ва фан-таълим//Ўзбекистон музейлари истiqболлари. – Тошкент, 2013. – Б.7.
3. Миралиева Ш.А. Виртуал музейлар яратишнинг жаҳон тажрибаси ва ўзбекистонда уларнинг ривожланиш истiqболлари: Тарих фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Т., 2019. –Б. 9.
4. Миралиева Ш.А. Виртуал музейлар яратишнинг жаҳон тажрибаси ва ўзбекистонда уларнинг ривожланиш истiqболлари: Тарих фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Т., 2019. –Б. 9.
5. Виртуальный музей [электронный ресурс]// Российская музейная энциклопедия. http://www.museum.ru/rme/sci_asp
6. Василина Д.С. Виртуальный музей как феномен современной культуры//Музей: память и проекты будущего. Международный журнал исследований культуры: «Эйдос». – Москва, 2016. – №3(24). – С. 97.
7. Максимова Т.М. Виртуальные музеи: аналитический обзор зарубежных публикаций // Вестник МГУ. – Москва, 2015 – №4 (66). – С.79.
8. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Аудиогид>.
9. www.ulugbekobservatory.parusinfo.com
10. Миралиева Ш.А. Виртуал музейлар яратишнинг жаҳон тажрибаси ва ўзбекистонда уларнинг ривожланиш истiqболлари: Тарих фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Т., 2019. –Б. 19.

TURKISTONGA TEMIR YO‘L TRANSPORTINING KIRIB KELISHI VA UNING TARMOQLARINING KENGAYISHI

Rustamaliyev M.H.

Namangan davlat universiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya. XIX asrning ikkinchi yarmida Turkistonda Rossiya imperiyasi mustamlakachilik tuzumining o‘rnatilishi o‘lka xalqlarining siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy hayotida tub o‘zgarishlarning yuzaga kelishiga sabab bo‘ldi. Rossiya imperiyasi hukumati Turkistonni zabt etar ekan, uning oldiga qo‘ygan yagona maqsadi-o‘lkaning milliy boyliklaridan imperiyaning tobora oshib borayotgan sanoat ehtiyojlari yo‘lida foydalanish, o‘lkani o‘zining xom ashyo manbai va tayyor mahsulotlar bozoriga aylantirishdan iborat edi. Tabiiyki, bu borada imperiya hukumatining maqsadlari yirik sarmoyadorlar, yer-mulk egalari va savdo-sotiq tabaqasi vakillarining manfaatlari bilan mushtarak edi.

Kalit so‘zlar: Moskva qishloq xo‘jalik jamiyati, Rus-texnika jamiyati, Geografiya jamiyati, Tabiatshunoslar jamiyati, verst, “Fivlil” kompaniyasi, strategik mavqey, metropoliya.

Аннотация. Установление колониальной системы Российской империи в Туркестане во второй половине XIX века вызвало коренные изменения в политической, экономической и социальной жизни народов страны. Когда правительство Российской империи завоевало Туркестан, его единственной целью было использовать национальное богатство страны для все возрастающих промышленных нужд империи, превратить страну в источник сырья и рынок сбыта готовой продукции. Естественно, цели имперского правительства в этом отношении совпадали с интересами крупных инвесторов, землевладельцев и представителей купечества.

Ключевые слова: Московское сельскохозяйственное общество, Русско-техническое общество, Географическое общество, Общество естествоиспытателей, верста, компания «Фивлиль», стратегическое расположение, мегаполис.

Abstract. The establishment of the colonial system of the Russian Empire in Turkestan in the second half of the 19th century caused radical changes in the political, economic and social life of the peoples of the country. When the government of the Russian Empire conquered Turkestan, its only goal was to use the country's national wealth for the ever-increasing industrial needs of the empire, to turn the country into a source of raw materials and a market for finished products. Naturally, the goals of the imperial government in this regard were in common with the interests of large investors, landowners, and representatives of the merchant class.

Key words: *Moscow Agricultural Society, Russian-Technical Society, Geographical Society, Society of Naturalists, verst, "Fivlil" company, strategic location, metropolis.*

Kirish

Temir yo‘l transporti dastlab XIX asrning boshlarida Angliyada vujudga kelgan. 1825-yilda jahondagi birinchi temir yo‘l tarmog‘i hisoblangan Stokton-Darlington temir yo‘li J.Stefenson tomonidan qurilgan bo‘lib, uning uzunligi 21kmni tashkil etgan edi [1]. Tez orada qator afzalliklari tufayli jahonning barcha yirik davlatlarida ushbu transport vositasi xizmatidan keng foydalanila boshlangan. Jumladan, XIX asrning 30-yillariga kelib, Avstriya, Germaniya, Belgiya, Fransiya, Rossiyada temir yo‘l tarmoqlari barpo etila boshlangan. 1850-1870-yillarda Osiyo, Afrika, Amerika va Avstraliyada ham temir yo‘llar qurilgan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili

XIX asrning o‘rtalarida Rossiyada temir yo‘llar qurilishi avj olgan va tez orada temir yo‘llar imperiya iqtisodiyotining tayanch vositalaridan biriga aylangan edi. Bu masaladagi ilk takliflarda o‘lkani istilo qilishni tezlashtirish maqsadida temir yo‘llar qurish g‘oyasi ilgari surilgan bo‘lib, ular Rossiya imperiyaning harbiy vazirligiga taqdim etilgan edi. Jumladan, 1854, 1856, 1857 va 1858-yillarda temir yo‘llar qurish bo‘yicha takliflar kiritilgan va loyihalar tayyorlangan [2]. Biroq, Rossiya markaziy hududlarida temir yo‘llar tarmog‘ining yetarli darajada rivojlanmaganligi ushbu loyihalarni amalga oshirishga imkon bermas edi. XIX asrning 60-70-yillariga kelib, o‘lkaga temir yo‘llar o‘tkazish masalasi imperiya hukumatining O‘rta Osiyoda amalga oshirishi lozim bo‘lgan eng muhim ishlari jumlasidan o‘rin oldi. Bu masala Moskva qishloq xo‘jalik jamiyati, Rus-texnika jamiyati, Geografiya jamiyati, Tabiatshunoslar jamiyati, Rus savdosi va sanoati bilan hamkorlik jamiyatlari majlislarida ko‘rib chiqilgan va muhokama qilingan edi [3]. Bu davrda Turkistonda temir yo‘llar qurilishini taklif etuvchi 40 dan oshiq loyihalar ishlab chiqilgan va taklif etilgan edi. Ularning aksariyatini o‘zining maqsad va yo‘nalishiga ko‘ra to‘rtta asosiy guruh bo‘lish mumkin [4]:

1.Kaspiy va Orol dengizlari oralig‘idan O‘rta Osiyoning ichkarisigacha bo‘lgan yo‘nalishdagi temir yo‘l loyihalari.

2.Toshkent – Orenburg yo‘nalishidagi temir yo‘l loyihalari.

3.Parij – Kalkutta yo‘nalishidagi ya‘ni, Yevropani Xindiston, Eron, Afg‘oniston, Xitoy bilan O‘rta Osiyo orqali bog‘lovchi temir yo‘l loyihalari.

4.Kaspiy dengizi bo‘yidan Turkiston o‘lkasining ichki xududlarigacha bo‘lgan yo‘nalishdagi temir yo‘l loyihalari.

Mazkur loyihalar orasida Orenburgdan Toshkentgacha bo‘lgan yo‘nalishda temir yo‘llar o‘tkazish fikri ifodalangan takliflar eng ko‘p sonli bo‘lib, buning bir necha sababi mavjud edi.

Tadqiqot metodologiyasi

Maqolada tarixiy-qiyosiy, tarixiy-tipologik, muammoviy-davriy, germenevtik, tizimli tahlil usullaridan foylanilgan.

Tahlil va natijalar

Birinchidan, imperiya markazi Moskva va Orenburg shahri orasida temir yo‘l qatnovi yo‘lga qo‘yilgan edi [5]. Ikkinchidan, Turkistonning siyosiy, ma‘muriy, madaniy va savdo markazi bo‘lgan Toshkent shahrini imperiyaning markaziy sanoat rayonlari bilan bog‘lash muhim harbiy, siyosiy va iqtisodiy ahamiyatga molik edi. Uchinchidan, Rossiyaning O‘rta Osiyoga harbiy yurishlari aynan shu yo‘l orqali amalga oshirilgan va muvaffaqiyatli yakunlanganligi e‘tiborga olingan edi. To‘rtinchidan, mazkur yo‘nalish tabiiy va geografik xususiyatlari jihatidan temir yo‘l qurilishi uchun nisbatan qulay rel‘efga ega edi [6].

1967-yilda Turkiston general-gubernatorligi tashkil etilganidan so‘ng bu yerda imperiya manfaatlarini ifoda etuvchi boshqaruv tizimi tashkil etildi. Imperiyaning talab va ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda, Turkiston iqtisodiyotining asosiy yo‘nalishlari belgilab berildi va shu asosda iqtisodiy siyosat amalga oshirila boshlandi. Metropoliya bilan uning mustamlakasiga xos bo‘lgan munosabatlar o‘rnatilganidan so‘ng, imperiya oldida o‘lka boyliklaridan foydalanish uchun keng imkoniyatlar eshigi ochildi. Biroq, bu borada asosiy muammolardan biri Turkiston o‘lkasini Rossiya imperiyasi bilan bog‘lab turuvchi, ikkala o‘rtadagi mustahkam harbiy, siyosiy-ma‘muriy, savdo-iqtisodiy aloqalarini amalga oshirish uchun zamonaviy transport vositalarining mavjud emasligi edi. Bu transport vositasi – temir yo‘llar bo‘lib, bir so‘z bilan aytganda, Turkistonga temir yo‘l o‘tkazilishi Rossiya imperiyasining o‘lkadagi mavqeini mustahkamlashi lozim edi [7].

1874-1876-yillarda Batraki stantsiyasidan Orenburggacha 512 verst uzunlikdagi temir yo‘l o‘tkazilgan va buning natijasida Rossiya bozorlari bilan Turkiston o‘lkasi bozorlari birmuncha yaqinlashgan edi. Biroq Rossiya imperiyasining o‘sha davrdagi harbiy-siyosiy vaziyati ko‘ptan buyon muhokama qilib kelinayotgan Toshkent–Orenburg yo‘nalishida emas balki, Kaspiy dengizining sharqiy qirg‘oqlaridan O‘rta Osiyoning ichki qismlarigacha bo‘lgan masofada temir yo‘l qurulishini boshlab yuborilishiga sabab bo‘ladi. Bundan tashqari, imperiya hukumati Marv vohasini bo‘ysindirish Rossiyaning Kaspiyortidagi holatini mustahkamlash maqsadlarini ko‘zda tutgan edi.

Rossiya imperiyasi fuqaroligini olgan, biroq kelib chiqishi chet ellik bo‘lgan Konstantin Simoni 1875-yilning 31-iyulida Turkiston general-gubernatori K.Kaufmanga maktub orqali murojaat qilib, Rossiya temir yo‘l tarmoqlarini qurish borasida boshqa davlatlardan orqada qolayotganligini ta‘kidlagan. Shuningdek, u O‘rta Osiyoga temir yo‘l o‘tkazish zarurligi va bunda zamonaviy uslublardan foydalanish zarurligi borasidagi fikrlarini bayon etgan [8].

Turkistonning birinchi general-gubernatori K.P.Kaufman Turkistonni Rossiya imperiyasi bilan bog'lovchi temir yo'l qurilishini amalga oshirish borasida eng ko'p tashabbus va sa'y-harakat ko'rsatgan edi. Xususan, uning general-mayor K.S.Beznosikov faoliyati bilan bog'liq amaliy harakati e'tiborga loyiqdir.

K.S.Beznosikov 1871-yilda Turkiston o'lkasiga xizmatga yuborilgan. U ilgari Semipalatinsk general-gubernatorining yordamchisi lavozimida ishlagan edi. Mutaxassisligi bo'yicha yo'l injeneri bo'lgan K.S.Beznosikov o'lkani Rossiyaning markaziy temir yo'llari bilan bog'laydigan temir yo'llarni tadqiq etish ishlariga juda qiziqqanligi tufayli oltmish yoshli bu general-mayorni Turkiston general-gubernatori K.Kaufman 1873-yil 11-yanvarda Rossiya bilan Turkiston orasidagi qulay yo'nalishni tanlash uchun izlanish olib borishga jo'natgan[9].

K.S.Beznosikov bir necha harbiylar bilan birgalikda Toshkentdan Orenburggacha va Troitskdan Orsk orqali Toshkentgacha bo'lgan masofani piyoda bosib o'tib, yo'l davomida suv resurslari, tuproq tarkibi, relefni o'rgangan, suratlar olgan, mukammal karta tuzgan va o'z ko'rganlari asosida 180 betlik hisobot tayyorlagan edi[10].

O'z tadqiqotida K. Beznosikov Rossiyaning Turkiston o'lkasi bilan savdo aloqalariga to'xtalib o'tadi. Uning ma'lumot berishicha, Turkistonning Rossiya va Sibir bilan har-yilgi savdo aylanmasi 28 mln.rublni tashkil etgan Taxminiy hisoblarga ko'ra, har yili Kazalinsk orqali Orenburg, Troitsk va Petropavlovskka 85 ming tuya, 20 ming otda yuklar olib borilgan. Xuddi shu tarzda ular orqaga taxminan 3,5 mln. pud yuk bilan qaytganlar[11].

1879-yilda Rossiya imperiyasining Turkmanistonga uyushtirilgan birinchi Aholtekin ekspeditsiyasi mag'lubiyatga uchradi. Ikkinchi mag'lubiyat Rossiyaning Turkistondagi mavqeyini tushurib yuboradi. Shuning uchun Rossiya harbiy vazirligi Qizil–Arvatgacha temir yo'l qurishni taklif qiladi qurilishni qisqa muddatlarda tugallash uchun Rossiyadan barcha zaxiralar safarbar etildi. 1880-yil 1-mayda Mixaylovsk portiga Smolenskdan 200 ta yer qazuvchilar va temir yo'l batalyoni yetib keldi. Qurulish 1880-yil 26-avgustda boshlandi. Temir yo'l qurilishiga general – leytenant M.N Annenkov boshchilik qildi. Barcha qurulish materiallari Rossiyadan kaspий dengizi orqali – Kavkaz va Merkuriy jamiyati paraxodlarida tashib keltirildi 1880-yil 26-avgustdan 4-sentabrgacha 9 kun ichida Mixaylovsk qo'ltig'idan Mulla-Qori stansiyasigacha temir yo'l qurib bitkazildi . 1880-yil 25-noyabrda Rus hukumati Mulla-Qori stansiyasidan Qiril-Arvatgacha 217 verst uzunlikdagi temir yo'l qurishga qaror qildi. Bu temir yo'lni qurish bir necha qiyinchiliklar tug'dirdi. Tarixda birinchi marta temir yo'l cho'l orqali o'tkazildi, Suv yetishmasdi. Qurulish materiallari otlarda Qizil-Arvatgacha yetkazilgan. Qurilish ancha qiyinchiliklari bilan olib borilgan. 1881-yil 19-aprelda palkovnik Ivanov Zakaspiy viloyati general-leytentanti Kronenburgga Kaspiy dengizidagi kuchli bo'ron tufayli 4 verst uzunlikdagi temir yo'l buzilib ketdi[12].

A. Bolman F. Kaufmanga o'lkani boshqarish va bu erda harbiy qismlarni saqlab turish uchun behisob qiyinchiliklarni yengib o'tishga, bu yo'lda katta-katta

mablag'larni sarf qilishga to'g'ri kelayotganligini ta'kidlash bilan birga, Rossiyaning Turkistondagi holatini barqaror ushlab turish, boshqaruvning mustahkam tizimini tashkil etish uchun temir yo'llarning xizmatini ko'rsatib beradi. Uning fikricha, temir yo'llar nafaqat aloqa vositasi sifatida, balki boshqaruvning asosiy quroli bo'lmish harbiy qismlarni joylashtirish va moddiy jihatdan ta'minlash uchun xizmat qilishi lozim edi[13].

1884-yil 1-sentabrda Kaspiy dengizining Mixaylovsk qo'ltig'idan Qiril Avratgacha bo'lgan masofada temir yo'l qatnovi yo'lga qo'yildi. Bu temir yo'l paromlar orqali Kavkaz bilan bog'langan edi. 1884-yilda Marv Rossiya tomonidan bosib olingan Rossiyaning harbiy vazirligi va tashqi ishlar vazirligi kaspiyorti temir yo'lini Amudaryogacha yetkazish to'g'risida taklif kiritildi. 1884-yil 30-iyulda rus hukumati Kaspiyorti temir yo'lining Ashxobodgacha yetkazish to'g'risida qaror qabul qildi. 1885-yil 16-aprelda rus hukumati Amudaryo orqali Chorjo'ygacha temir yo'l qurishga qaror qildi. Lekin buning uchun Buxoro amirining roziligi kerak edi. 1885-yil 25-iyunda Buxoro amiri o'z roziligini berdi. Unga ko'ra, Buxoro amiri Rossiyaga temir yo'l qurulishi uchun ishchilar va materiallar bilan yordam berishi kerak edi. Temir yo'l amlok yerlari orqali o'tkazildi va bu yerlar Rossiya tomonidan sotib olindi. Marvdan Amudaryo orqali Chorjo'ygacha temir yo'l o'tkazilishi Rossiya uchun iqtisodiy, siyosiy, harbiy-strategik ahamiyat ega edi, bu Rossiyaga temir yo'lni Samarqand va Toshkentgacha yetkazishga imkoniyat berardi. Temir yo'l qurulishi uchun meteriallarni Qiril Arvatgacha poyezdlarda, Marvgacha esa 1217 ta ot va 845 ta tuyalarda tashilgan. 1886-yil 2-iyunda Marvgacha poyezd harakati yo'lga qo'yildi, 9-noyabrda poyezd Rapatak stansiyasiga, 30-noyabrda Buxoro amirligi hududiga yetib bordi va 1886-yil 1-dekabrda Chorjo'y stansiyasining tantanali ochilish marosimi bo'ldi. Unga Rossiya va Yevropa davlatlaridan mehmonlar taklif etildi.

Temir yo'l qurulishini davom ettirish uchun Amydaryo ustiga ko'prik qurish zarur edi 1886-yil 6-yanvarda Amudaryo ustiga yog'chdan qurilgan ko'prik ustidan poyezd o'tkazildi. Amudaryo ko'prigi o'z davrida yo'g'ochdan qurilgan ko'priklar ichida dunyoda 3-o'rinda turardi 1888-yil 26-fevraldan Buxoroga birinchi poyezd yetib keldi. 1888-yil 17-aprelda poyezd Kattaqo'rg'onga, 15-mayda Samarqandga yetib keldi, Mixaylovsk qo'ltig'idan Samarqandgacha 1335 verst uzunlikdagi temir yo'l qurib bitkazildi 1888-yil 10-sentabrda rus olimi va sayyohi M.Prjevskiy shunday yozadi: "Bir Moskvadan Samarqandgacha bo'lgan 5 ming verst masofani 2 haftada bosib o'tdik. Avval Nijnegorod yo'li bilan Volgaga, keyin Kaspiy dengizi va Kaspiyorti temir yo'li orqali Samarqandga yetib keldik.

Termir yo'lni Samarqanddan Toshkent va Farg'ona vodiysigacha qurish taklifi Samarqandga poyezd yetib kelishidan avval kiritilgan edi. Lekin rus hukumati buni ortga surdi 1892-yilda Samarqand-Andijon temir yo'lini Toshkent shahobchasi bilan qurish ishlarini fransuz va nederland bankirlari va fransuz "Fivlil" kompaniyasi moliyaviy ta'minlash taklifi bilan chiqdilar. Lekin Rossiya imperiyasi moliya vaziri Vitte muhim harbiy-starategik va iqtisodiy ahamiyatga

ega Samarqand – Andijon temir yo‘lini qurishda chet el investorlarini ishtirokini rad etdi. 1893-yil 10-iyunda Turkiston general gubernatori Vrevskiy Bosh shtab boshlig‘i Obruchevga yozgan xatida temir yo‘l qurilishini tezroq boshlashni so‘ragan. 1895-yil 21-sentabrda Samarqand-Andijon temir yo‘lini Toshkent shahobchasi bilan qurish ishlari boshlandi. qurilish ishlari bir necha uchastkada bir vaqtda boshlandi. Qurishga 10 minglab ishchilar jalb qilindi. 1896-yil yozda Samarqand uchastkasida 20 mingdan ishlagan Samarqand-Andijon temir yo‘lida Zarafshon, Sebzor, Siyob ko‘priklari qurildi. 1897-yil 24-iyunda “Туркестанские ведомости” gazetasining yozishicha: “Samarqand - Andijon temir yo‘lining Toshkent shahobchasi qurilishi jadal suratlarda davom ettirilmoqda, temir yo‘l Xovosdan 30 verst uzunlikkacha yotqizildi Chinorgacha 40 verst qoldi”.

1897-yil 27-noyabrda Qo‘qonga birinchi poyezd kirib keldi. 1899-yil poyezd Toshkentga yetib bordi. 1897-1898-yillarda Marvdan Kushkaga qadar temir yo‘l qurildi. Kaspiyorti temir yo‘li va Samarqand-Andijon temir yo‘li Rossiya harbiy vazirligi tomonidan boshqarilgan. Bu podsho hukumatining o‘lkadagi holatiga ishonmaganligidan darak beradi. Temir yo‘l tarmoqlarining harbiy vazirlik tomonidan boshqarilishi bir qancha qiyinchiliklarni tug‘dirgan: Birinchidan, harbiy vazirlik malakali temir yo‘l mutaxassislariga ega emas edi. Ikkinchidan, Rossiya imperiyasidagi boshqa temir yo‘llar Aloqa yo‘llari vazirligi tomonidan boshqarilgan. Uchinchidan, temir yo‘l batalyonlarini saqlash xazina uchun qimmatga tushayotga edi. 1892-yilda Kaspiyorti temir yo‘lini Aloqa yo‘llari vazirligi boshqaruviga o‘tkazish to‘g‘risida taklif kiritildi. Lekin bunga Zakaspiy viloyati qo‘mondoni Kuropotkin qarshilik qildi. Uning fikricha, temir yo‘lning harbiylar tomonidan boshqarilishi o‘lkada tinchlik va tartibni saqlashga yordam beradi[14].

1899-yilda Kaspiyorti harbiy yo‘li Samarqand-Andijon temir yo‘li bilan birlashtirildi va O‘rta Osiyo temir yo‘li deb nomlandi. O‘rta Osiyo temir yo‘lining harbiy-strategik ma‘noda ahamiyati shundan iborat ediki, avvalombor, u Kaspiy dengizining qirg‘oqlarini himoya qilishda katta ro‘l o‘ynaydi. Imperiyaning Kavkazortidagi siyosiy mavqeyi mustahkamlandi. O‘rta Osiyoni Eron va Afg‘onistondan ajratib turuvchi barcha hududlarda rus harbiy garnizonlarining qo‘yilishi rus hukumatining Angliya bilan munosabatlarda xotirjamlikka erishishga sabab bo‘ldi. Biroq O‘rta Osiyo temir yo‘li faoliyatidan bir qator kamchiliklar va muammolar mavjud bo‘lib, uning eng asosiy kamchiligi Rossiyaning markaziy sanoat rayonlari bilan bog‘lanmaganligida, uzoq va aylanma yo‘l ekanligida edi. Aynan shu holat Toshkent-Orenburg yo‘nalishida temir yo‘l qurish zaruriyatining kuchayishga va bu boradagi amaliy harakatlarining boshlanishiga olib keladi. Rossiyaning yangi harbiy vaziri A. Kuropatkin 1899-yil 13-aprelda imperator Nikolay II ga Rossiyaning O‘rta Osiyodagi strategik mavqeyini mustahkamlash uchun uzluksiz temir yo‘l qurish zarurligi to‘g‘risidagi fikrlarini bayon qiladi. Shuningdek A. Kuropatkin shu-yilning 3-mayida moliya vaziri Z. Vittega yozgan maktubida O‘rta Osiyo temir yo‘li strategik maqsadlarga

javob bermasligini, Toshkent-Orenburg temir yoʻlini qurib Rossiyaning Oʻrta Osiyodagi mavqeini mustahkamlash zarurligini qayd etib, hozirgi kunda biz nafaqat xujunga, xatto, mudofaaga ham qodir emasmiz, shuning uchun bizning Oʻrta Osiyodagi ahvolimizni mustahkam deb hisoblash mumkin emas, deb qayd etadi. Rossiya imperiyasi hukumatining 1899-yili 16-iyun va 1900-yil 4-apreldagi majlislarida “Oʻrta Osiyoda magistral temir yoʻl oʻtkazishning eng maʼqul yoʻnalishi toʻgʻrisida” gi masala koʻrib chiqildi. Majlisda uch yoʻnalishdagi Toshkent-Sibir, Toshkent-Orenburg, Saratov-Chorjoʻy yoʻnalishidagi temir yoʻl loyihalari muhokama qilingan Birinchi variantdagi yoʻnalish strategik ahamiyatga ega emasligi tufayli rad etildi. Har ikkala yigʻilishda Oʻrta Osiyo temir yoʻlining imperiya xarbiy maktablarida javob bermasligi yangi temir yoʻl qurish zarurligi qayd etilgan Imperator Nikolay II Orenburg-Toshkent yoʻnalishini maʼqullaganidan 1900-yilning yozi va kuzida tadqiqot ishlari olib borilgan. 1901-yil 21-aprelda Toshkent-Orenburg temir yoʻli qurish loyihasi uzil-kesil maʼqullandi. Toshkent-Orenburg temir yoʻlini qurishni boshqarish uchun tuzilgan maxsus komitet temir yoʻlni bir vaqtning oʻzida 2 tomondan Orenburg va Toshkent shahridan boshlab qurishga qaror qildi. Orenburg tomondan boshlangan qism shartli ravishda shimoliy, Toshkendan boshlangan qism janubiy deb nomlangan. 1901-yilning bahorida shimoliy qismda 6 oydan soʻng janubiy qismda qurilish ishlari boshlandi.

Temir yoʻlning janubiy qismida oʻrmon mahsulotlari, sement kabi qurilish materiallari Rossiyaning turli hududlaridan tashib keltirilgan. Shu bilan birga Turkiston oʻlkasi tabiiy resurslaridan ham keng foydalanilgan Ziroatchilik va davlat mulki vazirligining 1902-yil 5-apreldagi qaroriga koʻra Toshkent-Orenburg temir yoʻli qurilishida davlat tasarrufida boʻlgan yerlardan shagʻal, qum, tuproq va oʻrmon mahsulotlaridan bepul foydalanishga ijozat berilgan. Temir yoʻl qurilishida ishlatiladigan asosiy materiallardan boʻlgan shpallar ham Rossiyadan keltirilgan. Temir yoʻlni qurish uchun zarur boʻlgan temir yoʻl jihozlari tayyorlash ishini yirik rus zavodlari Rus-Baltika, Novosibirsk, Bryansk, Taganrogʻ, Janubiy Rus, Dneprovsk, Donsk, Donetsk-Yureo, Sarmovo, Vatkent, Putilovsk, Kolomensk, Nikolaev kabi korxonalar amalga oshirgan. Qurilish materiallarini yetkazib berish ishida koʻp sonli aksiyali jamiyatlar va xususiy tadbirkorlar ishtirok etib, bundan katta miqdorda foyda koʻrganlar. Toshkent-Orenburg temir yoʻli qurilishi uchun Orenburg guberniyasi, Toʻrgay, Ural, Sirdaryo viloyatlari hududidan xususiy va davlat ixtiyoridagi 20800 desyatina yer, unga tegishli vositalar bilan birgalikda olinishi kerak edi[15].

Matbuot sahifalarida temir yoʻlning qurilishi jarayoni qizgʻinlik bilan yoritib borilgan. 1902-yil 20-avgustda Aktyubinsk (Oqtepa)da birinchi xizmat poyezdi tashrifi kutilayotgani toʻgʻrisida xabar berilgan. 1903-yilning 16-avgustida janubiy qismning Yangiqoʻrgʻon stantsiyasi ochilish marosimi boʻlib oʻtgan. Shu yilning 19-iyunida Orenburg tomonidan qurib kelinayotgan yoʻl Kazalinsk stantsiyasigacha yetkazilgan. 1905-yilning 10-yanvaridan boshlab yuk va

yo'lovchi poyezdlarining vaqtinchalik qatnovi yo'lga qo'yilgan. Jumladan, Janubiy qismda 1902--yilda 45 verst, 1903-yilda 432, 1904-yilda 313 verst masofada temir yo'l yotqizilgan edi. Toshkent-Orenburg temir yo'lining Orenburgdan Kubekkacha bo'lgan shimoliy qismi (941 verst) 1905-yil 26-iyulda Toshkentdan Kubekkacha bo'lgan janubiy qismi (795 verst) esa 1906-yilning 1-yanvarida to'liq foydalanishga topshirildi. 1905-yilning 1-yanvarida Toshkent-Orenburg temir yo'lining 354 verst uzunlikdagi Kinel-Orenburg qismi qo'shib berilgan. 1906-yilning 22-iyulida esa O'rta Osiyo temir yo'lining Toshkent stantsiyasi ham Toshkent-Orenburg temir yo'li tarkibiga kiritildi va rasman Toshkent temir yo'li deb yuritila boshlandi. Toshkent temir yo'lining umumiy uzunligi 2040 verstdan iborat bo'lib, temir yo'l boshqarmasi Orenburg shahrida joylashgan edi.

Toshkent-Orenburg temir yo'lida ishtirok etgan ishchi xizmatchilarning soni to'g'risida tadqiqotlarda turlicha fikr bildiriladi. Ba'zi tadqiqotlarda qurilishning eng qizg'in pallalarida bu yerda 50 mingtagacha ishchi ishlagani ta'kidlansa boshqalarida Toshkent-Orenburg temir yo'li qurilishida hammasi bo'lib, 30 mingga yaqin ishchi ishtirok etgan degan fikr bildiriladi. Shunisi aniqki, qurilishda ishlagan ishchilar soni turg'un bo'lmay, ular mavsumga qarab o'zgarib turgan. Toshkent –Orenburg temir yo'li qurilishida ishtirok etgan ishchilar ijti-moiy kelib chiqishi va etnik tarkibiga ko'ra xilma-xil edi. Ishtirokchilarning asosiy qismini ruslar, qozoqlar, o'zbeklar, tatarlar tashkil etgan Shuningdek ular orasida ko'chirib keltirilgan dehqonlar ham ko'p edi. Temir yo'l qurilishi to'g'risida matbuot xabarlaridan birida Orenburg-Toshkent temir yo'li qurilayotgan cho'l hududida kattagina qabriston bunyod etilgan bo'lib, u yerda ochlik va xastalik tufayli vafot etgan ishchilar dafn etilganligi to'g'risida ma'lumotlar bor. Ammo, bu holatlarga qaramay, temir yo'l belgilangan muddatda qurib foydalanishga topshirilgan. Temir yo'l qurilishida ish pudrat asosida tashkil etilgan bo'lib, pudratchilar temir yo'llar qurilishi natijasida paydo bo'lgan yangi tipdagi sarmoyador tadbirlar edi. Temir yo'l qurilishi ularning boyib ketishi uchun qulay imkoniyat yaratgan.

1902-yilda injener Kovalevskiy xususiy kapital hisobidan Qo'qon-Namangan temir yo'li qurish tashabbusi bilan chiqdi. Uning tashabbusi qo'llab quvvatlandi. Lekin bu reja rus-yapon urushi tufayli ortga surildi. 1906-yil mayda Turkiston general-gubernatori xususiy kapital hisobidan temir yo'l qurilishini davom ettirishni taklif qildi. 1906-yil iyunda Kovalevskiy Qo'qon-Namangan temir yo'li qurish uchun aksionerlik jamiyati tashkil etdi. Qo'qon – Namangan temir yo'lining uzunligi 86 verstni tashkil etgan. 1908-yil 14-iyulda podsho tomonidan Qo'qon-Namangan temir yo'li qurilishi tasdiqlandi. Kovalevskiy 1902-yil noyabrda rus-xitoy bankining Samarqand bo'limi bilan aksionerlik badallarini to'plash to'g'risida bitim tuzdi. Aksiyalarni sotib olmoqchi bo'lgan har qanday kishi 100 rubldan ortiq pul to'plashi kerak edi.

A.N.Kovalevskiy hukumatdan jamiyatning qimmatli qog'ozlarini kafolatlashni va aksionerlik kapitalini kamaytirishni so'radi. Uni yirik moliyaviy

guruhlar va Fargʻona savdo-sanoat doiralari qoʻllab quvvatladi. Yangi temir yoʻl komissiyasi 1909-yil 6-oktabrda Qoʻqon-Namangan temir yoʻli aksionerlik jamiyati aksiyalarini davlat tomonidan kafolatladi. 1910-yil 13-aprelda jamiyatning yangi ustavi qabul qilindi[16]. 1910-yil iyul-oktabrda qoʻshimcha izlanishlardan soʻng temir yoʻlining uzunligi 85,08 verst boʻlishi belgilandi. 1910-yil 15-oktabrda amalda zarur boʻlgan barcha mablagʻ toʻplab boʻlingandi. 1911-yil 9-mayda injener F.Kiriger boshchiligida qurilish boshlandi. Qurilishda turli millatga oid mingdan ortiq ishchi ishladi. Temir yoʻl qurilishi uchun dehqonlardan 180 desyatina, davlat yerlaridan 257 desyatina yer olindi. 1912-yil 1-yanvarda Sirdaryo ustiga yogʻoch koʻprik qurildi. 1911-yil 2-mayda Qoʻqon-Namangan temir yoʻli qurilishi boshlangan vaqtda Kovalevskiy aloqa yoʻllari vazirligidan temir yoʻlni Uchqoʻrgʻon-Haqqulobod qishlogʻi orqali Andijonga yetkazish uchun ruxsat soʻradi. Hukumat 26-avgustda rozilik berdi. 1912-yil martda Qoʻqon-Namangan temir yoʻli jamiyati temir yoʻlni Namagan orqali Uchqoʻrgʻon-Haqqulobod, Andijon orqali Jalolobodga yetkazishga qaror qildi. Rejalashtirilgan yoʻl aholi zich joylashgan hududlar Andijon, Oʻsh, Namagan yerlaridan oʻtishi va Fargʻona vodiysining halqa temir yoʻli umumrossiya temir yoʻl tarmogʻiga ulanishi kerak edi. Temir yoʻl Andijon uyezdining juda boy volostlari Oltinkoʻl va Baliqchidan oʻtishi rejalashtirildi.

Namangandan Andijon orqali Jalolobodga oʻtadigan yoʻlga nafaqat aksiyadorlar, balki podsho hukumati, oʻlka boshqaruvi, mahalliy va rus burjuaziyasi katta qiziqish bildirildi. Chunki bu temir yoʻl Fargʻona vodiysining paxta tayyorlovchi hududlarini markaz bilan bogʻlardi. Podsho hukumatini Oʻrta Osiyoda temir yoʻllarni kengaytirishdan boshqa maqsadi ham bor edi. 1905-1907-yillardagi rus inqilobidan keyin podsho hukumatining asosiy vazifasi eski tartiblarni saqlab qolish edi. Buning uchun chekka oʻlkalarda oʻzining mavqeini mustahkamlashi kerak edi.

Fargʻona vodiysida xususiy temir yoʻl qurish uchun Kovalevskiydan boshqa sarmoyadorlar ham harakat qilganlar. Ular orasida Rossiya imperiyasining yuqori amaldorlari ham bor edi. 1911-yil 27-sentabrda knyaz M.M. Polgorukov, injener M.A. Mayevskiy, V.P. Xarchevnikov aloqa yoʻllari vazirligidan Oʻrta Osiyo temir yoʻlining Asaka stantsiyasidan Oʻsh shahrigacha 50 verst, Gorchakovdan Yangi Margʻilongacha 40 verst uzunlikdagi temir yoʻl qurish uchun ruxsat soʻradilar. 1911-yil 22-noyabrda ular shu yoʻnalishlarda temir yoʻl qurish huquqini oldilar. 1913-yil 6-aprelda injener Vaynberg Asaka stantsiyasidan Jalolobodgacha 75 verst uzunlikdagi temir yoʻl qurish uchun aloqa yoʻllari vazirligidan ruxsat soʻradi. 1913-yil 12-iyulda podsho Qoqon Namangan temir yoʻli jamiyatini Fargʻona temir yoʻl jamiyati deb nomlash toʻgʻrisida qaror chiqdi. 1914-yil 1-mayda temir yoʻl qurila boshlandi, 2 yildan soʻng Namangan-Jalolobod yoʻnilishida poyezd qatnay boshladi.

Oʻrta Osiyo temir yoʻli Buxoro amirligining shimoliy qismidan oʻtgan edi. Buxoroning janubi-gʻarbiy va janubi-sharqiy qismlarida temir yoʻl hali kirib

bormagan edi. Rossiyaning hukmron doiralari va burjuariyasini Buxoro amirligining tog‘li hududlardagi boyliklari qiziqtiradi. Shu hududlarga temir yo‘lining kirib kelishi rus kapitalistlari uchun xonlikning tabiiy boyliklarini o‘zlashtirishni osonlashtirib Sharqiy Buxoro va afg‘on bozorlariga yo‘l ochardi. Bu temir yo‘lining qurulishi Rossiyaning O‘rta sharqdagi harbiy strategik holatini mustahkamlardi. Ikkinchidan, Rossiya harbiy vazirligi Samarqand, Buxoro yoki Farobdan Termizgacha temir yo‘l qurish to‘g‘risida savol tashlagan edi. 1904-yilda Aloqa yo‘llari vazirligining moliyaviy hisobotida Samarqand, Buxoro, yoki farobdan Termizgacha temir yo‘l qurish rivojlashtirilgan edi. Lekin Orenburg-Toshkent temir yo‘lining qurulishi va rus-yapon urushi tufayli Buxoro temir yo‘lining qurilishi kechiktirildi. Moliyaviy qiyinchiliklar tufayli Buxoro temir yo‘lining xususiy kapital hisobidan qurulishiga ruxsat berild[17]. 1911-yil M.M.Dolgorukov, M.A.Mayvskiy, V.D.Xarchevnikov Qarshi-G‘uzor-Temiz yo‘nalishida temir yo‘l qurishni taklif etdilar. 1912-yil 26-avgustda Kovalevskiy Buxoro temir yo‘lini qurishda Kogon-Qarshi-Termiz-Qarshi-Kitob shahobchasi bilan qurishni taklif etdi. U butun yo‘lda faqat Kerki-Termiz uchastkasida qurilish qiyinligini ko‘rsatdi. Rejalashtirilgan yo‘l tosh, qum va boshqa qurilish materiallariga boy hududlardan o‘tishi kerak edi. Kovalevskiyning esdaliklarida rejalashtirilgan yo‘l haqida to‘liq yozilgan. Unda yo‘llarning ahvoli, ishlatilmaydigan yerlarning sifati, tovar aylanmasi hajmi, yo‘l o‘tadigan shaharlar aholisi, yuk ylanmasi, qurilish narxi va keying daromadning hajmiga katta qiziqish bildirilgan.

1912-yilda temir yo‘li ishi departamenti harbiy vazirlik va tashqi ishlar vaziridan Kovalevskiy rejasiga rozilik berishni so‘radi. Tashqi ishlar vazirligi javobida temir yo‘l uchun konsessiya berish Buxoro amirligining huquqi ekanligi aytilgan edi. Kovalevskiy 1912-yil 18-iyunda amirdan konsessiya oldi. Amir 6000 desyatina yer, aksiyonerlik jamiyatini qo‘llab quvvatlash va yangi Buxorodan 87 desyatina yer berishga va‘da berdi. Amir hukumati temir yo‘l qurilishiga qiziqish bildirdi va qurulishga yordam berdi. Kovalevskiy bilan bir vaqtda istefodagi injener - polkovnik A.G.Ananov Sherobod vodiysida 72000 desyatina yerni amirdan 99 yilga ijaraga oldi. Uning qayd etishicha, Aleksandrov Gay-Chorjo‘y magistralini qurish afg‘on va sharqiy Buxoro bozorlarini yaqinlashtiradi va muhim iqtisodiy ahamiyatga ega bo‘ladi va Rossiyaning Afg‘oniston chegarasida mustahkamlanishiga sabab bo‘ladi. 1912-yilda Buxoro temir yo‘lining Samarqand-Qarshi-Termiz yonalishini knyaz Andronnikov va harbiy injener Yermolayev taklif etishdi. ularning rejasiga ko‘ra Samarqand temir yo‘lining boshlanish nuqtasi edi. Bu yo‘l orqali Toshkent va Termiz oralig‘i 235 verstga qisqarardi va temir yo‘l Zarafshon daryosining muhim markazlaridan o‘tishi kerak edi. Lekin, bu temir yo‘l yo‘nalishi Kogon-Termiz yo‘nalishidan texnik jihatdan qiyin edi. Buxoro temir yo‘li qurishda 4 ta guruh o‘z rejalarini taqdim etdi. Ularning har birini orqasida yirik sanoat firmalari va banklar turardi. 1912-yil 18-25-sentabrda barcha guruhlarining takliflari ko‘rib chiqildi. Komissiya Kovalevskiyga temir yo‘l

qurishga ruhsat berdi. Lekin qurilishni boshlash uchun Buxoro amiridan qo'shimcha hujjatlar kerak edi. 1913-yil 13-mayda amir ruxsat berdi. 1913-yil 28-mayda vazirlar soveti Aloqa yo'llari vazirligi va moliya vazirligi Kovalevskiyga O'rta Osiyo temir yo'lining Kogon stansiyasidan Qarshi-Termiz yo'nalishida Qarshi-Kitob yo'nalishi bilan qurishga konsessiya berdi. Konsessiya 81 yilga berildi. Hukumat yo'lni 25 yildan so'ng sotib olishi mumkin edi, qurilish muddati 3 yil edi. 1913-yil oktabrda Yangi Buxoroga bo'lajak Buxoro temir yo'li rahbari M.Slutskiy keldi. 1914-yil 16-iyulda 1- va 3-uchastkalarda yer ishlari boshlandi. 1-sentabrda 2-uchastkada, 1914-yil 15-noyabrda 4-uchastkada qurilish ishlari boshlandi. 11-iyulda tunnel qurish ishlari boshlandi. Buxoro magistrali qurulishida rus va chet ellik mutaxassislar ishladi. Tunnel rejasini italiyalik injenerlar, temir beton qurilmalar bilan avstiyaliklar ishladi. Cho'llardagi qurilishlarga V.A.Poletskiy taklif etildi. Qurilish katta qiyinchiliklarga uchradi birinchidan, birinchi jahon urushi boshlangani tufayli Rossiyadan Turkistonga qurilish materiallari keltirish qiyinlashdi, ikkinchidan, ishchi kuchi yetishmasdi. Qiyinchiliklarga qaramasdan, 1914-yil 12-noyabrda temir yo'l Qarshiga yetib bordi. 1915-yil mayda bu yo'nalishda poyezd harakati yo'lga qo'yishga qaror qilindi. Lekin harbiy vazirlik xoxishi bilan bu yo'nalish 25-martda ish boshladi. 1915-yil 25-martda Kogon-Qarshi, 1-iyulda Qarshi-Samsonov. 17-sentabrda Qarshi-G'urov yo'nalishida vaqtinchalik yo'lovchi qatnovi yo'lga qo'yildi. 1915-yil kunda Qarshi-Kitob o'rtasida yo'lovchi tashish uchun avtomobillar keltirildi. Bunga jamiyat 10 ta yuk va 25 ta yengil avtomobil ajratdi. 1916-yil 10-fevralda yo'l Termizga yetib bordi. 1916-yil urush tufayli qurilish ishlari yanada qiyinlashdi. Harbiy vazirlik temir yo'lni belgilangan muddatdan 1-yil oldin 1916-yil iyulda temir yo'l qatnovi yo'lga qo'yildi. Temir yo'l Kerki, Termizni O'rta Osiyo temir yo'li bilan bog'ladi[18].

Xulosa va takliflar

Samarqand-Andijon temir yo'li qurilayotgan bir vaqtda Turkiston o'lkasini Sibir bilan bog'lash g'oyasi tug'ildi. Bir necha rejalarga ko'ra, O'rta Osiyo temir yo'lini Sibir yo'li bilan Verniy va Semipalatinsk shaharlari orqali o'tkazishi taklif qilindi. Turkiston Sibir yo'lini qurish Orenburg-Toshkent temir yo'li qurilgandan keyin kun tartibga qo'yildi. 1906-yil maxsus komissiya temir yo'l qurilishini 3 ta shimoliy (Barnaul-Semipalatinsk), o'rta (Semipalatinsk-Verniy) va janubiy (Verniy-Toshkent) uchastkalaridan iborat bo'lib qurish kerak edi. Dastlab temir yo'lni davlat xazinasidan qurish rejalashtirildi. Lekin 1905-1907-yillardagi 1-rus inqilobidan keyingi moliyaviy qiyinchiliklardan so'ng temir yo'lni xususiy kapital hisobidan qurishga qaror qilindi. 1910-1912-yillarda rus to'qimachilik sanoatining yuksalishi O'rta Osiyo paxtasiga bo'lgan talabni kuchaytirdi. Shuning uchun Rossiya va Turkistonning savdo sanoat doiralari xususiy kapital hisobidan birinchi navbatda shimoliy Oltoy, janubiy Yettisuv temir yo'lini qurishga qaror qildilar. Temir yo'l qurish konsessiyasi uchun yirik tadbirkorlar o'rtasidagi kurashda 9 ta

Peterburg banklaridan iborat yirik temir yo‘l bank sindikati g‘alaba qildi. Yettisuv viloyati temir yo‘li aksionerlik jamiyatiga A.I.Putilov raislik qildi. Temir yo‘lini Orenburg-Toshkent temir yo‘lining Aris stansiyasidan Pishpekkacha qurish rejalashtirildi. Temir yo‘l uzunligi 536 verst bo‘lib qurish muddati 3-5 yil etib belgilandi. 1914–yil 15-iyulda Yettisuv temir yo‘li qurilishini boshlandi. 1915-yil sentabrda Aris-Chimkent orasida yuk va yo‘lovchi qatnovi boshland. 1917-yil sentabrda temir yo‘l Borovoy stansiyagacha yetib bordi. Turli vaqtlarda temir yo‘l qurilishida 3-5 ming kishi ishlagan. Ularning aksariyatini qozoqlar o‘zbeklar, qirg‘izlar tashkil etgan. Qurilish uchun relslar yetishmaganidan 1917-yilda O‘rta Osiyo temir yo‘lining to‘piklaridagi relslar yechib olinib Yettisuv temir yo‘li qurilishida ishlatilgan Temir yo‘l qurilishi uchun mahalliy dehqonlardan 5000 desyatina yer tortib olingan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси.8-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. Давлат илмий нашриёти. 2004.- Б. 354.
2. Зиёев Ҳ. Ўзбекистон мустамлака ва зулм исканжасида (XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларида). – Тошкент: Шарқ, 2006. –Б. 259.
3. Tog‘ayeva A. Z. Toshkent – Orenburg temir yo‘li va uning Turkiston ijtimoiy – iqtisodiy hayotida tutgan o‘rni. Tarix fan. nom. diss. avtoref. – Toshkent: 2010. – B. 20.
4. Аҳмаджанова З. К. Железнодорожное строительство в Средней Азии и Казахстане. – Т.: Фан, 1984. – Б. 1.
5. Материалы по обследованию железных дорог. Ташкентская железная дорога. – СПб., Электро-типография Н.Я. Стойковой, 1913. – С.3.
6. ЎЗР МДА, И-1 жамғарма, 11-рўйхат, 1308-иш, 5-варақнинг орқаси.
7. ЎЗР МДА, И-1 жамғарма, 16-рўйхат, 652-иш, 171-варақ.
8. ЎЗР МДА, И-1 жамғарма, 16-рўйхат, 652- иш, 135-137 варақлар.
9. ЎЗР МДА, И-1 жамғарма, 16-рўйхат, 652- иш, 1-варақ.
10. Ўша жойда, 1-34-варақлар.
11. ЎЗР МДА, И-1 жамғарма, 16-рўйхат, 652- иш, 1-варақ.
12. Аҳмаджанова З. К. Железнодорожное строительство в Средней Азии и Казахстане. – Т.: Фан, 1984. – Б. 17.
13. ЎЗР МДА, И-1 жамғарма, 20-рўйхат, 5994-иш, 16-варақнинг орқаси.
14. Tog‘ayeva A. Z. Toshkent – Orenburg temir yo‘li va Rossiya imperiyasi mustamlakachilik siyosati // O‘zbekiston tarixi. – Т.: 1999. – №. 4. – Б. 150.
15. Tog‘ayeva A. Z. Turkistonning ilk temir yo‘llari taixiga oid muhim manbalar (Toshkent – Orenburg temir yo‘li misolida) // “Tarixiy manbashunoslik muammolari” mavzuidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. – Toshkent: 2008. – B. 198.

16. Зиёев Ҳ. Ўзбекистон мустамлака ва зулм исканжасида (ХИХ аср иккинчи ярми – XX аср бошлари). – Т.: Шарқ, 2006. – Б. 178.
17. O'zbekistonning yangi tarixi. 1-kitob / Mualliflar: Sodiqov X. Shamsutdinov va boshq. – Toshkent: Sharq, 2000. – B. 234.
18. Аҳмаджанова З. К. Железнодорожное строительство в Средней Азии и Казахстане. – Toshkent: Фан, 1984. – Б. 17.

08.00.00 **IQTISODIYOT FANLARI**
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ
ECONOMICS SCIENCES

**DIGITALIZATION OF AGRICULTURE:
PRECONDITIONS AND ROLE OF INFORMATIZATION**

Gulyamov S.S.

Professor Tashkent State Agrarian University, Doctor of Economics,
Academician

Rajamurodov H.Z.

Independent researcher Tashkent State Agrarian University

Abstract. In the article, the factors that led to the introduction of digitalization processes in agriculture are the global preconditions that caused them: the issue of providing food to the growing population, the unhealthy competitive environment in the industry, the problem of social conservatism and shortage of qualified personnel for innovation, ensuring the proper functioning of supply chains in the process of globalization, the issue of the monopoly of genetically modified seeds and the organization of information was analyzed.

Key words: demand, agriculture, nutrition, digitalization, informatization.

Аннотация. Мақоллада қишлоқ xo'jaligida raqamlashtirish jarayonlarini joriy etishga sabab bo'lgan omillar, ularni keltirib chiqargan global old shartlar: o'sib borayotgan aholini oziq-ovqat bilan ta'minlash muammosi, sanoatdagi nosog'lom raqobat muhiti, ijtimoiy konservatizm muammosi va oziq-ovqat mahsulotlarining etishmasligi kabilar ko'rib chiqiladi. qishloq xo'jaligining to'g'ri ishlashini ta'minlaydigan innovatsiyalar uchun malakali kadrlar. globallashuv jarayonidagi ta'minot zanjirlari, genetik modifikatsiyalangan urug'lik monopoliya muammosi va axborotni tashkil etish masalalari tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: talab, qishloq xo'jaligi, ovqatlanish, raqamlashtirish, axborotlashtirish.

Аннотация. В статье рассматриваются факторы, которые привели к внедрению процессов цифровизации в сельском хозяйстве, глобальные предпосылки, которые их вызвали: проблема обеспечения продовольствием растущего населения, нездоровая конкурентная среда в отрасли, проблема социального консерватизма и нехватки квалифицированных кадров для инноваций, обеспечивающих надлежащее функционирование сельского хозяйства. были проанализированы цепочки поставок в процессе

глобализации, проблема монополии на генетически модифицированные семена и организация информации.

Ключевые слова: спрос, сельское хозяйство, питание, цифровизация, информатизация.

Introduction

In the context of digitalization of agriculture, the transition to the active use of digital technologies, which led to informatization, reception, processing and transmission of information in digital format, is connected with the need to respond to a number of global problems:

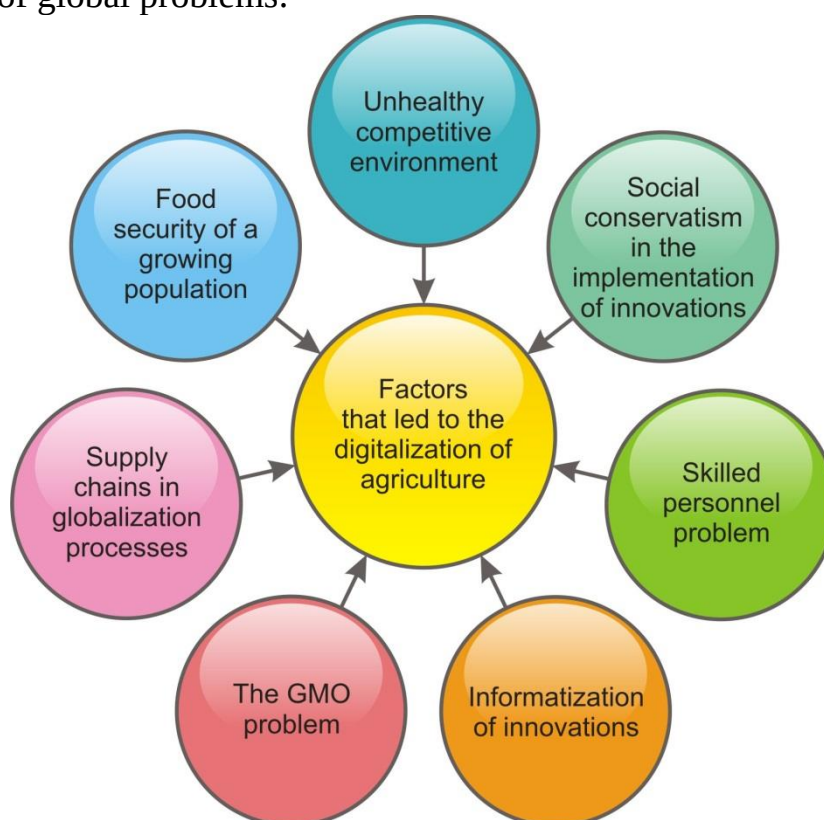

Figure 1. Prerequisites for digitalization of the industry.

Literature review

Now let's analyze them separately:

leads to an aggravation of the problem of food insecurity . Producers' options will be limited by the capacity of the ecosystem and the technologies used. According to the UN, on November 15, 2022, the population of the planet Earth exceeded 8 billion people, 7 billion was recorded on October 31, 2011. This means that the human population increased by 1 billion people in more than 11 years [4]. Population growth at this rate comes at a cost: A recent UN report cited population growth as one of the main sources of increased greenhouse gas emissions and environmental degradation. Each additional person puts more pressure on the planet's limited biological resources.

Methodology

Consumer culture has been influenced more by improvements in lifestyles than by population growth, for example, if the population of the planet were the size of the US, 5 planet's worth of food would be needed, if everyone lived like Nigerians, 70% of the current numbers would be enough. According to experts, the amount of waste generated throughout human history has doubled in the last 40 years. According to the Global Footprint Network, a non-governmental environmental organization, 175% of environmental resources are needed per year to meet the demands of the current world population.

Analysis and Results

British non-governmental organization Population Matters states: "Biodiversity loss, deforestation, climate change, environmental pollution, clean water and food shortages are all exacerbated by our large and ever-growing numbers."

In Uzbekistan, the population is growing by 2.1% per year, and if this trend is maintained, the population of the republic will reach 41.0 million from the current 36.4 million by 2030. Out of 17.8 million ha of land suitable for agriculture in the republic, 4.3 million ha, i.e. 24%, are irrigated [2; 74-77 p]. In the last 20 years, agricultural land has decreased by more than 5%, per capita by 24%. In the last 30 years, irrigated land has decreased from 0.23 to 0.16 ha per capita, i.e. by 25%. In the next 30 years, this trend is expected to decrease by 25% according to ADB estimates.

Irresponsible exploitation of land in pursuit of high yield, improper use of pesticides and mineral fertilizers led to disturbance of the ecological balance of irrigated land, increased wind and water erosion of land, poisoning of underground water, and the average score of these lands dropped from 58 to 55. According to FAO, our republic uses 169% of its water reserves. This means that we are borrowing another 69% in addition to our reserves. According to statistics, food imports have increased by 40% in recent years. Such irrational use of natural resources leads to a violation of the socio-economic stability and food security of our country.

- Instability of international food markets resulting from intense competition and speculative activity. It is difficult for developing countries to compete with manufacturers from developed countries due to the introduction of trade barriers at the international level, and dependence on technology imports also has a negative effect.

The global food security level has shown a chronic downward trend since 2018. Acceleration and intensification of climate change, regional conflicts and the covid-19 pandemic have had a negative impact, leading to disruptions in production and food distribution, as well as increased food prices for families. The dispute between the major grain and fertilizer producing countries has made this

situation even more serious. As a result, feed and fertilizer prices increased, causing significant damage to importers and causing some countries to impose export restrictions. According to the World Bank [5], protectionist measures deepen the food crisis, 9% of the increase in world prices for wheat is accounted for by them. Improving food production and distribution requires diversification of agricultural crops and improved supply of mineral fertilizers. Investments in agriculture and technological innovation are of great importance in increasing productivity and production efficiency. The use of a special payment unit in the form of a digital currency is superior to traditional payment systems (SWIFT) in order not to be influenced by other countries' currencies and sanctions. provides.

- Eliminating social resistance to the introduction of innovations and digital technologies, eliminating the shortage of highly qualified personnel is one of the tasks.

The economic development of every country requires the wide introduction of innovations, including new technologies that increase labor productivity and ensure high efficiency of the national economy. The process of innovation occurs at any stage of production activity, it is not correct to talk only about laboratory developments, because the success of the organization's market share is largely an innovation process that takes place inside the organization and includes not only production systems, but also communication, management, distribution, etc. an experienced and qualified case manager understands well that it depends on how the activity will be.

Instead, the introduction of innovations and digital technologies is met with social resistance. Any new and innovative activity encourages the group to resist, there are a number of objective and subjective reasons for this. The modern development of organizations that meet the demands of the outside world cannot be felt without constant innovation, which in turn affects the development of society, relations within groups, and the resolution of conflict situations through the development of organizational structures.

Experience shows that innovation is met with resistance from team members. This resistance has its own logic and cannot be solved by the demands of management alone. Obviously, resistance is a natural response of groups and individuals to expected changes that threaten their interests. Therefore, the main condition for the effective introduction of innovations and digital technologies is to take into account the interests of people, to strive to find a compromise between the interests of different categories of workers within the organization. In this we need to understand why people do not want change. Research points to three main reasons:

- uncertainty from the result of innovative activity;
- sense of loss (material resources, power, usual work methods);
- conservatism, belief that innovation does not bring good change.

In addition to social resistance, the problem of shortage of qualified personnel is a daily problem that makes it difficult to introduce innovations and digital technologies. Recently, there has been another wave of changes in business and social activity models, which is associated with the emergence of a new generation of digital technologies, which are called "end-to-end" due to their scope and depth of impact, this is artificial intelligence, robotics, things internet, wireless communication technologies, etc. Their implementation increases labor productivity in companies by 40 percent [6; p. 12] is estimated to increase. Digitalization processes in the world, the emergence of new electronic devices, the increase in the volume of stored and processed information, the development of new technologies require an increase in the number of employees in this field. According to the IMF, by 2030, the world's shortage of IT professionals may reach 85 million people. The field of IT has its own characteristics and is rapidly developing: the skills learned may become obsolete in 4-5 years.

- The development of the world agro-industrial complex system with an emphasis on globalization leads to the displacement of small agricultural producers from the market. The absorption of agriculture into the processes of globalization leads to a decrease in the number of subsidiary farms and small agricultural producers. It will be difficult for farmers to compete with large agricultural enterprises and holdings when passing environmental certification of production and products, providing their products with platform technologies. These are also dangerous due to the decrease in the quality of life in the village, the decrease in employment, the increase in unemployment and the deterioration of the social situation of the rural population.

As the population grows, the demand for food accelerates, the consumption of livestock products increases, and the concentration of the population in large cities leads to an aggravation of the problem of food supply. For example, only the city of Tashkent needs 450-500 tons [3] of meat per day. This is a very large figure, if the local supplier does not catch up, the demand for imports will increase. The processes of globalization begin to apply the rules of the developed countries to the developing countries, thereby setting certain limits in their economic activities. Globalization in the context of subsidizing agricultural production in developed countries leads to limiting the sustainable development of the agro-industrial complex of developing countries, increasing the role of imports of raw materials, technologies, equipment and finished products, and ultimately to dependence on imports from developed countries. These problems can only be solved at the state level, which allows, in particular, platform technologies for small agricultural producers and individual farms, and rural residents to directly use platform solutions.

- Mass production of products grown with the use of GMO technologies in the composition of agricultural products traded on the international market, the weight of food products dangerous for humans is constantly increasing.

One of the UN's Sustainable Development Goals is to end hunger by 2030 and ensure that everyone, especially the poor and vulnerable, including infants, has access to safe, nutritious and sufficient food throughout the year. It has been agreed that by 2030, agricultural productivity and the income of small-scale food producers will be doubled. Genetic engineering projects are actively used in commercial areas at the industrial level. Advances in genetics and molecular biology have become the basis for breeding new varieties of agricultural crops and livestock breeds with characteristics that were not present in their ancestors. In everyday life, millions of people around the world eat transgenic products that are suspected to be genetically intact. Antibiotic resistance genes introduced into GMO products reduce their effectiveness in treating inflammatory diseases when transferred to humans. Immunity goes down.

The greatest danger is the destruction of natural ecological systems. As a result of the repeated introduction of foreign genes, new characteristics of organisms begin to appear. Mutant organisms, resistant pests begin to appear. It affects plants and insects that are not necessary to fight, new strains of phytoviruses appear. From agrotechnical measures, it is possible to show a loss of natural productivity, a reduction in the number of varieties, and seed monopoly.

Conclusion and recommendations

Therefore, openness in this area, full and correct information supply about seeds of GMO products should be put on the road. The agricultural producer and the consumer should have a choice.

One of the main problems of the popularization of innovative digital technologies in agriculture was the low level of awareness of farms about the possibilities of new developments. In the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-5853 dated 23.10.2019 "On approval of the strategy for the development of agriculture of the Republic of Uzbekistan for 2020-2030", the following were defined as the priority directions for the implementation of the strategy:

- development of the system of science, education, information and consulting services, which provides for the use of effective forms of knowledge and information dissemination integrated with the production of research, education and consulting services in agriculture;

- creation of a transparent system of network statistics, which involves the introduction of reliable methods of collecting, analyzing and distributing statistical data through the widespread introduction of modern information technologies.

A number of global problems facing the above-mentioned sector, accelerating the implementation of digitalization processes is an urgent issue in the way of national food security and human health.

References

1. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan "On approval of the strategy of agricultural development of the Republic of Uzbekistan for 2020-2030", No. PF-5853 dated 23.10.2019
2. Abdurakhmanov M.A., Rakhimov Ya.T.. "Sostoyanie zemelnyx resursov v respublike Uzbekistan" Territoriya nauki, no. 4, 2017, S.74-77.
3. Data of the Statistics Committee // web source: www.stat.uz
4. Data of the UN Population Fund (UNFPA) // web source: https://twitter.com/UNFPA/status/1592472514621739008?ref_src=twsrc%5Etfw%7Ctwcamp%5Etweetembed%7Ctwterm%5E1592472514621739008%7Ctwgr%5Ec0c29c573dc30bbfa7ecd4962df1a51aa11788b2%7Ctwcon%5Es1_c10&ref_url=https%3A%2F%2Fwww.dw.com%2Fru%2Fhvataet-li-mesta-i-resursov-na-zemle-dla-8-mlrd-celovek%2Fa-63763077
5. Information from the World Bank // web source: <https://blogs.worldbank.org/psd/how-export-restrictions-are-impacting-global-food-prices>
6. Digital Transformation Initiative. Unlocking \$100 Trillion for Business and Society from Digital Transformation. Executive summary. – P. 12. – <http://reports.weforum.org/digital-transformation/wp-content/blogs.dir/94/mp/files/pages/files/dti-executive-summary-20180510.pdf>

HUMAN CAPITAL FORMATION: THE KEY COMPONENTS AND MAIN SOURCES

Egamberdiyev F.T.

Professor National University of Uzbekistan, Doctor of Economic Sciences

Saidrasulova M.

Doctoral Student National University of Uzbekistan, Doctor of Philosophy in Economic Sciences

Abstract. *The article examines the different approaches to identifying the key components of human capital and the main sources from which human capital accumulates. It studies a wide range of literature related to the basic components of human capital, sources of human capital formation in order to identify the common aspects, and generalize the ideas. The author analyzes education, health, training, migration and information as the main sources of human capital, and proposes that abilities, knowledge, skills and personality constitutes the human capital.*

Key words: *human capital, key components of human capital, human capital formation, knowledge, skills, abilities, personality*

Annotatsiya. *Maqolada inson kapitalining asosiy komponentlari va shakllanish manbalarini o'rganishdagi turli yondashuvlar ko'rib chiqilgan. Turlicha yondashuvlarning umumiy jihatlarini aniqlash va g'oyalarni umumlashtirish maqsadida tegishli mavzuga doir keng ko'lamlı adabiyotlar tahlil qilingan. Muallif ta'lim, sog'liqni saqlash, malaka oshirish, migratsiya va axborotni inson kapitalining asosiy manbalari sifatida tadqiq etib, inson kapitalini 4 ta asosiy tarkibiy qism – qobiliyat, bilim, ko'nikma va shaxsiyatning majmui sifatida o'rganishni taklif qiladi.*

Kalit so'zlar: *inson kapitali, inson kapitalining asosiy komponentlari, inson kapitalining shakllanishi, bilim, ko'nikma, qobiliyat, shaxsiyat.*

Аннотация. *В статье рассматриваются различные подходы к определению ключевых компонентов человеческого капитала и основных источников, из которых накапливается человеческий капитал. Изучается широкий спектр литературы, посвященной основным компонентам человеческого капитала, источникам формирования человеческого капитала с целью выявления общих моментов и обобщения представленных идей. Автор анализирует образование, здравоохранение, обучение, миграцию и информацию как основные источники человеческого капитала и предполагает, что способности, знания, навыки и личность составляют человеческий капитал.*

Ключевые слова: *человеческий капитал, ключевые компоненты человеческого капитала, формирование человеческого капитала, знания, навыки, способности, личность.*

Introduction

In the 21st century, human capital is attracting more and more attention as a decisive factor of economic growth. This is partly explained by the fact that human capital leads to the effective organization of production cycle and an increase in productivity in the country, regular structural and technological renewal of national economy. As a result, the national wealth gets increased, the social well-being gets improved, and the poverty gets reduced.

Although human capital is widely recognized as the driving force behind economic development and the main source of social well-being [1; 2; 3; 4; 5], scholars still have not come up with a general definition of the term itself. Studies in the field mainly put forward various concepts such as human abilities, knowledge, skills, or competencies in order to explain the exact meaning of human capital. As the terms are used interchangeably, it leads to confusion in describing human capital and identifying its key components.

Among scientists, human capital is typically conceptualized using two — narrow and broad – approaches. The narrow approach studies human capital at the micro level, or more precisely, at an organization level, while the broad approach examines the concept at the macro level, or at the scale of the whole economy.

According to the narrow approach, human capital is considered the capabilities of an organization's employees that are relevant to their functions and their capacity to consistently enrich their knowledge, skills, and experiences through individual learning. At the micro-level of classification, scholars propose to include a number of task-specific skills (motor skills, communication skills, skills related to dealing with information, etc.) as human capital components [6].

Thus, the whole set of capabilities of employees plays a critical role in ensuring an organization's competitive advantage as it strongly affects performance and productivity. Therefore, organizations are willing to invest in the training of their employees. And it can explain why the global race for talent is deepening year by year: the more well-educated and skilled professionals an organization hires, the greater and more competitive value it tends to create.

As for the broad approach, in the early stages, human capital research emphasized three dimensions: "education, training, and experience". Over time, the explanation of human capital structure and its basic components underwent certain changes and improvements within the concept itself. Schultz included health and integral migration in his version of human capital structure. Brooking and Motta proposed considering creativity and competence. Later researchers claimed that attitude, motivation and commitment to work had to be taken into account as critical components [7].

Thus, human capital can be defined as the full mental and physical capacity of people for socially useful work that benefits society and contributes to economic growth, mental and physical health, the total potential of knowledge, skills and experiences accumulated over the years, and, together with this, the possibility to represent the existing potential.

Overall, studies show there are various classifications and groupings of human capital components among scholars. However, we can notice certain similarities or generalities while examining the different structures and definitions that have been proposed by researchers in the field so far. Thus, in this article, we study the previous research related to the human capital structure and make an attempt to generalize the ideas.

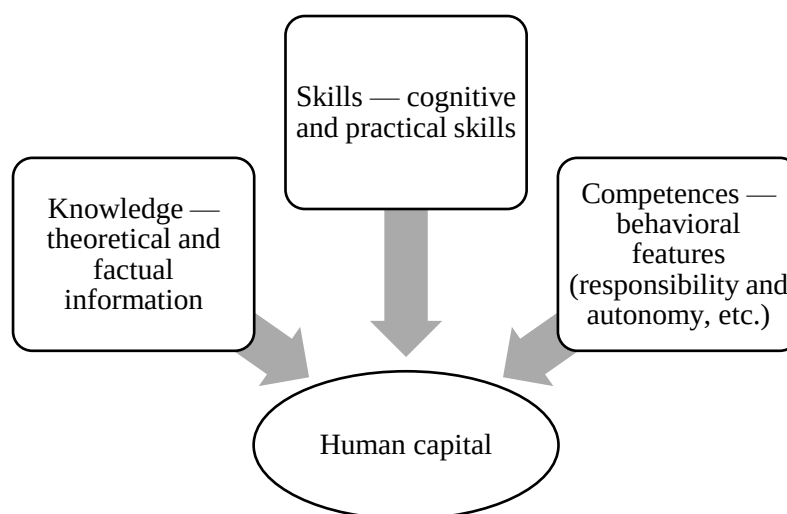
Literature review

OECD describes human capital as, “the knowledge, skills, competencies and attributes embodied in individuals that facilitate the creation of personal, social and economic well-being” [8]. This definition is further extended to include non-economic benefits, such as health conditions, longer life-spans, better lifestyles, and a higher subjective well-being [9].

According to one of the EU projects dedicated to the changing skill needs in region, human capital is a combination of three elements: knowledge, skills and competences [10].

Notably, one can observe minor differences in the approaches used to determine the structure of human capital. According to M. Zaytseva, human capital is composed of six basic components: labor force, knowledge, labor activity, intellectual labor, managerial labor, and living environment [11]:

- a) labor force represents a quantitative set of the population that is capable of carrying out socially beneficial activities;
- b) knowledge is gained through cognitive activity that is necessary for the fulfillment of professional tasks;
- c) labor activity means social behavior of a person, which allows to realize knowledge, skills and abilities in the process of implementation professional tasks;
- d) living environment refers to a place of permanent residence — higher quality of life and level of social well-being in the territory leads to higher qualitative indicators of its human capital;
- e) intellectual labor is a type of creative activity based mainly on mental labor, the result of which is the creation of new technologies, high-tech industries, technical devices;
- f) managerial labor is a type of activity, the object of which is labor resources.

Picture 1. The EU approach to human capital structure.

M. Zaytseva argues that the components of human capital are interrelated and interdependent, and at the same time, they are non-replaceable and bring the same value in the formation of human capital. However, the argument poses some misunderstandings. For instance, intellectual and managerial labor can be unified into one category. Although they tend to perform different functions and may bring different results, the nature of the work and resources required are quite the same. Besides, they are both part of labor activity. Considering them as separate components complicates the phenomenon.

L. Tamilina proposes the idea that the simplistic definition of human capital can be expanded “by adding three attributes that, according to both economic and managerial studies, are important determinants of the process of knowledge accumulation or skills acquisition: genetics, personality, and motivation”. Therefore, she argues that human capital consists of five main elements [12]:

1. Genetics – predefines effectiveness of learning;
2. Personality – predefines an individual’s propensity to develop certain skills;
3. Motivation – determines an individual’s willingness to learn;
4. Knowledge – factual information or conceptual frameworks about processes, procedures, and relationships;
5. Skills – an effort to use acquired knowledge in practice for carrying out activities or job functions.

And human capital concept can broadly be conceptualized as being accumulated through two main channels: learning and work circumstances.

Notably, L. Tamilina studies motivation as a separate component of human capital. She describes motivation as “a psychological feature predefining a person’s willingness to learn”. However, motivation can be considered a characteristic

related to personality, as the level of motivation or whether one has it at all depends on what kind of personality he manages to formulate.

Table 1. *Different approaches to explaining human capital components. [7; 8; 10; 11; 12]*

Year	Author	Basic category or components
1958	J. Mincer	training and education
1961	T. Schultz	training and education health and internal migration
1996	A. Brooking E. Motta	knowledge, creativity, competence and experience
1996	M. A. Youndt S. A. Snell J. W. Dean Jr D. P. Lepak	skills, training, and attitude
2000	R. Dzinkowski	competencies, knowledge, and skills
2001	OECD	knowledge, skills, competencies and attributes
2003	A. Aragón-Sánchez I. Barba-Aragón R. Sanz-Valle	skills, training, and attitude
2012	EU	knowledge, skills, competencies
2012	L. Tamilina	genetics, personality, motivation, knowledge, and skills
2016	M. Pasban S. H. Nojede	skills, training, and attitude
2019	A. R. Lufungula R. A. Borromeo	skills, training, and attitude
2019	M. Zaytseva	labor force, knowledge, labor activity, intellectual labor, managerial labor, and living environment
2019	H. Lenihan H. McGuirk K. R. Murphy	education, professional knowledge, personal experience, skills, and creativity

Methodology

The research results in the paper are based on the scientific methods of analysis-synthesis and comparison. And for the beginning, we provide a brief literature review.

Analysis and Results

Despite such diversity among approaches, we can notice certain similarities or generalities while examining the different structures and definitions that have been proposed by researchers in the field so far. And they can serve as an justification for the structure we are willing to propose in our research. Thus, in our opinion, human capital can be viewed as a set of four critical components: abilities (mental and physical), knowledge, skills and personality.

Abilities in humans are primarily innate and less likely to be acquired. Abilities support a person's being mentally and physically able to get involved in an active learning and working process. Thus, they are quite fundamental categories that determine whether a human is able to participate in active learning, socio-economic relations, and the production process or not. Therefore, abilities are assumed to be the very basis of the components of human capital. Since it is an individual's personal innate attribute, it cannot be dissociated from the person who possesses it, and transferring it is also impossible.

As one of the basic components of human capital, **knowledge** refers to factual information or conceptual frameworks that people obtain through formal and informal education and training during their lives. The stock of knowledge is accumulated as a result of the learning processes undertaken by an individual over time. Knowledge facilitates humans' realization and comprehension of their surroundings, communication and interaction with each other, and hence their integration into society. The distinctive feature of knowledge is that it can be easily dissociated from the individual and transferred from one person to another.

Skills can be described as being competent for the application of acquired knowledge in practice in order to perform various tasks. Skills are usually defined as an ability to apply gained knowledge in practice while carrying out job-related tasks or functions. According to L. Tamilina, the definition emphasizes that skills are not innate features but rather the result of learning processes, and their accumulation can be effected and changed through practice or training [12]. Notably, scholars propose various approaches to classifying skills: generic and task- or occupation-specific, hard and soft skills, etc [10]. Skills can also be transferred from one individual to another through observation, demonstration, and other forms of intentional learning.

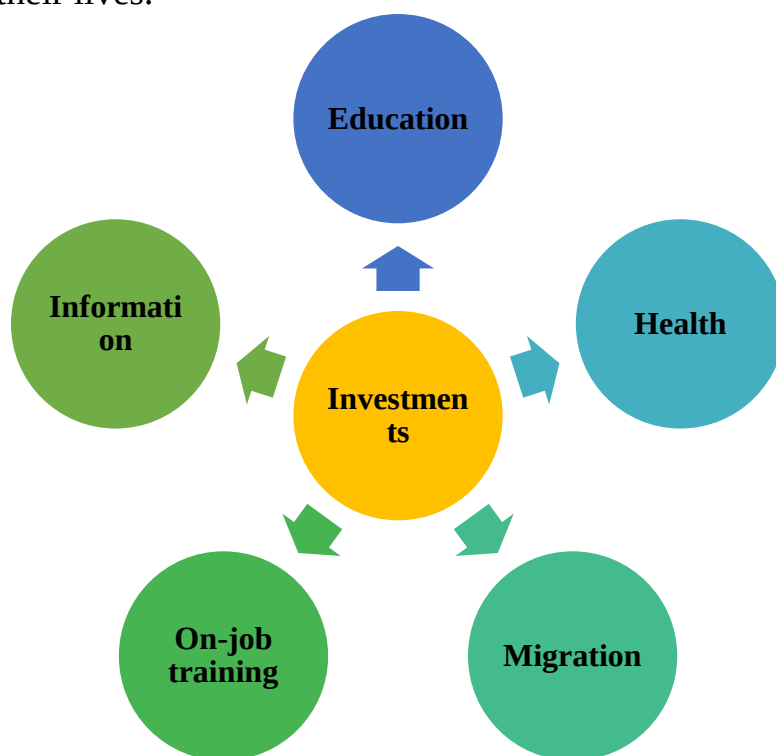
Personality, in terms of the human capital concept, can be viewed as a force stimulating humans to realize their potential for the sake of society. In this case, human features like attitudes, values, responsibility, and commitment to a certain profession or task account for the fundamentals of the human personality. Moreover, there is an approach in which personality is described as a psychological feature predefining an individual's propensity to develop certain skills [12]. Although a group of researchers argue that personality is basically innate, we consider it to be more formulated on the basis of human knowledge and experience gained through life. It means human personalities tend to change over time.

With some clarity regarding human capital structure, we can investigate the primary sources of human capital formation. Accumulation, formation, and development of human capital require certain conditions to be created and measures to be implemented in a country. And they are highly dependent on the basic components of human capital, as humans need certain circumstances to develop each of them.

According to OECD, the life-wide settings relevant to human capital creation are diverse [13; p. 12]:

- formal education (early childhood, compulsory education, post-compulsory vocational or general education, tertiary education, adult education etc.);
- non-formal enterprise-based training and public labor market training;
- the experience acquired in working life in different types of organization and through specific activities such as R&D (the level of skill employed at work can be one of the strongest influences on net human capital formation);
- the large amount of relevant learning that takes place in the more informal environments of, for instance, interest networks, families and communities. Learning and preparation for learning that is nurtured within the family and early childcare settings provides an important basis for future acquisition of human capital. Learning at home can potentially be enriched as access to media and information networks expands. Informal environments become increasingly important as countries move towards diverse, individualized forms of learning.

The OECD approach is characterized by its focus on accumulating knowledge and developing skills. Existing circumstances around people are expected to provide them with enough opportunity to acquire the knowledge and skills needed to reach economic and non-economic well-being, or, in other words, to improve their lives.

Picture 2. Main sources of human capital formation.

The existing approaches to the sources of human capital formation can be summarized into an idea according to which human capital formation occurs through five main channels:

- 1) education — the most critical source of human capital formation, as it can guarantee increased income, fewer health risks, higher social status, and a better contribution to human capital formation through investments in one's family and children;
- 2) health — health conditions of the population significantly influence the formation of the labor force and human capital quality around the country; the better settings to ensure the well-being of the human capital – the more productive the national economy gets;
- 3) migration — individuals can improve their opportunities to get higher salaries, better job offers and workplace conditions, as well as upgrade their standard of living, through migration;
- 4) on-job training — providing on-the-job training helps to enhance labor productivity, stimulate the adaptation of new staff, and up-to-date the skills of existing employees.
- 5) information — investments in information as a source of human capital refers to spending on accumulating data associated with human capital formation for the purpose of further research and analysis.

Conclusion and recommendations

It should be noted that the research devoted to the structure of human capital has one absolute generality. In almost all of them, knowledge is recognized as one of the main components of human capital. Logically, abilities are primary because a person's ability to learn and work is largely dependent on his mental and physical health. However, it should also be noted that in a society with high-quality education, the level of medical literacy of the population tends to increase, and thanks to advanced specialists in the field of health care as well as in other fields, the probability of a healthy generation being born is much higher. From this point of view, knowledge can be considered the main pillar of human capital.

Creating the necessary foundations for the development of human capital first of all requires a clear classification of its main components. The reason is that certain conditions are necessary for the development of each component of human capital. As a result of our studies, we have concluded that human capital consists of a complex of abilities, knowledge, skills, and personalities.

The existing approaches to the sources of human capital formation can be summarized into an idea according to which human capital formation occurs through five main channels: education, health, migration, on-job-training and information.

Thus, health, education, and the labor market play important roles in the development of human capital. A society with a well-developed and inclusive

health care system is more likely to have a healthy generation with an active lifestyle. Only a competitive education system and quality education are able to prepare specialists who meet the requirements of the modern labor market. At the same time, the openness of the labor market and the high level of employment create the basis for the regular accumulation, renewal and development of human capital. The increase in unemployment leads to a decrease in the level of skills of labor resources due to the fact that they do not apply the knowledge they acquired.

References

1. Petty W. (1940). *Economic and Statistical Works*, Moscow: Sotsekgiz, p. 324.
2. Рикардо Д. (1993). Начало политической экономики и податного обложения, Антология экономической классики (Том 1), Москва, с. 409.
3. Keeley, B. (2007). *Human Capital: How what you know shapes your life*, OECD Insights, OECD Publishing, Paris, Available at: <https://doi.org/10.1787/9789264029095-en>
4. Lanzi, D. (2007). Capabilities, human capital and education, *The Journal of Socio-Economics*, 36(3), 424-435.
5. Messinis, G., & Ahmed, A. D. (2009). Human capital, innovation and technology diffusion. Working paper No.43, Centre for Strategic Economic Studies, University of Melbourne.
6. Dess G. G., & Picken J. C. (1999). *Beyond Productivity: How leading companies achieve superior performance by leveraging their human capital*. New York: AMACOM.
7. Aman-Ullah, A., Mehmood, W., Amin, S., Abbas, Y. A. (2022). Human capital and organizational performance: A moderation study through innovative leadership, *Journal of Innovation & Knowledge*, Volume 7, Issue 4, 100261, ISSN 2444-569X. Available at: <https://doi.org/10.1016/j.jik.2022.100261>
8. OECD. (2001). *The well-being of nations. The role of human and social capital*. Centre for Educational Research and Innovation. Paris: OECD.
9. Liu, G. (2011). Measuring the stock of human capital for comparative analysis: an application of the lifetime income approach to selected countries. Working paper No. 41, Statistics directorate, OECD.
10. Zukersteinova, A.; Green, F.; Dworschak, B.; Gensicke, M.; Karapidis, A.; Nestler, K. & Riedmann, A. (2012, January 17-18). A task oriented measurement concept in an employer survey of changing skill needs in Europe. Paper presented in the Second International BIBB/IAB workshop TASKS2.
11. Зайцева, М. (2019). *Формирование и использование человеческого капитала сельских территорий. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук*. Кубанский государственный аграрный университет имени И.Т. Трубилина.

12. Tamilina, L. (2012): Explaining human capital composition and formation mechanisms: a new conceptual framework of analysis. MPRA Paper No. 49820, posted 14 Sep 2013.
13. OECD Center for educational report and innovation (1998). “Human Capital Investment: an International Comparison”. France.

RAQAMLI IQTISODIYOTDA INSON KAPITALINI RIVOJLANTIRISH MASALALARI

Mirzaev Q.D.

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti professori, i.f.d.

Boboqulov S.B.

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti dotsenti, i.f..f.d.

Annotatsiya. Ushbu maqolada mualliflar raqamli iqtisodiyotda inson kapitalini shakllantirish, rivojlantirish va inson kamolati indeksini mamlakatimizdagi holati hamda uni yuksaltirish bo'yicha izlanishlar olib borilgan bo'lib kerakli taklif va xulosalar berilgan.

Kalit so'zlar: raqamli iqtisodiyot, raqamlashtirish, bulut texnologiyasi inson kapitali, inson resurslari, inson kamolati, inson taraqqiyoti, indeks, investitsiya, ta'lim, sog'liqni saqlash, milliy daromad, tahlil, komillik.

Аннотация. В данной статье авторы провели исследование формирования и развития человеческого капитала в условиях цифровой экономики, состояния индекса зрелости человека в нашей стране и его улучшения, а также были даны необходимые предложения и выводы.

Ключевые слова: цифровая экономика, цифровизация, облачные технологии, человеческий капитал, человеческие ресурсы, человеческая зрелость, человеческое развитие, индекс, инвестиции, образование, здравоохранение, национальный доход, анализ, совершенство.

Abstract. In this article, the authors conducted a study of the formation and development of human capital in the digital economy, the state of the human maturity index in our country and its improvement, and the necessary proposals and conclusions were given.

Key words: digital economy, digitalization, cloud technologies, human capital, human resources, human maturity, human development, index, investment, education, healthcare, national income, analysis, excellence.

Kirish

Raqamli iqtisodiyotga o'tish sharoitida mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar mamlakat rivoji uchun o'zining muhim xissasini qo'shib, aholi turmush darajasini va farovonligini yuksalishiga xizmat qilmoqda. Ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarning rivojlanishida asosiy lakomitivlardan biri sifatida raqamli iqtisodiyotni keltirib o'tish maqsadga muvofiqdir. Mamlakatimizda tarmoq va sohalarni raqamlashtirish faoliyatini tashkil etish, uni rivojlantirishga alohida shart-sahroitlar yaratilib, imtiyozli yordamlar berilmoqda.

Aholiga raqamli xizmat ko'rsatish sohasi hozirgi vaqtda iqtisodiy jarayonlarning barcha jabhalariga tobora kuchliroq kirib bormoqda. Ammo, uning milliy iqtisodiyotdagi samaradorligi ko'p jihatdan yangicha ijtimoiy mehnat munosabatlari, ya'ni inson kapitalini shakllantirish va rivojlantirishga bog'liq bo'lib qolmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev "...iqtisodiyotning barcha sohalarini raqamli texnologiyalar asosida yangilanishini ko'zda tutadigan "Raqamli iqtisodiyot milliy konsepsiyasi"ni ishlab chiqish va amaliyotga tadbqiq etish kerak" [1]. deb ta'kidlaganlari, mamlakatimiz iqtisodiyot tarmoqlarini bosqichma-bosqich raqamli texnologiyalar dasturiga o'tkazishni hamda 2030 yilga borib yalpi ichki mahsulotda uning ulushini kamida 30 foizga o'stirish kabi ustuvor maqsadlar qo'yilgani bugungi davrning asosiy vazifalaridan biri bo'lib qolmoqda. Bunday vazifalarni amalga oshirish iqtisodiy islohotlarning ustuvor vazifalari qatoridan joy olib, inson kapitalini shakllantirish orqali xizmat ko'rsatish tizimini rivojlantirish, uni raqamli texnologiyalar asosida diversifikatsiyalashni taqozo etmoqda. Buning samarali yechimi sifatida inson kapitali indeksini takomillashtirish, undan samarali foydalanilgan holda innovatsion loyihalar, "nau-xau"lar, "start-ap" loyihalar, raqamli texnologiyalarni takomillashtirishda faol foydalanilish bugungi davrning dolzarb muammolari biri bo'lib qolmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili

Raqamli iqtisodiyotda inson kapitali masalalari mavzusida ko'plab xorijlik va respublikamiz olimlari tadqiqotlar olib borgan bo'lib, uning turi shakli va rivojlanish bosqichlariga alohida e'tibor berishgan.

Xususan, bu borada mamlakatimiz Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev Oliy majlisga yo'llagan Murojotnomasida inson kapitali haqida "Binobarin, inson kapitaligiga e'tiborni kuchaytirishimiz, buning uchun barcha imkoniyatlarni safarbar etishimiz shart" deb ta'kidlab o'tgan [2]. Xorijlik olimlardan G.Bekker fikricha, "inson kapitali" – bu tug'ma qobiliyatlar va olingan bilim, ko'nikma va motivatsiyalar to'plami bo'lib, ulardan (korxona yoki jamiyatning shaxsi darajasida) to'g'ri foydalanish natijasida daromadni oshirishga erishiladi [3].deb ta'kidlab o'tgan. Shuningdek, raqamlashtirish masalalari bo'yicha Fotis Kitsios, Mariya Kamariotu "Xizmat ko'rsatish sohasidagi innovatsiyalar jarayonini raqamlashtirish: foydalanish va tadqiqot sohalari" nomli ilmiy maqolasida innovatsion iqtisodiyoti sharoitida xizmat ko'rsatish sohasini raqamlashtirishning maqsadi, yangi turdagi xizmatlarni ishlab chiqish jarayonida raqamli dastur va texnologiyaning o'rnini va xizmat ko'rsatishni amalga oshirishda menejerlarning raqamli texnologiyadan samarali foydalanish yo'llari, shuningdek, raqamli xizmat ko'rsatish sohasiga texnologik darajani yuksaltirishga investitsiyalarni jalb qilishda inson kapitalining ahamiyatini yoritishga qaratilgan tadqiqotlar olib borilgan [4].

Bu borada mamlakatimiz olimlaridan biri Q.H.Abduraxmanov "Inson kapitalining ahamiyati tabiiy resurslar, moddiy boylik va vositalarga qaraganda

yuqoriroqdir” [5]. deb hisoblagan. Yana bir iqtisodchi olim J.N.Fayzullaev “Raqamli iqtisodiyot tushunchasining mohiyati bo’yicha ilmiy yondashuvlar tahlili” nomli ilmiy maqolasida “raqamli iqtisodiyot” tushunchasining shakllanishi, uning mazmun va mohiyati bo’yicha ilmiy yondashuvlar qiyosiy tahlil qilingan va guruhlangan. “Raqamli iqtisodiyot” tushunchasining iqtisodiy kategoriya sifatidagi mazmuni yoritgan [6].

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur muammoni tadqiqotining bir qator usullardan foydalanish asosida o’rganilgan, jumladan, asosan xorijiy tajribalarni monografik tahlillar natijalarini monografik tadqiqot, analiz va sintez, tizimli tahlil kabi iqtisodiy usullar asosida o’rganilib, rivojlangan mamlakatlar tajribasini mamlakatimizda xizmat ko’rsatish sohasini raqamli texnologiyalar bilan diversifikatsiya qilish bo’yicha imkoniyatlarini ochib berishda ahamiyat kasb etgan.

Tahlil va natijalar

Jaxon global iqtisodiyoti tezlashuvi inson kapitaliga ahamiyati berish talab yetib, uni rivojlantirish taqozo etadi. Bugungu kunda iqtisodiy rivojlantirishda inson bilimi, ko’nikmasi va malaka darajasi asosiy omilga aylanishi inson kapitaliga ustivorlik bermoqda. Ayniqsa, jahonda rivojlangan davlatlarda inson kapitalining asosiy salmog’i oshmoqda. Ular investitsiyalarining asosiy ulushini ham bevosita inson kapitaliga yo’naltirmoqdalar. Bu esa jaxonda raqamli iqtisodiyotda rivojlantirishda muxim ahamiyat kasb etmoqda.

Iqtisodiy rivojlanishning sanoat rivojlanishi, sanoat rivojlanishidan keyingi bosqichlari, ayniqsa, innovatsion bosqichi inson kapitali ahamiyatini beqiyos oshirib yubordi. Raqamli iqtisodiyotda sharoitda inson kapitali iqtisodiy rivojlanish intensiv ishlab chiqarishining bosh omili, sifatida oloxiada tadqiqotni talab etadi.

Inson kapitalining o’tkan mamuriy tizimga asoslangan iqtisodiyotdan hozirgi raqamli iqtisodiyotga bo’lgan taraqqiyat bosqichida bir qator yondashuvlar shakllangan. Inson kapitali konsepsiyasi XVII asrda paydo bo’lgan deb hisoblansa ham uning zamonaviy talqinlari T. Shuls va G. Bekker nomlari bilan bog’liq [7].

T. Shuls “daromad keltirishga qodir bo’lgan yoki odamlar tomonidan tovar va xizmatlar ishlab chiqarish uchun yaratilgan resurslar” hisoblangan kapitalni inson kapitali va ashyoviy kapitalga ajratish kerakligini ko’rsatgan. U birinchilardan bo’lib inson kapitali tushunchasiga ishlab chiqaruvchi omil sifatida qaragan. Olimning baholashicha, jamiyatda ishlab chiqarilayotgan jamlanma mahsulot umumiy hajmining to’rt dan uch qismi inson kapitalini to’plashga sarflanmoqda. Holbuki, XX asrdagi takror hosil qilishga doir ko’pchilik nazariyalarda bu ko’rsatkich to’rt dan bir qismni tashkil etadi, deb ko’rsatilar edi.

Soha mutaxassislari, G. Bekker inson kapitali tushunchasini birinchi bo’lib mikrodarajada qo’llay boshlagan. U korxonadagi inson kapitalini inson

ko'nikmalari, bilim va mahoratining jamlanmasi deb belgilagan. Bunda u xodimlarni maxsus o'qitish, ularda maxsus bilim va ko'nikmalar hosil qilishga alohida ahamiyat bergan. Amerikalik iqtisodchining hisoblashicha, xodimlarning maxsus tayyorgarligi firmaning raqobat ustuvorligini shakllantiradi. Bu bozorlarda mahsulotlarning ma'lum va mashhur bo'lishi, pirovard natijada firmaning nufuzi, nou-xausi va savdo belgisida o'z ifodasini topadi. Xodimlarni maxsus tayyorlashdan, eng avvalo, firma va kompaniyalarning o'zlari manfaatdor, shuning uchun ular buni o'zlari moliyalashtiradilar.

G. Bekker oliy ta'limdan olinadigan qo'shimcha daromadni quyidagi tarzda belgilagan: kollejni tugallaganlar ishlab topgan daromaddan o'rta ma'lumotga ega xodimlarniki ayirladi. Ta'limga chiqimlar ham ta'lim olish uchun bevosita xarajatlar, ham muqobil chiqimlar – o'qish davrida boy berilgan daromadlardir. Uning hisoblab chiqishicha, ta'limga investitsiyalar yiliga taxminan 12,0–14,0 % miqdorida foyda keltiradi [6].

Mazkur tadqiqotlarning amaliy ahamiyati shundan iboratki, G. Bekker inson kapitaliga investitsiyalar rentabelligining miqdorini aniqladi va uni AQShdagi ko'pgina firmalarning rentabelligi bilan taqqosladi. Xususiy ta'lim muassasalari sonining ko'payishi, qisqa muddatli seminarlar va maxsus kurslar tashkil etadigan konsalting firmalari faoliyatining kengayishi natijasida ta'lim faoliyatining xususiy sektordagi rentabellik darajasi tijorat faoliyatining boshqa turlari rentabelligi darajasidan 10,0–15,0 % ortiq ekanligini ko'rsatdi [8].

Respublikamiz olimlaridan inson kapitali to'g'risida quyidagi yirik soha mutaxasislari o'z fikrlarini bayon qilishgan. Jumladan, iqtisodiyot fanlari doktori, professor M.Q.Pardayevning fikriga ko'ra unga quyidagicha ta'rifni bergan “sodda qilib aytadigan bo'lsak, inson kapitali deganda hamma ishga qodir, bilimli mutaxassis tushiniladi. Bu esa o'z navbatida fan, texnika, texnologiya va inson omilini o'zida mujassamlashtiradi” [9]. deb hisoblaydi. Shu bilan birga inson kapitali va malakali insonni shakllanishidagi o'rni to'g'risida iqtisodiyot fanlari doktori, akademik S.S.G'ulomov, akademik K.X.Abduraxmonovlar ham ilmiy asoslangan o'z qarashlarini bayon qilib, ularning fikricha inson kapitalini asosi ta'lim xizmatlarini rivojlantirishda, shuningdek, inteluktual mulkni shakllantirishda ekanligi sifatida bayon qilishgan.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib, “Inson kapitalining ahamiyati tabiiy resurslar, moddiy boylik va vositalarga qaraganda yuqoriroqdir” [7]. deb hisoblanadi. Bu esa inson kapitali iqtisodiy o'sish va samaradorlikning asosiy omili ekanligini ifodalaydi.

Raqamli iqtisodiyot sharoitida inson kapitalining iqtisodiy kategoriyasi sifatidagi tushunchasi jahon axborot hamjamiyati va “bilimlar iqtisodiyoti” rivojlanishi bilan birgalikda muntazam ravishda kengayib bormoqda. Bu inson kapitalini rivojlantirishning ishlab chiqaruvchi omili sifatida samarali va oqilona amal etishini ta'minlaydi.

Raqamli iqtisodiyotga o'tish sharoitida butun dunyoda shuningdek, mamlakatimizda inson kamolati indeksiga alohida e'tibor berilmoqda. Bu o'z navbatida yurtimizda erkin demokratik muhitning takomillashi, ijtimoiy-iqtisodiy sohani rivoji, aholining turmush farovonligining yuksalishida o'zining salmoqli hissasini qo'shishi bugungu kunda namayon bo'lmoqda. Aslida, inson kamolati indeksi (Human Development Index) to'xtalar ekanmiz bu indikator BMT Taraqqiyot Dasturi tomonidan 1990 yildan beri yuritilib kelinmoqda hamda har yilning oxirida dunyo davlatlari tomonidan hisobot berilib tahlil qilinib boriladi.

Jumladan, inson kamolati indeksi 189 ta davlatlarning iqtisodiy va siyosiy o'sishi, inson kapitalining (uzoq umr, ta'lim, farovon hayot ko'rsatkichlari orqali) rivojlanishiga ta'sirini hamda jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini tahlil qiladi. Hozirda inson kamolati indeksi odamlar uchun zarur bo'lgan uchta ko'rsatkich orqali hisoblanadi. Bular:

1. Umr ko'rish davomiyligi indeksi;
2. Ta'lim indeksi;
3. Aholi jon boshiga YaMD indeksi¹

Inson kamolati indeksining asosiy funksional vazifalaridan biri bo'lib inson kapitalini takomillashtirishda tahlillar olib borishni nazarda tutadi. Inson kapitali hozirgi davrga kelib ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohasida muhim ahamiyat kasb etganligi bois, dunyoda inson kamolati indeksiga alohida e'tibor berilmoqda.

Inson kamolati indeksi hozirgi davrda mamlakatimizda hamda butun dunyoda BMT tomonidan qabul qilingan normativlarga ko'ra uchta mezon bo'yicha o'lchanadi. Avvalo yakuniy indeks ko'rsatkichini aniqlash uchun dastavval har bir mezonning indeksi hisoblab chiqilishi kerak. Ko'rsatkichlarni 0 dan 1 (3 ta o'nlik aniqlik bilan o'lchanadigan ma'lumot)gacha bo'lgan miqdorini indekslarga aylantirish uchun mezonlarning eng kam va eng ko'p miqdorlarini tahlil qilish talab etiladi.

Yakuniy indeks ko'rsatkichini hisoblab chiqish uchun o'rtacha geometrik miqdorlar usulidan foydalaniladi va shuning uchun eng ko'p miqdor har qanday ikki mamlakat yoki vaqt davrlari o'rtasidagi taqqoslash davomida nisbiy ko'rsatkichlar ta'sir ko'rsatmaydi.

Shuningdek, inson kamolati umr ko'rish davomiyligi indeksi quyidagi ko'rsatkich orqali aniqlanadi:

$$\text{Aholining umr ko'rish davomiyligi indeksi} = \frac{LE - 20}{85 - 20} \quad (1);$$

Bu yerda:

LE-(Life expectancy)—o'rtacha umr ko'rish davomiyligi (UNDESA ma'lumotlari asosida shakllantiriladi).

Shu o'rinda ta'kidlash joizki barcha yoshdagi aholining o'lim ko'rsatkichlari ko'rib chiqilayotgan yil bilan bir xil bo'ladi, deb taxmin qilish

¹ <https://old.mineconomy.uz/>

mumkin bo'lgan kelajakda o'rtacha umr ko'rish davomiyligi qiymati nazarda tutishimiz lozim.

Keying ko'rsatkich sifatida ta'lim indeksini ham ma'lum formulalar asosida aniqlanib hisoblanib boriladi. Ta'lim indeksini aniqlashtirib olishimizda o'rtacha ta'lim davomiyligi, kutilayotgan ta'lim davomiyligi, aholining oliy ma'lumotli darajasi, ta'limga kiritiladigan investitsiya miqdorlari kabi ko'rsatkichlar orqali holatlar aniqlanib, inson kamolatini yuksaltirish uchun zaruriy vazifalar amalga oshirilib boriladi. Bu jarayon albatta aholining ijtimoiy, ilmiy ehtiyojlariga bo'lgan talabni qondirib kelajakda mamlakat rivojiga munosib hissa qo'shishi mumkin.

Inson kamolatining ta'lim indeksi quyidagi formula orqali aniqladi;

$$\text{Aholining ta'lim indeksi} = \frac{MYS - EYS}{2} \quad (2);$$

Bu yerda:

MYS (Mean years of schooling) – o'rtacha ta'lim davomiyligi (UNESCO ma'lumotlari asosida shakllantiriladi);

EYS (Expected years of schooling) – kutilayotgan ta'lim davomiyligi (UNESCO ma'lumotlari asosida shakllantiriladi);

Shuningdek, inson kamolati indeksining uchinchi ko'rsatkichi aholi jon boshiga YaMD (Yalpi milli daromad)ni to'g'ri kelishi bo'yicha mezon quyidagiformula orqali aniqlanadi:

$$\text{Aholi jon boshiga YaMD} = \frac{\ln(GNIpc) - \ln(100)}{\ln(75000) - \ln(100)} \quad (3);$$

Bu yerda:

GNI pc (Gross National Income per capita) – YaMDning aholi jon boshiga nisbati, xarid qobiliyati pariteti bo'yicha AQSh dollarida. Ushbu paritet jahon amaliyotida "World Bank, International Monetary Fund, United Nations Statistics Division" ma'lumotlari asosida shakllantiriladi.

Xususan, minimal ko'rsatkichlar – indikator ko'rsatkichlarining boshlang'ich nuqtalarini misol uchun, o'rtacha ta'lim davomiyligini 0 ga tenglab olinishi, bu rasmiy ta'limsiz mamlakatlarni ifodalaydi, maksimal ko'rsatkichlar – tegishli yillarga mo'ljallangan eng yuqori ko'rsatkichni misol uchun, o'rtacha ta'lim davomiyligini 15 ga tenglab olinishi, bu ko'rsatkichning maqsad qilingan eng yuqori qiymat bo'lishini anglatadi.

Indeks ko'rsatkichi yuqorida keltirilgan formulalar asosida hisoblab chiqilgandan so'ng, mamlakatlarning reyting ko'rsatkichlari tuziladi hamda reytingga ko'ra mamlakatlarning inson rivojlanishining to'rtta darajaga ko'ra mamlakatlar guruhlariga ajratiladi (1-jadval).

1-jadval

Inson kamolati indeksining reyting ko‘rsatkichlari

№	Tasnifi	Darajasi
1	Inson taraqqiyotining eng yuqori darajasi	0,800-1,000
2	Inson taraqqiyotining yuqori darajasi	0,700-0,799
3	Inson rivojlanishining o‘rtacha darajasi	0,550-0,699
4	Inson taraqqiyotining past darajasi	0,550 dan past

Hozirgi davrda mamlakatimizda amalga oshiriladigan strategik rejalarning asosiy maqsadi bu yaqin davr ichida inson taraqqiyotining yuqori darajasi ko‘rsatkichiga, keying 15 yil ichida esa inson taraqqiyotining eng yuqori darajasiga erishishdir.

Xususan “Inson kamoloti” hisoboti natijalariga ko‘ra, O‘zbekiston Respublikasi yuqori inson kamoloti darajasiga ega davlatlar qatoridan joy oldi hamda indeksda 0,720 ko‘rsatkichi bilan 102-o‘rinni egallab, avvalgi qayd etgan natijasiga nisbatan 4 pog‘ona yuqoriga ko‘tarilgan.

Shu o‘rinda ta’kidlash joizki ko‘plab taraqqiy etgan mamlakatlar inson kapitalini shakllantirishda investitsiyalar kiritib kelinmoqda. Bu borada mamlakatimizda ham ilg‘or maqsadlar belgilanib, bosqichma-bosqich hayotga tadbiq e’tilmoqda. Xususan, Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev tamonidan qabul qilingan “Taraqqiyot strategiyasi”ning to‘rtinchi yo‘nalishini “Adolatli ijtimoiy siyosat yuritish, inson kapitalini rivojlantirish” deb nomlagani hamda ushbu yo‘nalish kesimida o‘ttiz to‘rtta maqsad belgilanganligi muhim ahamiyat kasb etishini bildirmoqda.

Jumladan, inson kamolati indeksdagi ta’lim indeksining rivojlantirish, inson kapitalini shakllanishda muhim indikatorlardan biri bo‘lib ta’lim darajasi, sifati, qamrovi, infratuzilmalarining zamonaviy holati hamda ta’limga kiritiladigan investitsiyalar kabi ko‘rsatlar asosida baholanilib tahlil etiladi. Hozirgi vaqtda eng samara beruvchi investitsiya bu ta’limga kiritiladigan investitsiya ekanligi jahon tajribasidan namoyon bo‘lmoqda. Bu borada AQSH dunyoda yetakchi mamlakatlar qatoridan o‘rin egallagan (2-jadval).

2-jadval

Ta’limga kiritiladigan investitsiyalar

№	Davlatlar	3-22 yoshgacha davrda ta’limga sarflanadigan kapital (dollar)	23-60 yoshgacha davrda yaratiladigan qiymatning miqdori (dollar)
1	AQSH	231000	3100000
2	Germaniya	156000	2465000
3	Janubiy Koreya	130000	2100000
4	Singapur	125000	2050000
5	O‘zbekiston	19000	78000

Jadval ma'lumotlariga qaraydigan bo'lsak dunyoda yetakchi o'rinlarda AQSH turibdi. AQSH uch yoshdan, yigirma ikki yoshgacha bo'lgan davrda 231000 ming AQSH dollari ta'limga investitsiya kiritilar ekan, bu yigirma uch yoshdan, oltmish yoshgacha bo'lgan davrda mamlakatka 3100000 AQSH dollari miqdorida samara olib kelar ekan. Bundan keying ko'rsatkichlarda Germaniya, Janubiy Koreya, Singapur kabi mamlakatlarda ham ijobiy natijalarni ko'rishimiz mumkin. Bu borada mamlakatimiz natijalariga e'tibor beradigan bo'lsak farzandlar ta'lim-tarbiyasi, ularni inson kapitali sifatida shakllanishida 19000 ming AQSH dollari sarflanib, kelajakda bu 78000 ming AQSH dollari atrofida qaytib kelarkan. Hozirgi globallashuv davrda bu ko'rsatkich miqdoran kamligi hamda natijasi ham shunga muvofiqligini ko'rishimiz mumkin.

Davlatimiz tamonidan olib boriladigan islohotlar, qabul qilingan normalar, dasturlar miqdorini yil sayin oshib borishi yaqin kelajakda inson kapitaliga kiritiladigan investitsiya miqdorini ortishiga va buning natijasida qiymat miqdorini ham yuksalishini bashorat qilishimiz mumkin.

Shuningdek, inson kapitalini rivojida davlatimiz tamonidan imtiyozli kreditlar ajratish, iqtidorli yoshlarni qo'llab-quvvatlash maqsadida turli yo'nalishlarda grant dasturlarni joriy etish, mamlakatimiz yoshlarini milli vatanparvarlik ruhida tarbiyalash maqsadida faol loyihalarni amalga oshirish va ta'lim-tarbiya berish jarayonida yangi milliy qadriyatlarga mos keladigan usullarni amalga tadbqiq etish orqali yaqin davr ichida davlatimiz inson kapitalini rivojlantirish mukindir.

Xulosa va takliflar

Xulosa o'rinda mamlakatimizda raqamli iqtisodiyoti sharoitida inson kapitalini rivojlantirish yaqin davrlar ichida ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar tez sur'atlarda hayotga tadbqiq etishni talab qilmoqda. Shuningdek, ishsiz fuqarolarni mintaqalar aro bosqichma-bosqich kasb-hunarga o'qitish dasturini ishlab chiqish, maktabgacha nodavlat tashkilotlar sonini oshirish va ularda ta'lim berish metodikasini ishlab chiqish hamda vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, xususi maktab ta'lim faoliyatini takomillashtirish va uning ta'lim xizmatlarini diversifikatsiya qilish, ta'lim berish jarayonida o'quvchilarga faqat dars mashg'ulotlarini "yod olish" emas muammoli vaziyatni bartaraf etishga yo'naltirish ishlarini olib borishimiz darkor. Shuningdek, ta'limtizimini nazorat qilish va kuzatish jarayonlarini to'laqonli raqamlashtirish, raqamli dasturiy ta'minot tuzuvchi sub'yektlar faoliyatini qo'llab-quvvatlash, raqamli texnologiyalardan samarali foydalanilgan holda inson kapitalini takomillashtirishda foydalanish zarurdir. Zero, hozirgi vaqtda eng katta muammomiz bu maktab, oliy ta'limdagi ta'lim tarbiya berish jarayonlari asosan bizda ta'lim oluvchilar mashg'ulotlarni yod olishga mo'ljallanganligi, buning natijasida bo'lajak kadrlarga kelajakda kerakli vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qila olmayotganligi bilan muammo bo'lib qolmoqda.

Yuqorida keltirilgan tashqivotlarni tez sur'atlarda amaliyotga joriy etilishi, davlat tamonidan qo'llab-quvvatlanishi mamlakatimizni ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy jabhalarda rivojlanishi, natijada yaqin davrlar ichida mamlakatimiz ham rivojlangan mamlakatlar qatoriga kirishi, raqamli iqtisodiyoti sharoitida inson kapitali eksportida jahon bozorlarida yetakchi davlatlar qatoriga kirishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoev "2022—2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" PF-60-son Farmoni. Toshkent sh., 2022 yil 28 yanvar, www.lex.uz
2. Sh.M.Mirziyoyev O'zbekiston Respublikasi Oliy majlisga Murojatnomasi. Xalq so'zi gazetasi. 28.12.2018
3. Теодор Уильям Шульц (ингл. Theodore William Schultz, 1902–1998) – америкалик иқтисодчи, “ривожланаётган мамлакатлардаги иқтисодий ривожланиш муаммолари тадқиқотлари учун” 1979 йилги Нобель мукофоти лауреати.
4. M.X.Saidova "O'zbekiston mehnat bozorida yoshlar ishsizligi: muammolar va ularning ayrim yechimlari" IQTISOD VA MOLIYA. UDK: 331.526 2019, 9(129)
5. Z.G.Shakarov "Yoshlarning ish bilan bandlik darajasini oshirish: muammo va imkoniyatlar" "Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar" ilmiy elektron jurnali. № 6, noyabr-dekabr, 2021 yil
6. Абдурахмонов Қ.Х. Мехнат иқтисодиёти. Олий ўқув юртлари учун дарслик.–Т.: "Mehnat",2009.–б.
7. Беккер Г. Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории. /Пер. с англ., сост., научн. ред., послеС. Капелнюшников Р.И. –М.: ГУ ВШЭ, 2003. – С. 121.
8. Abdurahmonov Q.X. Pardayev M.Q. va boshqalar. Raqamli iqtisodiyotning nazariy va amaliy masalalari. Fan va texnologiyalar nashriyoti-matba uyi. 2021 yil. 118-b.
9. Мирзаев Қ.Ж., Шавқиев Э.Ш., Жанзаков Б.К. Инновацион иқтисодиёт. (Ўқув кўлланма - Т.: «Инновацион ривожланиш нашриёт-матбаа уйи»,2020. - 298 бет.
10. Mirzaev K. The market livestock service of the Republic Uzbekistan // Spanish journal of rural development University of Santiago de Compostela. Volume II, - No 2. Spain. 2011. - P. 97-106.
11. Mirzaev, K. (2011). Approaches and issues for developing livestock services in Uzbekistan. Perspectives of Innovations, Economics and Business, PIEB, 8(2), 23-25.

МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТНИ ДИВЕРСИФИКАЦИЯЛАШ ШАРОИТИДА САРМОЯЛАРНИ ФАОЛ ЖАЛБ ҚИЛИШ

Валиев Б.Б.

Жамоат хавфсизлиги университети профессори, и.ф.д.

Аннотация. Мазкур мақола миллий иқтисодиётни диверсификация қилиш шароитида жалб қилинган сармояларнинг жорий тенденцияларини таҳлил қилиш ва инвестиция салоҳиятини ошириш бўйича таклифлар беришга бағишланган. Унда охириги йилларда мамлакат ҳудудларида инвестицияларнинг ўсиш суръатлари таҳлил қилинган. Сармояларни фаол жалб қилиш бўйича ҳулосалар берилган.

Калит сўзлар: сармоя, диверсификация, миллий иқтисодиёт, ҳудуд, ўсиш суръати, асосий капитал, заҳира, инвестиция.

Аннотация. Данная статья посвящена анализу современных тенденций инвестиций в диверсификацию национальной экономики и выработке предложений по повышению инвестиционного потенциала. Проанализированы темпы роста инвестиций в регионах страны за последние годы. Сделаны выводы об активном привлечении инвестиций.

Ключевые слова: инвестиции, диверсификация, национальная экономика, территория, темпы роста, основной капитал, резерв.

Abstract. This article is devoted to the analysis of current investment trends in the diversification of the national economy and the development of proposals to increase investment potential. The growth rate of investment in the regions of the country in recent years has been analyzed. Conclusions are drawn about the active attraction of investments.

Key words: investments, diversification, national economy, territory, growth rates, fixed capital, reserve.

Кириш

Юртимда 2023 йил 11 сентябрда алоҳида Президент фармони билан қабул қилинган «Ўзбекистон — 2030» стратегиясини мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришдаги муҳим тарихий аҳамиятга эга бўлган ҳужжат сифатида эътироф этиш мумкин. Мазкур стратегиянинг иккинчи бўлими барқарор иқтисодий ўсиш орқали аҳоли фаровонлигини таъминлаш масалаларини ўз ичига камраб олиб, унда миллий иқтисодиётимиз диверсификация қилиш, иқтисодиётни ривожлантириш бўйича узок муддатли мақсад ва вазифалар ҳам ўз аксини топган. 2030 йилга қадар ялпи ички маҳсулотни 160 миллиард долларга етказиш, иқтисодиёт ҳажмини 2 баробар ошириш режалаштирилмоқда. Ҳар қандай мамлакат

иктисодиётининг барқарор ривожланишида аввало ишлаб чиқаришни диверсификация қилиш талаб этилади. Диверсификация бу ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, иктисодий фойда олиш мақсадида маҳсулот ва хизматлар турларини ўзгартириш ва кенгайтириш, сотиш бозорларини қайта йўналтириш, ишлаб чиқаришнинг янги турларини ўзлаштириш, ихтисослашган саноат, транспорт, қурилиш каби корхоналарнинг ишлаб чиқаришнинг бошқа тармоқларига кириб бориши жараёнини англатади. Ўзбекистонда ҳам янги ислохотлар даврида иктисодиётни таркибий жиҳатдан ўзгартириш, ишлаб чиқаришни диверсификация қилишда ҳудудлар инвестиция салоҳиятини оширишга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

«Ўзбекистон — 2030» стратегиясида миллий иктисодиётда инвестициявий жозибадорликни янада ошириш, қимматли қоғозлар бозорини жадал ривожлантириш, ялпи ички маҳсулотга нисбатан инвестицияларнинг мақбул даражасига эришиш, хорижий инвесторларни фаол жалб қилиш бўйича алоҳида вазифалар баён этилган. Мисол учун, иктисодиётимизда 250 миллиард долларлик инвестицияларни ўзлаштириш бўйича мақсадлар қўйилиб, уларнинг 110 миллиард доллари хорижий инвестициялар ва 30 миллиард доллар давлат-хусусий шериклик доирасидаги инвестициялар сифатида жалб қилинади. Шу билан бирга, умумий қиймати 150 миллиард долларлик 500 дан зиёд стратегик аҳамиятига эга бўлган технологик ва инфратузилмавий лойиҳаларни амалга ошириш кўзда тутилган.

Капитал бозорининг ривожланиши юртдошларимиз орасида юз минглаб мулкдорлар, акциядорлар пайдо бўлишига, одамларимиз ўз жамғармаларини инвестиция қилиб, юқори даромадларга эга бўлиш имкониятини яратади. Шу боисдан ҳам 2023 йилдан бошлаб энг йирик 10 та компания ва тижорат банкларининг акциялари Ўзбекистоннинг ўз аҳолиси учун “очик ва шаффоф савдога” чиқарилиши, яъни бу чинакам халқ IPO си бўлиши юзасидан аниқ чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Ўзбекистонда инвестиция ресурсларини фаол жалб қилиш учун стратегик аҳамиятига эга бўлган технологик ва инфратузилмавий 500 дан зиёд лойиҳани амалга оширишни режалаштирдик. Мазкур инвестиция лойиҳаларининг умумий қиймати 150 миллиард доллардан ошади. Салоҳиятли инвесторларни жалб этиш учун барча ҳудудларимизнинг инвесторлар учун жозибадорлигини янада ошириш, қулай ишбилармонлик муҳитини шакллантириш керак, бунинг учун ҳар бир ҳудуднинг инвестицион рейтингини аниқлаш зарур бўлади. Шу пайтгача инвестицияларни бошқаришда фаол ишга солинмаган яна бир омил бор, бу – пай ва венчур жамғармалар фаолиятини йўлга қўйишдир. Бу орқали биз инвестициялар портфели ҳажмини 2 баробарга оширишни мақсад қилдик.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили

Сербия давлати минтақалари бизнес муҳитини баҳолашда С.Радукич ва Ж.Станковиц ўз илмий ишида ўн иккита гуруҳ мезонларидан фойдаланган¹: маҳаллий иқтисодий ривожланишга стратегик ёндашувнинг зарурлиги, иқтисодиётни қўллаб-қувватлашнинг ташкилий салоҳияти, маҳаллий бизнес билан доимий ҳамкорлик ва алоқанинг мавжудлиги, курилиш ишларига рухсат беришнинг самарадорлиги, бизнес учун ахборотнинг тўлақонли етказиб берилиши, минтақада инвестициялар ва маркетингнинг қўллаб-қувватланиши, кредитга қобиллик ва молиявий барқарорлик, бандликни ва инсон ресурслари ривожланишини қўллаб-қувватлаш, давлат-хусусий сектор ҳамкорлигини кучайтириш, мос инфратузилма ва ишончли маиший хизмат, маҳаллий тўловлар, солиқлар ва йиғимларнинг очиқ ва рағбатлантирувчи сиёсати, ахборот технологияларни жорий қилиш. П.Жадхав эса БРИКС мамлакатларида 2000-2009 йиллардаги тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларга иқтисодий, институционал ва сиёсий омиллар таъсирини ўрганди². Унинг эконометрик тадқиқотларида мамлакатлар гуруҳининг инвестиция муҳитини аниқловчи кўрсаткичлар сифатида бозор ҳажми, савдонинг очиклиги, табиий ресурслар, инфляция, сиёсий барқарорлик, давлат институтлари сифати, қонун устуворлиги, коррупция назорати ва шаффофлик кўрсаткичлари келтирилган. Ҳисоб-китоб натижалари эса бозор ҳажми ва иқтисодиётнинг очиклиги БРИКС мамлакатларида хорижий инвестицияларни жалб қилишда асосий омиллар сифатида қатнашганлиги ўз ифодасини топган.

Мамлакатнинг иқтисодиётини диверсификация қилишда муҳим омил бўлган инвестиция салоҳиятининг моҳияти ва хусусиятларини бир неча илмий адабиётлар шарҳларида кўриб чиқамиз. Ю.А.Гаджиев, В.И.Акопов ва Т.С.Крестовскихларнинг таъкидлашича, инвестиция муҳитининг интеграл рейтинги инвестиция салоҳияти ва инвестиция хатарларини ўз ичига олади³. Улар ёндашувларида, умуман олганда, инвестиция жозибадорлиги нафақат молиявий-иқтисодий омилларга, балки қонунчилик, бошқарув, ижтимоий ва экология соҳаларидаги рисклар, инфратузилма, инновация, ишлаб чиқариш ва меҳнат салоҳиятига ҳам боғлиқ эканлиги асосланган. Бошқа бир манбада эса хорижий инвестицияларни жалб қилиш салоҳиятига таъсир кўрсатувчи энг асосий омиллар сифатида давлатнинг таъсир қилиш чоралари ва институционал шарт-шароитлар келтирилади⁴.

¹ Radukić S., Stanković Jo. Evaluation of Local Business Environment in The Republic of Serbia // Procedia Economics and Finance. 2015. Vol. 19. P. 353–363.

² Pravin Jadhav. Determinants of foreign direct investment in BRICS economies: Analysis of economic, institutional and political factor // Procedia – Social and Behavioral Sciences. 2012. Vol. 37. P. 5-14. doi: 10.1016/j.sbspro.2012.03.270

³ Гаджиев Ю.А., Акопов В.И., Крестовских Т.С. Экономика северных регионов России: инвестиции в основной капитал// Проблемы прогнозирования. 2012. №5. С.86-100.

⁴ Зайцев Ю.К. “Диагностика притока прямых иностранных инвестиций в Россию: от теории к практике”//Экономический анализ: теория и практика, №19(418), 2015. С.16-25.

Баъзи адабиётларда эса тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб қилиш салоҳиятига тўртта гуруҳ омилларининг таъсир кўрсатиши келтирилган¹. Улар инфратузилма (транспорт харажатлари, йўлларнинг сифати, аэропорт ёки портларнинг яқинлиги, инвестициялаш учун ернинг мавжудлиги, маҳсулотларни тақсимлаш учун қулай шароитларнинг мавжудлиги), меҳнат салоҳияти (ишчи кучидан фойдаланиш имконияти, ишчи кучининг арзонлиги, малакали ишчи кучининг мавжудлиги, маҳаллий фуқаролар таълим даражасининг юқорилиги), агломерациялар (худудда хомашё етказиб берувчи воситачиларнинг борлиги, бир хил фаолият турига мансуб бошқа корхоналарнинг мавжудлиги, бошқа хорижий корхоналарнинг мавжудлиги) ва бошқа омиллардан (инвесторлар учун солиқ имтиёзлари, университетлар ва илмий-тадқиқот марказлари, ерни ижарага олиш ёки сотиб олишнинг арзонлиги, хомашёнинг арзонлиги, йирик бозорнинг мавжудлиги, фирманинг умумий эксплуатация харажатлари) ташкил топган.

Унда тўртта индикатордан фойдаланиш тавсия этилади: а) капиталда хорижий инвестор эгалик қилиши мумкин бўлган улуш; б) тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни амалга оширишга маъмурий рухсат бериш; в) хорижий фуқароларни ишга қабул қилиш имконияти; г) ерга эгалик қилиш ва молиялаштириш билан боғлиқ чеклашлар. А. Охотина ва О. Лавриненка каби муаллифлар эса инвестиция муҳитига таъсир қилувчи омиллар сифатида сиёсий, ҳуқуқий, экологик шарт-шароитларни келтирадилар².

В.В.Никитин, А.С.Краснов ва А.А.Назаровлар минтақаларнинг инвестиция салоҳиятини баҳолашда муҳим омиллар сифатида еттита хусусий салоҳиятни келтиради³: меҳнат (меҳнат ресурслари ва уларнинг таълим даражаси), инфратузилма (иқтисодий-географик жойлашув ва инфратузилма билан таъминланганлиги), молия (солиқ базаси ҳажми, минтақа корхоналари даромадлилиги, аҳоли даромадлари), ишлаб чиқариш (минтақада аҳоли хўжалик фаолияти яппи натижаси), инновацион (минтақада фаннинг ривожланиш ва илмий-техник тараққиёт ютуқларини жорий қилиш даражаси), истеъмол (аҳолининг умумий ҳарид қобилияти), табиий-ресурс (асосий табиий ресурсларнинг баланс захиралари билан ўртача тортилган таъминланганлик) салоҳияти.

Яна бир гуруҳ муаллифлар эса ҳудудларнинг инвестиция салоҳиятини оширувчи омиллар сифатида бешта асосий йўналишни ажратиб кўрсатади⁴:

¹ Strat Vasile Alecsandru, Danciu Aniela Raluca. A Regional Level Hierarchy of the Main Foreign Direct Investments' Determinants – Empirical Study the Case of Romanian Manufacturing Sector // Procedia – Social and Behavioral Sciences. 2015. Vol. 181. P. 321–330.

² Ohotina A., Lavrinenko O. Education of Employees and Investment Climate of the Region: The View of the Heads of Enterprises // Procedia – Social and Behavioral Sciences. 2015. Vol. 174. P. 3873–3877. doi: 10.1016/j.sbspro.2015.01.1127

³ Nikitin V.V., Artem S. Krasnov, Alexandr A. Nazarov Comparative Estimation of Russia's Regions Investment Potential on the Base of the Multivariate Statistical Analysis // European Researcher. 2013. №38(1-1). P. 20-27.

⁴ Kosinova N.N., Tolstel M., Chekalkina A.A. Comprehensive Evaluation of Investment Potential (The Case of the Southern Federal District) // Asian Social Science. 2014. Vol. 10. № 23. P. 231–243.

ресурсли (инвестиция лойиҳалари учун жойнинг мавжудлиги, асосий капиталга инвестициялар, хорижий инвестициялар), инновациявий (бизнес инкубаторлар, технология трансфери марказлари, инновацион маҳсулотлар ҳажми, иқтисодиётда инновацион корхоналар улуши), институционал (концепциялар ва дастурлар, бошқарув, давлат дастурларида қатнашиш)ни келтирганлар.

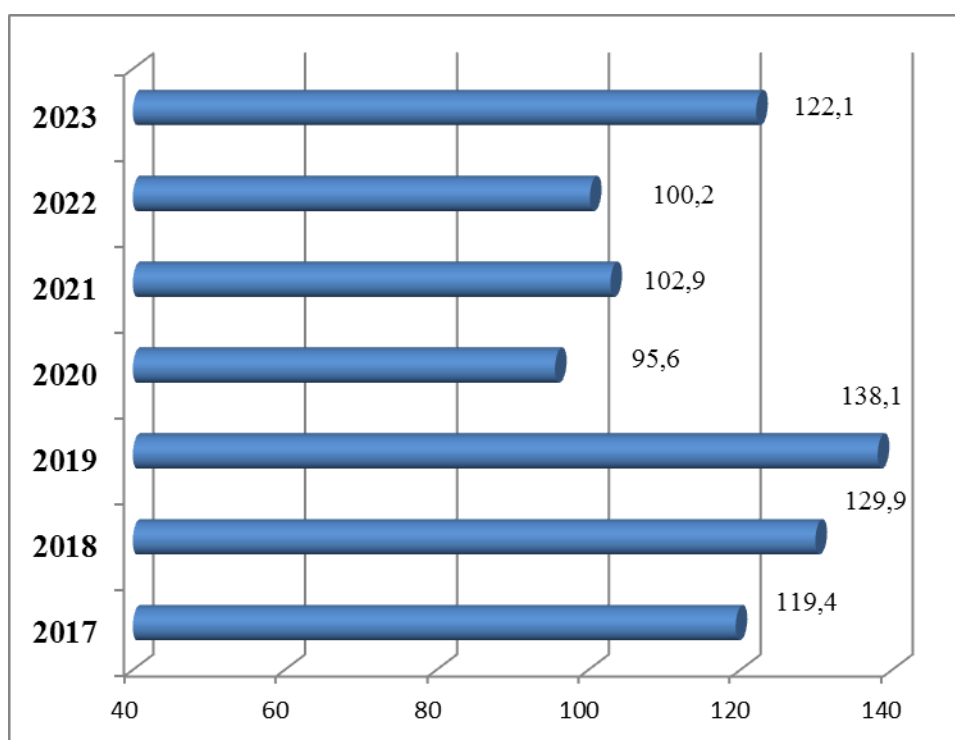
Тадқиқот методологияси

Мазкур ишда ҳудудий таҳлил, тизимли ёндашув, иқтисодий-статистик таҳлиллار, таққослаш, мувофиқлаштириш каби тадқиқот усуллари алоҳида ўрин тутди.

Таҳлил ва натижалар

Сўнгги беш йилдаги асосий капиталга инвестициялар ҳажми динамикаси шуни кўрсатмоқдаки, у деярли икки мартага кўпайиб, ўсиш тенденциясига эга бўлмоқда. Охириги йилларда инвестицияларнинг ўсиш суръатларини кўрадиган бўлсак, 2019 йилда 138,1 % га етган, 2020 йилда турғун ҳолатда бўлган – 95,6 % ни ташкил этган, 2021 йилда кўпайиб – 102,9 % кузатилди, ҳозирги давргача яна ўсиш тенденциясига эга бўлиб – 122,1 % ни ташкил этди (1-расмга қаранг). 2023 йилда Ўзбекистон Республикасида иқтисодий ва ижтимоий соҳаларни ривожлантириш учун жами молиялаштириш манбалари ҳисобидан 352,1 трлн. сўм ўзлаштирилди. Ўзлаштирилган инвестициялар 2022 йилга нисбатан 122,1 % ни ташкил этди. Қайд этиш жоизки, асосий капиталга инвестициялар бу янги асосий фондларни сотиб олиш ва такрор ишлаб чиқаришга йўналтирилган харажатларни англатади.

Миллий иқтисодиётда 2023 йилда жами инвестициялар ҳажмида, марказлашган молиялаштириш манбалари ҳисобидан молиялаштирилган асосий капиталга инвестицияларнинг улуши, 2022 йилга нисбатан 3,0 % пунктга камайиб, 12,7 % ни ёки 44,8 трлн. сўмни ташкил этди. Мос равишда, марказлашмаган молиялаштириш манбалари ҳисобидан 307,3 трлн. сўм ёки жами инвестицияларнинг 87,3 % инвестициялари ўзлаштирилиб, 2022 йилга нисбатан 3,0 % пунктга кўпайди. Миллий иқтисодиётда 2023 йилда асосий капиталга инвестицияларнинг 66,4 % и ёки 233,8 трлн. сўми жалб этилган маблағлар ҳисобидан молиялаштирилган бўлса, корхона, ташкилот ва аҳолининг ўз маблағлари ҳисобидан 33,6 % ёки 118,3 трлн. сўм молиялаштирилди.

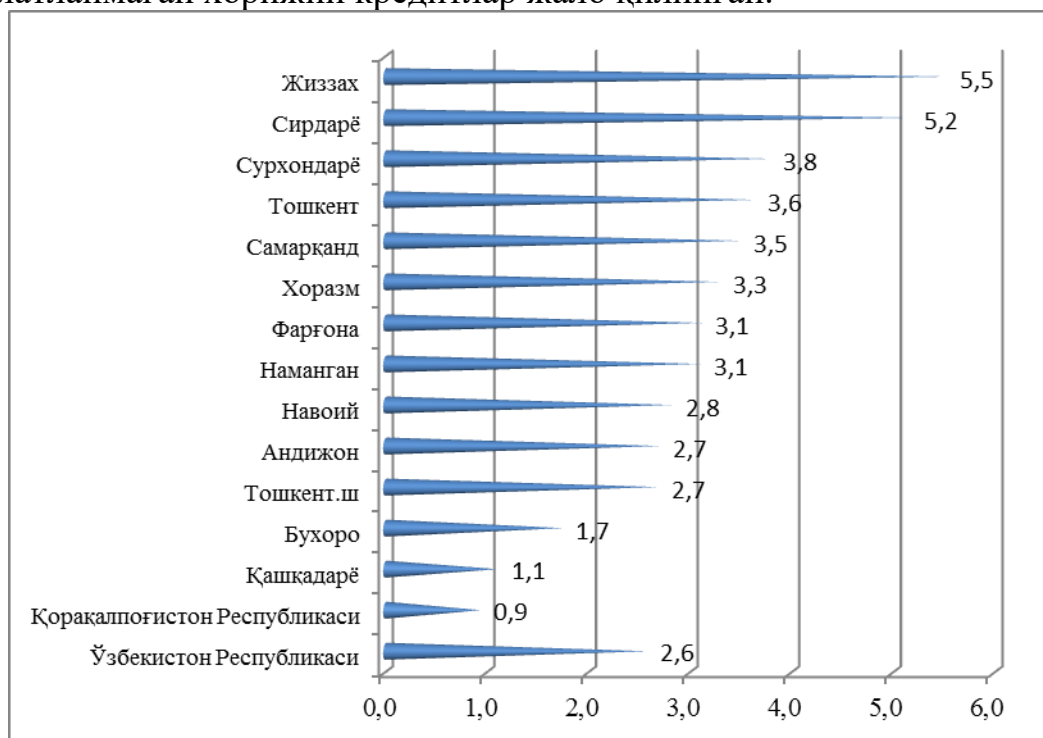
1-расм. Ўзбекистонда асосий капиталга инвестициялар ўсиш суръати, фоизда

Ўзбекистон Республикаси кафолати остидаги хорижий кредитлар ҳисобидан 2023 йилда 21,2 трлн. сўм инвестициялар ўзлаштирилиб, 2022 йилга нисбатан 130,3 % ни ташкил этди. Уларнинг жами ҳажмидаги улуши эса 0,3 % пунктга кўпайиб, 6,0 % даражасида қайд этилди. Ўзбекистон Республикаси давлат кафолати остидаги хорижий кредитлар ҳисобидан амалга оширилган инвестиция лойиҳалари асосан табиий газ назорати ва ҳисобининг автоматлаштирилган тизимини жорий этиш, умумий қуввати 900 МВт дан кам бўлмаган навбатдаги иккита буғ газ турбинасини қуриш билан Талимаржон ИЭСни кенгайтириш, қуввати 32 МВт бўлган иккита газ трубина қурилмаларини қуриш, технологик қурилмаларни модернизация қилиш ва алоқа тизимини кенгайтириш, Жанубий Қорақалпоғистонда сув ресурсларини бошқаришни яхшилаш доирасида амалга оширилди.

Ўзбекистонда 2023 йилда корхона ва ташкилотларнинг ўз маблағлари ҳисобидан молиялаштирилган асосий капиталга инвестициялар 84,9 трлн. сўм ёки жами асосий капиталга инвестицияларнинг 24,1 % ини ташкил этди. Бевосита тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ҳисобидан молиялаштирилган инвестициялардан Ўзбекистон Республикаси бўйича 84,3 трлн. сўм, ёки 2022 йилга нисбатан 9,1 % пунктга кўпайган ҳолда жами улуши 24,0 % га тенг инвестициялар ўзлаштирилди. Асосий капиталга ўзлаштирилган инвестицияларни молиялаштириш манбалари бўйича энг юқори кўрсаткичлар ва ўсиш суръатлари тўғридан-тўғри хорижий

инвестициялар ҳисобига тўғри келиб, 2022 йилга нисбатан 196,4 % ни ташкил этди.

Тўғридан-тўғри ва кафолатланмаган хорижий кредитлар ҳисобидан куйидаги йирик инвестиция лойиҳалари амалга оширилди. Жумладан, Сирдарё вилоятида қуввати 1500 МВт бўлган янги электр станциясини қуриш, 2021-2025 йилларда республика нефт-газ ҳудудларида геология-қидирув ишларини олиб бориш, Тошкент вилоятида “Ёшлик 1” конини ўзлаштириш, 2020-2030 йилларда нефт қазиб чиқариш ҳажмларини ошириш дастурини амалга ошириш лойиҳаларини келтириш мумкин. Шунингдек, Бухоро вилоятида қуввати 500 МВт бўлган қуёш электр станциясини қуриш, 2017-2023 йилларда углеводород хом ашёси қазиб чиқариш ҳажмларини кўпайтириш, Самарқанд вилоятида минерал ўғитлар ишлаб чиқариш комплексини ташкил этиш лойиҳаларига ҳам тўғридан-тўғри ва кафолатланмаган хорижий кредитлар жалб қилинган.

2-расм. Ўзбекистонда 2017-2023 йилларда асосий капиталга инвестициялар жами ўсиши, маротаба.

Мамлакатимизда 2017-2023 йилларда иқтисодиётга ўзлаштирилган асосий капиталга инвестициялар ҳажми 2,6 маротабага ошди. Бунда Жиззах ва Сирдарё вилоятларида иқтисодиётга ўзлаштирилган инвестициялар ҳажми мос равишда 5,5 ва 5,2 маротабага ошиб, республика даражасидан салмоқли даражада юқори бўлди. Шунингдек, инвестициялар ҳажми айtilган даврда Сурхондарё вилоятида 3,8 баробар, Тошкент вилоятида 3,6 баробар, Самарқанд вилоятида 3,5 баробар, Хоразм вилоятида 3,3 баробар ошди. Бу

эса мазкур ҳудудларда инвестициявий фаоллик юқори бўлганлигини кўрсатади. Тошкент шаҳри (инвестиция жами ўсиши 2,7 баробар), Андижон вилояти (2,7 баробар), Навоий вилояти (2,8 баробар) иқтисодиётларида эса инвестицияларнинг жами ўсиши республика даражасида бўлган. Қорақалпоғистон Республикаси, Қашқадарё ва Бухоро вилоятларида йирик инвестиция лойиҳалари тугаши даврига тўғри келгани муносабати билан инвестициялар ўсиши суръати секинлашган.

Тикланиш ва тараққиёт жамғармаси ҳисобидан ўзлаштирилган инвестициялар ҳажми 1,6 трлн. сўмни (доллар эквивалентида 132,4 млн. АҚШ доллари) ва жами инвестициялардаги улуши 2022 йилга нисбатан 0,5 % пунктга камайиб, 0,4 % ни ташкил этди. Шунингдек, мазкур жамғарма ҳисобидан молиялаштирилган инвестициялар ҳажми 2022 йилга нисбатан 58,0 % ни ташкил этди. Ўзбекистон Республикаси бўйича Республика бюджетидан молиялаштириладиган инфраструктура, иқтисодий ва ижтимоий соҳани ривожлантиришга йўналтирилган инвестициялар ҳажми 2022 йилга нисбатан 88,6 % ни ёки 20,4 трлн. сўмни ташкил этди. Шунингдек, сув таъминоти ва канализация тизимини ривожлантириш жамғармаси маблағлари ҳисобидан инвестициялар 2022 йилга нисбатан 52,9 % ни, 1,7 трлн. сўмни ташкил этди. Уларнинг жами инвестициялардаги улуши, мос равишда 0,6 % пунктга камайиб, 0,5 % ни ташкил этди.

Хулоса ва таклифлар

Юқорида келтирилган тадқиқотлар натижаларини умумлаштириб шундай хулоса қилиш мумкинки, мамлакатдаги инвестиция сиёсатининг самарадорлиги кўп жиҳатдан унинг шаклланишида макроиқтисодий ва минтақавий жиҳатлар қанчалик ҳисобга олинганлиги, марказ ва ҳудудларнинг умумий иқтисодий натижаларга эришишда улар фаолиятининг ўзаро оқилона келишилгани ва мувофиқ эканига боғлиқ. Ўз захиралари ва салоҳиятидан келиб чиққан ҳолда қуйи минтақавий иқтисодий тизим умумий иқтисодий маконни мустаҳкамлашга ёрдам берганлиги боис мамлакатда минтақалараро интеграциянинг афзалликларини ўзлаштира олиш миллий иқтисодиёт ривожланишининг асосий бўғини ҳисобланади.

Минтақа доирасида маҳаллий давлат ташкилотлар бўйича институционал ислохотларнинг асосий йўналишларини аниқлаш. Бунда ҳудудларга инвестицияларни фаол ўзлаштиришда маҳаллий давлат органлари сифатини ошириш ва шаффофликни таъминлаш алоҳида аҳамият касб этади. Институционал ислохотларнинг асосий йўналишларини аниқлаштиришда жойларда самарали бюджет сиёсатини олиб бориш, солиққа тортиш тизимини тубдан ислоҳ қилиш бўйича ишларни якунлаш, давлат институтлари сифатини ошириш орқали минтақалар иқтисодий барқарорлигини таъминлашга алоҳида эътибор бериш зарур.

Асосий ресурсларни тақсимлашда бозор тамойилларини кенг жорий қилиш, бозор иқтисодиётининг таъсирчан инструментларидан фойдаланиш асосида республиканинг рақобатга асосланган бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнини тезлаштириш зарур. Инвестиция лойиҳаларини ишлаб чиқишда табиий ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш, атроф-муҳит тозаллигини таъминлаш, сув ресурсларидан фойдаланишни бошқаришни такомиллаштириш, ирригация ва мелиорация тизимини модернизациялаш жиҳатларини ҳам эътиборга олиш зарур. Узоқ муддатда барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш учун асос бўладиган стратегик режалаштириш асосларини қонунчиликда мустаҳкамлаб қўйиш ҳам узоқ муддатли инвестиция сиёсати йўналишларини белгилаб олишга асос бўлади.

Минтақалар иқтисодиётида фойдаланилмаётган резервларни ишга солиш орқали саноат тармоқларини ривожлантириш билан боғлиқ инвестиция дастурларини амалга ошириш, энергетика, ресурс тежамли тармоқларни ривожлантириш, металлургия саноатини модернизациялаш, кимё саноатини ривожлантириш, машинасозлик ва электротехника саноатини жадал ривожлантиришга алоҳида урғу бериш лозим. Шунингдек, қурилиш материаллари ишлаб чиқариш соҳасидаги захиралардан фойдаланиш, ушбу тармоқни модернизация қилиш, озиқ-овқат саноати имкониятларини ошириш, тиббиёт, фармацевтика ва микробиология тармоқларини, енгил саноатни ривожлантириш инвестиция ресурсларини жалб қилишнинг устувор тармоқлари ҳисобланади. Минтақаларда иқтисодиёт ва саноат тармоқларини ривожлантиришда бир қатор омилларни ҳисобга олиш зарур. Масалан, нафақат товар, капитал, технология ва ишчи кучи бозорларини, балки давлат бошқаруви, инновацияларни қўллаб-қувватлаш, инсон капиталини ривожлантириш тизимини ҳам ўз ичига қамраб олган глобал рақобатнинг кучайиб бораётганлиги. Шунингдек, ижтимоий-иқтисодий ривожланишда инновацияларнинг ролини оширувчи ва ўсишнинг аксарият анъанавий омиллари таъсирини камайтирувчи технологик ўзгаришларнинг янги тўлқини кутилмоқда. Сўнгги авлод технологияларини ривожлантиришда орқада қолиш минтақалар иқтисодий рақобатдошлигини пасайтириши мумкин. Учинчидан, ёқилғи ва хомашё экспортига асосланишнинг кучайиши иқтисодий ривожланишни секинлаштириши мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Гаджиев Ю.А., Акопов В.И., Крестовских Т.С. Экономика северных регионов России: инвестиции в основной капитал// Проблемы прогнозирования. 2012. №5. С.86-100.

2. Зайцев Ю.К. “Диагностика притока прямых иностранных инвестиций в Россию: от теории к практике”//Экономический анализ: теория и практика, №19(418), 2015. С.16-25
3. Kosinova N.N., Tolstel M., Chekalkina A.A. Comprehensive Evaluation of Investment Potential (The Case of the Southern Federal District) // Asian Social Science. 2014. Vol. 10. № 23. P. 231–243.
4. Nikitin V.V., Artem S. Krasnov, Alexandr A. Nazarov Comparative Estimation of Russia’s Regions Investment Potential on the Base of the Multivariate Statistical Analysis // European Researcher. 2013. №38(1-1). P. 20-27.
5. Ohotina A., Lavrinenko O. Education of Employees and Investment Climate of the Region: The View of the Heads of Enterprises // Procedia – Social and Behavioral Sciences. 2015. Vol. 174. P. 3873–3877. doi: 10.1016/j.sbspro.2015.01.1127
6. Pravin Jadhav. Determinants of foreign direct investment in BRICS economies: Analysis of economic, institutional and political factor // Procedia – Social and Behavioral Sciences. 2012. Vol. 37. P. 5-14. doi: 10.1016/j.sbspro.2012.03.270
7. Radukić S., Stanković Jo. Evaluation of Local Business Environment in The Republic of Serbia // Procedia Economics and Finance. 2015. Vol. 19. P. 353–363.
8. Strat Vasile Alecsandru, Danciu Aniela Raluca. A Regional Level Hierarchy of the Main Foreign Direct Investments’ Determinants – Empirical Study the Case of Romanian Manufacturing Sector // Procedia – Social and Behavioral Sciences. 2015. Vol. 181. P. 321–330.

TA'LIM XIZMATLARI BOZORIDA OLIY TA'LIM MUASSASALARINING RIVOJLANISH HOLATI TAHLILI

Kuldashev SH.A.

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti katta o'qituvchisi, i.f.f.d.

Annotatsiya. Ushbu maqola ta'lim xizmatlari bozori, oliy ta'lim muassasalari raqobatbardoshligining shakllantirish omillari va ahamiyati, oliy ta'lim muassasalarining rivojlanish holati tahlili tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: oliy ta'lim, ta'lim xizmatlari, raqobatbardoshlik, innovatsion, omillar, ko'rsatkichlar va tamoyillar.

Аннотация. В данной статье рассматривается рынок образовательных услуг, факторы и значение конкурентоспособности высших учебных заведений, анализ состояния развития высших учебных заведений.

Ключевые слова: высшее образование, образовательные услуги, конкурентоспособность, инновации, факторы, показатели и принципы.

Abstract. This article examines the market of educational services, the factors and importance of the competitiveness of higher education institutions, the analysis of the state of development of higher education institutions.

Key words: higher education, educational services, competitiveness, innovation, factors, indicators and principles.

Kirish

Bugungi kunda ta'lim xizmatlari bozori ijtimoiy-iqtisodiy tizimning iste'mol bozoridagi murakkab bo'lgan o'zaro bog'langan barcha elementlaridan tashkil topgan. Hozirgi vaqtda oliy ta'lim faoliyatidan ilmiy-texnik va innovatsiyalar sohasida natija sifatida yuqori qo'shimcha qiymatga ega bo'lish qobiliyati talab qilinmoqda. Bu esa oliy ta'lim tizimida faoliyat jarayonining sifatini oshirishni tahlil etish, iqtisodiy, moliyaviy va boshqaruv jarayoni muammolarini aniqlash, endogen va ekzogen omillarning ta'sirining o'zgarishi sharoitida muayyan maqsadlarga erishish qobiliyatini baholash muhim ahamiyatga ega zarurat hisoblanadi. Bu vazifalarni hal etishda ta'lim xizmatlari bozorida oliy ta'lim muassasalari raqobatbardoshligini oshirish omillarini aniqlashtirish, raqobatbardoshligini baholash uslubiylatini takomillashtirish, ta'lim, fan va ishlab chiqarish integratsiyasini mustahkamlash va ta'lim xizmatlari sifatini oshirishning ilmiy-uslubiy asoslarini takomillashtirish va samarali mexanizmlarini takomillashtirish yo'nalishidagi tadqiqotlar ko'lamini kengaytirish kabi masalalar dolzarb bo'lib hisoblanmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili

Ta'lim xizmatlari bozorida oliy ta'lim muassasalari raqobatbardoshligini oshirish masalalari iqtisodiy adabiyotlarda kam o'rganilgan. Xususan, G. Axunova [1], V.S.Bajenova [2], M.Q.Pardayev [3], N.SH.Vatolkina [4], M.A.Lukashenko [5], L.V.Zaxarova [6] kabi olimlar ta'lim xizmatlari, oliy ta'lim tizimiga bag'ishlab darslik, o'quv qo'llanmalar va boshqa o'quv va ilmiy adabiyotlarni yozganlar. Oliy ta'lim muassasalari raqobatbardoshligini shakllantirishning turli jihatlari D.A.Bonchukova, Ye.M.Beliy, Ye.A.Dergacheva, T.K.Ekshikeyev, Ye.N.Zaxarova, L.A.Korchagova, V.A.Lazarev, R.A.Fatxutdinov[7] va boshqa olimlarning asarlarda ko'rib chiqilgan bo'lib, bunda oliy ta'lim muassasalarida raqobatbardoshlikni oshirish muammolari atroflicha tadqiq qilingan.

Tadqiqot metodologiyasi

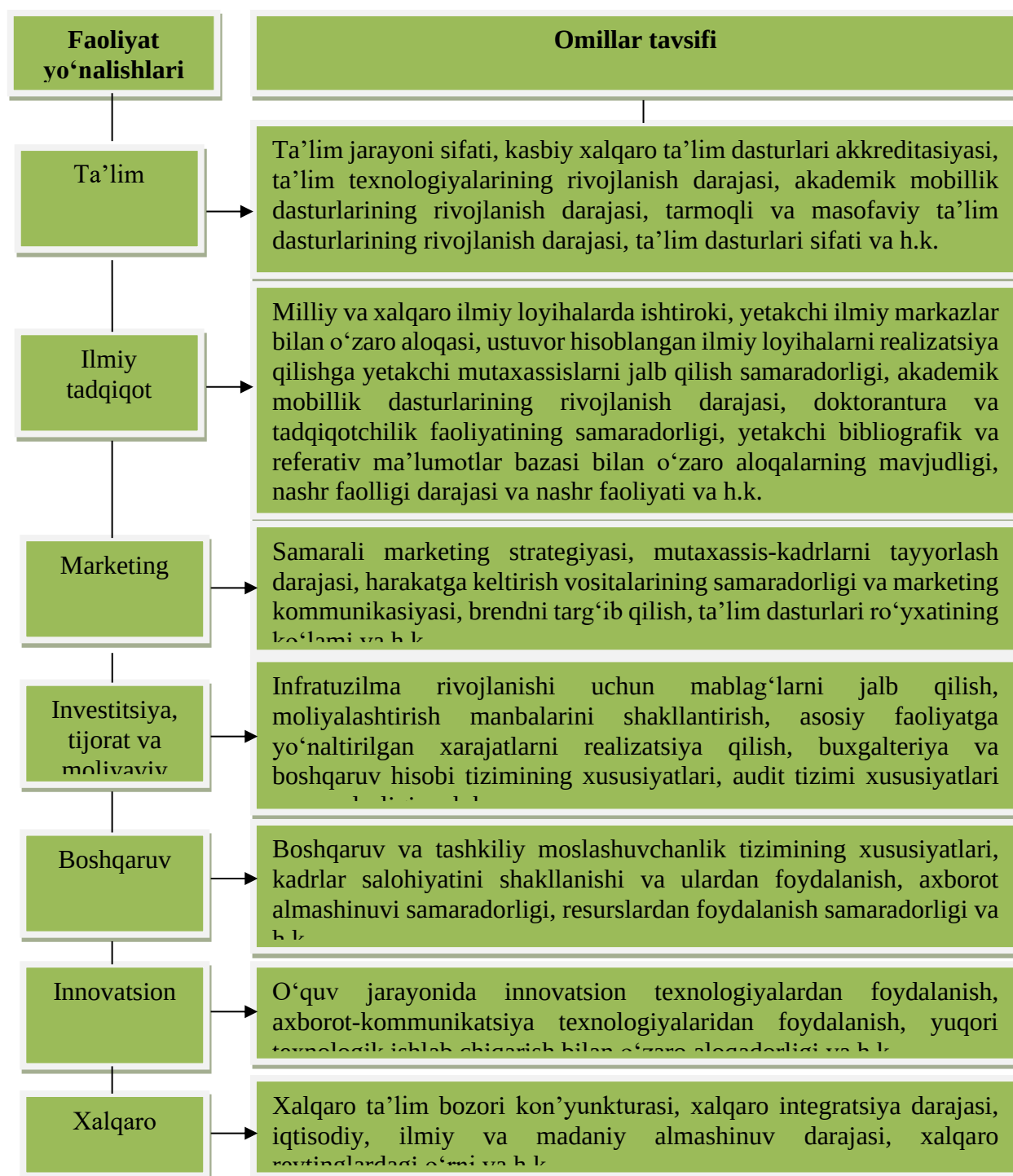
Tadqiqot jarayonda iqtisodiy tizimlar va nisbatlarni o'rganishga dialektik va tizimli yondashuv, qiyosiy va solishtirma tahlil, statistik yondashuv, guruhlash usullari qo'llanilgan.

Tahlil va natijalar

Oliy ta'lim muassasalari raqobatbardoshligini shakllantirishning turli jihatlari D.A.Bonchukova, Ye.M.Beliy, Ye.A.Dergacheva, T.K.Ekshikeyev, Ye.N.Zaxarova, L.A.Korchagova, V.A.Lazarev, R.A.Fatxutdinov[7] va boshqa olimlarning asarlarda ko'rib chiqilgan bo'lib, bunda oliy ta'lim muassasalarida raqobatbardoshlikni oshirish muammolari atroflicha tadqiq qilingan. Mazkur mualliflarning tadqiqotlari asosida, biz, oliy ta'lim muassasalarida raqobatbardoshlikni shakllanishi, uni oshirish omillari tasnifini ishlab chiqdik (1-rasmda). Yangi O'zbekistonda barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash strategik yo'nalishlardan biri sifatida yangi uzluksiz ta'lim tizimini shakllantirish ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilandi. Bunda OTMlarining maqsadlariga asoslangan holda ularning bosh vazifasi talabalarga innovatsion va muammoli masalalarni yecha oladigan ta'lim berishga qaratildi. OTM tomonidan taqdim qilingan ta'lim xizmatlari sifati davlat organlari tomonidan rasmiy akkreditatsiya bo'yicha baholash o'tkazilishi asosida amalga oshiriladi. Ularning bitiruvchilari bilimi natijalari esa ish beruvchi (tadbirkor)lar tomonidan baholanadi. Ammo aytish kerakki, qaysi muhim omillar oliy ta'lim jarayoniga ta'sir etadi? Albatta, bizning fikrimizcha, bu omillarga quyidagilar kiradi:

- oliy ta'lim tizimini moliyalashtirish;
- qulay va zamonaviy ta'lim sharoitlarini yaratish;
- OTMlarning akademik va moliyaviy mustaqilligi va qo'shimcha pullik ta'lim xizmatlarni ko'rsatish imkoniyatlarining mavjudligi;
- xususiy oliy ta'lim muassasalarini yaratilishi va rivojlanishi;
- innovatsion va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini ta'lim jarayoniga joriy etilishi;

- kadrlar tayyorlashning ko‘p darajali tizimini joriy etilishi;
- OTMlarning yuqori rivojlangan tashkiliy-iqtisodiy tarkibining shakllanganligi;
- ta’lim jarayonining yuqori darajada texnik qurollanganlik va boshqalar.

1-rasm. OTMlari raqobatbardoshligiga faoliyat ko‘rinishlari bo‘yicha ta’sir etuvchi omillar¹

¹ Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

1-jadval

O‘zbekistonda faoliyat yuritayotgan oliy ta’lim muassasalari soni (o‘quv yili boshiga, birlik)¹

Ko‘rsatkichlar	Yillar						2017-2023-yillarda o‘shish, %
	2017/2018	2018/2019	2019/2020	2020/2021	2021/2022	2022/2023	
Oliy ta’lim muassasalari soni, birlik	72	98	119	127	154	191	2,7 marta
Shu jumladan, xorijiy oliy talim tashkilotlari filiallari	7	9	18	20	25	26	3,7 marta
Ularda talabalar, ming kishi	297,7	360,2	441,0	571,5	808,0	1042,1	3,5 marta
Shu jumladan, bo‘limlarda tahsil olaydiganlar, ming kishi: kunduzgi bo‘limda	287,5	313,0	360,1	441,9	553,4	622,6	2,2 marta
Kechki	-	1,2	7,3	11,5	26,6	37,7	-
sirtqi bo‘limda	10,2	46,0	73,6	118,1	228,0	381,8	37,4 marta
10000 aholiga to‘g‘ri kelaligan talabalar soni, birlikda	93	110	130	165	229	289	3,1 marta
Qabul qilingan talabalar soni, ming kishi	85,7	114,5	138,1	174,9	235,9	282,4	3,3 marta
Shu jumladan bo‘limlarga: kunduzgi bo‘limga	76,7	86,2	111,6	132,7	166,7	196,4	2,6 marta
Kechki	-	-	3,2	6,0	9,0	10,5	-
sirtqi bo‘limga	9,0	28,3	23,3	36,2	60,1	75,5	8,4 marta
Bakalavriatga qabul qilingan talabalar soni, ming kishi	80,8	108,7	128,7	165,0	220,2	275,5	3,4 marta
Shu jumladan: kunduzgi	71,8	80,4	102,5	123,0	151,6	187,8	2,6 marta
Kechki	0,0	0,0	3,1	5,8	8,7	9,4	-
Sirtqi	9,0	28,3	23,1	36,2	59,9	78,3	8,7 marta
Bitirgan mutaxassislar soni, ming kishi	67,4	70,3	70,8	83,9	103,9	102,4	1,5 marta
10000 aholiga nisbatan bitirgan mutaxassislar	21,0	21,5	21,0	24,0	29,6	29,5	1,4 marta

¹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma’lumotlar asosida muallif tomonidan tuzilgan.

O'zbekiston Respublikasida oliy ta'lim tizimini barqaror rivojlantirish va raqobatbardoshligini oshirish bo'yicha tub islohotlar amalga oshirilmoqda. Respublikamizda faoliyatni amalga oshirayotgan OTMlari soni 2017-2023-yillarda 191 taga ko'payib, bu ko'rsatkich mazkur yillar oralig'ida 2,7 martaga oshgan. Tahlil qilinayotgan yillarda OTMlarida o'qiyotgan talabalar soni OTMlar soniga muvofiq ravishda 2017-2018 o'quv yilida 287,5 mingtadan 2022-2023 o'quv yilida 1042,1 mingtaga ko'paygan (1-jadval).

Oliy ta'lim tizimida talabalarning bilimini yuqori darajaga ko'taruvchi eng muhim resurs ilmiy-pedagogik kadrlar hisoblanadi. Ilmiy-pedagogik kadrlarning malakasi, kasbiy va pedagogik mahorati, kompetensiyasi, ilm-fanni rivojlantirishdagi munosib hissasi kabi bir qator omillar kelgusida OTM bitiruvchilarining bilim va mutaxassislik darajasini oshirish imkonini beradi. Shuning uchun OTM rahbariyati ilmiy-pedagogik kadrlarning rolini oshirish, motivatsiya berish va samarali boshqarish usullarini joriy etishi kerak. Ushbu holat oliy o'quv yurtlarining deyarli barcha faoliyat ko'rinishlari bilan uzviy bog'liqdir.

Xulosa va takliflar

Yuqoridagi ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlarni umumlashtirsak, OTMning raqobatbardoshligiga erishish orqali ulardagi bitiruvchilar raqobatbardoshligini oshirish lozim. Ta'lim xizmatlari bozorida oliy ta'lim muassasalari raqobatbardoshligini shakllantirish o'ziga xos omillar majmuasi bilan belgilanadi. Shunga ko'ra: ta'lim xizmatlari bozorida integratsiya jarayonlarini rivojlantirish asosida milmiy tadqiqot maktablarining innovatsion yutuqlarini birlashtirish jarayonlarini jadallashtirish; ta'lim sifatiga qo'yiladigan malaka talablarini standartlashtirish; ta'lim va ishlab chiqarish integratsiyasini amaliyotga tatbiq qilish; ta'lim xizmatlari bozorida oliy ta'lim tashkilotlarining raqobatbardoshligi omillari hamda tamoyillari aniqlanib, oliy ta'lim muassasalari ko'rsatkichlar taxlili asosida ilmiy takliflar ishlab chiqish; oliy ta'lim muassasalari raqobatbardoshligini baholash metodikasi xususiy ko'rsatkichlarning ahamiyatlilik darajasi bo'yicha reytingini har bir ko'rsatkichning ta'lim xizmatlari bozoridagi raqobatbardoshligini vazn koeffitsientlari orqali aniqlash asosida takomillashtirildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyëvning 2020 yil 24 yanvarda Oliy Majlisga Murojaatnomasi. // —Xalq so'zill gazetasi. 2020 yil 25 yanvar. 19-son. 1-4 betlar.
2. Inson taraqqiyoti. Darslik. I.f.d., professor Q.X.Abduraxmanov tahriri ostida. — T.: —Fanva texnologiyal nashrieti, 2013. — 476 bet.
3. Pardaev M.Q. va boshqalar. Ta'lim xizmatlari va ularning samaradorligini oshirishmasalalari. Monografiya. — T.: —Innovatsion rivojlanish nashriëmatbaa uyill, 2020. — 200 b.

АКЦИЯДОРЛИК ЖАМИЯТЛАРИНИНГ АФЗАЛЛИКЛАРИ ВА КАМЧИЛИКЛАРИНИНГ КОНЦЕПТУАЛ-НАЗАРИЙ ТАҲЛИЛИ

Сирожиддинов И.Қ.

Наманган муҳандислик-қурилиш институти доценти, и.ф.н.

Аннотация. Мақолада акциядорлик жамиятининг хўжалик юритиш субъекти сифатидаги асосий хусусиятлари концептуал-назарий таҳлил этилган.

Калит сўзлар: бизнес, корхона, акциядорлик жамияти, мулкдор масъулияти, таваккалчилик, капитал.

Аннотация. В статье проведен концептуально-теоретический анализ основных особенностей акционерного общества как субъекта хозяйствования.

Ключевые слова: бизнес, предприятие, акционерное общество, ответственность собственника, риск, капитал.

Abstract. The article provides a conceptual and theoretical analysis of the main features of a joint-stock company as a business entity.

Key words: business, enterprise, joint-stock company, owner's responsibility, risk, capital.

Кириш

Халқаро амалиётда акциядорлик жамиятларида замонавий бозор инструментларидан фойдаланиш имкониятларини кенгайтириш билан бирга, уларнинг ўз маблағлари меъёрлари бўйича масалаларни доимий равишда чуқурлаштиришга алоҳида эътибор қаратиб келинади. Бунинг асосий мақсади уларнинг молиявий ресурсларини иқтисодий жиҳатдан самарали йўналишларга жойлаштириш ва жаҳон бозоридаги рақобатбардошлигини мустаҳкамлашдан иборатдир. Хусусан, қатор ривожланган мамлакатларда акциядорлик жамиятлари устав капиталига ўрнатилган минимал даражанинг анча пастлиги ва молиявий қарор қабул қилишда мутлақ мустақил ҳуқуққа эга эканлигини келтиришимиз мумкин. Бугунги кунда жаҳон иқтисодиётидаги кескин рақобат муҳити, инновацион тараққиёт, молиявий технологиялар қўлланиш доирасининг кенгайиб бориши шароитида корпоратив тузилмалар томонидан янги лойиҳаларни амалга ошириш учун қўшимча молиявий ресурслар жалб қилиш амалиётини самарали ташкил этиш бўйича илмий тадқиқотлар амалга оширилмоқда.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили

Хорижий иқтисодчи олимлардан Дж.К.Ван Хорн, Дж.М.Вахович, С.Парамасиван, Ю.Бригхем, В.В.Ковалева, М.Г.Лапуста, Л.Г.Скамай,

А.Д.Шеремет, Р.С.Сайфулин, А.М.Ковалев, И.А.Бланк, Я.М.Миркин, Б.Б.Рубцовларнинг илмий ишларида акциядорлик жамиятларини фаолиятини айрим жиҳатлари ўрганилган. Ўзбекистонлик олимлардан И.Бутиков, Ш.Шоҳаъзамий, Х. Қурбанов, М.Хамидулин, Р.Карлыбаева, С.Элмирзаев, Ф.Хамидова, Ж.Каримқулов, Ф.Мухамедов, О.Ҳамдамов, Ж.Қурбанов, Ш.Машариповалар илмий-тадқиқот олиб борган.

Тадқиқот методологияси

Мақолада диалектик, қиёсий таҳлил, абстракт мантиқий таҳлил, иқтисодий таҳлил, индукция ва дедукция каби усулларидадан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар

Акциядорлик жамиятининг хўжалик юритиш субъекти ва мулкчилик муносабатлари шакли сифатидаги **асосий хусусиятлари** қуйидагиларда ифодаланади:

- акциядорлик жамиятининг мулкӣ, ҳуқуқӣ, иқтисодӣ ва ташкилий жиҳатлари алоҳида қонунчиликда белгилаб берилади. Бу қонунчилик, бир томондан, мулкдорлар, шу жумладан йирик мулкдорларнинг мулкни тасарруф этишдаги устун мавқеини таъминласа, иккинчи томондан майда мулкдорлар (майда акциядорлар) ҳуқуқларини ва манфаатларини кафолатлаб қўяди;

- акциядорлик жамиятида мулкка эгалик билан мулкдан тадбиркорлик фаолияти мақсадларида фойдаланиш жараёнида содир бўладиган иқтисодӣ таваккалчилик бир-биридан ажратиб қўйилган. Корхона фаолияти натижалари учун мулкдор масъулияти унинг мулкдаги улуши билан чекланган;

- корхонага эгалик қилиш билан корхонани бошқариш жараёни алоҳидалаштирилган. Алоҳида олинган акциядорнинг корхонани бошқарув жараёнига аралашishi муайян тартиб-қоидалар доирасида юз бериши мумкин, холос. Акциядор корхонани жорий бошқариш жараёнига бевосита аралаша олмайди. Корхона маъмурияти алоҳида олинган акциядор манфаати учун эмас, балки барча акциядорлар умумий манфаати учун ишлай олади;

- корхона фаолияти акциядорлик жамиятида хўжалик субъектларини ташкил этиш бошқа шакллариға нисбатан мулк эгалари томонидан бир мунча батафсилроқ тартиблаштириб қўйилган бўлади. Акциядорлик жамияти уставида корхоналар бошқа турлари уставлари ёки Низомларидагига нисбатан корхонани бошқариш, бошқарув тўзилмалари ўзаро муносабатлари, молия-хўжалик фаолиятини тасарруф этиш ва бошқа қатор масалалар ҳал этилиши тартиби аниқ-равшан белгилаб қўйилади;

- корхона фаолияти ва унинг натижалари мулкчилик бошқа турларига нисбатан шаффофроқ характерда. Акциядорлик жамиятининг молиявий

хисоботи холис аудитор томонидан тасдиқланиши ва очик матбуотда эълон қилиниши лозим;

- акциядорлик жамияти уч поғонали бошқарув тизимига эга бўлади. Бошқаришнинг олий органи акциядорларнинг умумий йиғилиши бўлиб, у корхона тараққиётининг асосий стратегик йўналишларини белгилаб беради, мавжуд қонунчилик доирасида корхонани бошқаришнинг тартиб-қоидаларини ишлаб чиқади ёки тасдиқлайди. Акциядорлар умумий йиғилишлари оралиғида корхона фаолиятига умумий рахбарлик ва назорат кўзатувчилар кенгаши зиммасида бўлади. Уни акциядорлар умумий йиғилиши сайлаб қўяди. Корхонани оператив, тактик бошқариш эса ижроия органи зиммасига юкланади. Бу орган турлича номланиши ёки тўзилиши мумкин (ижрочи директор ёки директорлар кенгаши), лекин унинг фаолияти бевосита кўзатув кенгаши томонидан назорат қилинади;

- хўжалик субъектларини ташкил этишнинг бошқа шакллариغا нисбатан акциядорлик жамиятида бошқарув ижроия органининг корхона мулкани идора этишдаги реал ҳуқуқлари ва мавқеи бир мунча юқори бўлади. Расман, ҳар бир акциядор корпорациянинг ривожланишига таъсир кўрсатиши мумкин. Амалда эса акциядорларнинг анчагина қисми, айниқса, майда акциядорлар, бошқарув масалаларини ҳал этишда жуда суст қатнашадилар. Акциядорлар кўпчилиги бошқарув масалаларини ҳал этишни ёлланма бошқарувчиларга юклашга мойил. Шунинг учун реал ҳокимият сезиларли даражада акциядорлик жамиятининг ижроия органи қўлида тўпланади.

Мулкчилик акциядорлик шаклининг муҳим хусусияти шундаки, мулкка эгалик билан мулкдан тадбиркорлик мақсадларида фойдаланиш ва тадбиркорлик таваккалчилиги маълум даражада алоҳидалашган. Акциядорлик жамиятига хос бўлган афзалликлар уни ривожланган мамлакатларда бизнесни ташкил этишнинг етакчи шаклига айланишига сабаб бўлди. Бу **афзалликларни** қуйидагиларда кўриш мумкин:

1. Бизнесни ташкил этишнинг акциядорлик жамияти шаклида пул капиталини жалб этиш масаласи энг самарали ҳал этилади. Корпорацияни молиялашнинг бош манбаи акциялар ва облигациялар чиқариш ва сотишдир. Шу йўл билан уй хўжаликларининг жамғармалари тадбиркорлик мақсадларига сафарбар этилади. Акцияларнинг бозоргирлиги дивидендлар даражасига боғлиқ. Дивидендлар эса корхонанинг даромадлилиги билан белгиланади. Юқорида даромад келтираётган корхоналар акциялари тезроқ ва ўз номиналидан юқорироқ баҳоларда сотилади. Тегишли равишда корхона капитали тез суръатларда кенгайтирилиши мумкин ва бу имконият биринчи навбатда корхонанинг юқори рентабелли ишлаши туфайли вужудга келади.

2. Тадбиркорликни қимматли қоғозларни (шу жумладан акцияларни) сотиш орқали молиялаштирилганда инвесторлар ўз қўйилмаларини диверсификациялашлари ва шу билан таваккалчиликни пасайтиришлари

мумкин. Алоҳида олинган шахс ўз маблағларига бир неча акциядорлик жамиятлари акцияларини сотиб олиши мумкин.

3. Бозор инфраструктураси (фонд биржалари ва бошқалар) қимматли қоғозларнинг харидорлар билан сотувчилар ўртасидаги ҳаракатини осонлаштиради. Тўловга қобилиятли корхона акциясини хоҳлаган пайтда қайта сотиш мумкин. Шунинг учун жамғармаларга эга бўлган кишилар корпорациялар қимматли қоғозларини сотиб олишга мойил бўладилар.

4. Акциядорлик жамиятида корхона молиявий фаолияти шаффофрок характерда, мулкчиликнинг бошқа шакллариغا нисбатан жамоатчилик томонидан кучлироқ назорат қилинади. Шунинг учун мулкчилик бошқа шакллари корхоналарига нисбатан банклар уларни тезроқ кредитлайдилар.

5. Акциядорлик жамияти тақдирини алоҳида олинган акциядор (мулкдор) ҳал эта олмайди. Шериклик корхоналар фаолияти шериклар ўртасида низолар туфайли ҳеч қутилмаганда тўхтаб қолиши мумкин. Акциядорлик жамиятида эса мулкдорлар таркиби ўзгариши жуда осон тарзда амалга ошади ва бу корхона фаолияти йўналишлари ва корхона тақдирига бевосита таъсир этмайди. Шунинг учун акциядорлик жамияти ривожланиш истиқболини анча ўзоқ муддатга режалаштириш мумкин.

6. Корпорациянинг яна бир муҳим хусусияти мулкдорлар масъулиятининг чекланганлигидир. Акциядорлик жамияти эгалари акцияларни сотиб олган маблағлари сўммаси миқдоридагина таваккал қиладилар ҳолос. Корпорация банкротликка юз тўтган ҳолда ҳам, бу уларнинг шахсий активларига хавф солмайди. Кредиторлар акциядорлик жамиятига юридик шахсга нисбатан даъво қўзғатишлари мумкин, лекин жамиятнинг эгаларига нисбатан эмас, чунки жамиятнинг эгалари жамиятдан мустақил шахслар ҳисобланадилар. Масъулиятнинг чекланганлиги корпорацияга капитални жалб этишни енгиллаштиради.

7. Пул капиталини кўпайтира олиш борасидаги афзалликларига суянган ҳолда муваффақиятли иш олиб бораётган корпорация ўз операциялари ҳажмини ва кўламларини тез кенгайтира олади. Шу асосда капиталларни бирлаштириш натижасида эришилиши мумкин бўлган ютуқларни қўлга киритиш осонлашади, масалан, оммавий ишлаб чиқариш технологияларини қўллаш мумкин бўлади.

8. Акциядорлик жамиятида кўпчилик ҳолларда, ишлаб чиқаришнинг ёки бошқа иқтисодий фаолиятнинг катта кўламига таянган ҳолда, инсон ресурсларидан фойдаланишда юқори даражада ихтисослашишга эришилади. Бу фақат ишлаб чиқариш фаолиятининг ўзигагина эмас, балки корхонадаги бошқарув ва молиявий фаолиятга ҳам тааллуқлидир. Якка хусусий мулкчилик тадбиркорлигида кўп ҳолларда мулкдорнинг ўзи бошқарувчи сифатида ўз вақтини ишлаб чиқариш, бухгалтерия ҳисоби, бозор фаолияти ўртасида тақсимлашга мажбур бўлса, йирик корпорация бу йўналишларнинг

хар бирида ихтисослашган кадрлардан фойдаланади ва яхшироқ натижаларга эришади.

Хулоса ва таклифлар

Акциядорлик жамияти тарзида ташкил этилган корхонага куйидаги камчиликлар хос бўлиши мумкин:

1. Акциядорлик жамиятини ташкил этиш ва давлат рўйхатидан ўтказиш қатор бюрократик жараёнлар орқали амалга оширилади (таъсис шартномасини тўзиш, таъсис йиғилишини ўтказиш ва бошқалар), бу эса юридик хизматлардан фойдаланишни ва бошқа ҳаражатларни тақозо этади.

2. Жамоатчилик нуқтаи-назаридан бизнеснинг акциядорлик жамияти шакли нопок бизнесни ниқоблаш учун ҳам хизмат қилиши мумкин. Айрим ҳолларда компаниянинг нопок эгалари шахсий жавобгарликдан қутулиб қолиш имкониятига эга бўладилар. Ҳар бир мамлакатнинг қонунчилигида бундай ҳол учун имконият қолдирмасликка ҳаракат қиладилар. Бироқ, жаҳон ҳўжалик ҳаётида ҳеч қандай қийматга эга бўлмаган қимматли қоғозларни чиқариш ва сотишга уринишлар учраб туради. Албатта, бу корпорациянинг ички моҳиятидан келиб чиқадиган камчилик эмас. Суистеъмол ва фирромлик эҳтимоли мулкчилик бошқа шаклларида ҳам учрайди.

3. Тадбиркорлик даромадининг икки ёқлама солиққа тортилиши. Корпорация даромадининг дивиденд сифатида тўланаётган қисми дастлаб даромад ёки фойда солиғига тортилган бўлади. Бунинг устига акциядорлар олган дивидендлар ҳам даромад солиғига тортилади (Ўзбекистонда 5 фоизли ставка бўйича).

4. Якка хусусий тадбиркорликда ва шерикчиликда моддий ва молиявий активларнинг эгалари мазкур активларни ўзлари бошқарадилар ва назорат қиладилар. Акциялар минглаб акциядорлар кўлида бўлган йирик акциядорлик жамиятларида эса мулкчилик функциялари ва назорат функциялари бир-биридан алоҳидалашган бўлади. Бунинг бош сабаби майда ва ўрта акциядорлар кўпчилигининг фаолиятсизлигидир. Уларнинг кўпчилиги бошқариш ҳуқуқидан фойдаланмайди ёки ўз ҳуқуқларини корпорациянинг мансабдор шахслари ихтиёрига бериб қўядилар. Натижада акциядорлик жамиятининг расмий шахслари жамиятнинг тақдирини белгилай бошлайдилар. Агар бу гуруҳнинг манфаатлари акциядорлар манфаатларига зид келмаса, мазкур ҳол хавfli эмас. Манфаатлар мувофиқ келмаганда, ўз хусусий манфаатлари йўлида бошқарувчилар корхона операцияларини корхона учун самарасиз йўналишда кенгайтиришга ҳаракат қилишлари мумкин.

5. Кўпчилик ҳолларда оддий акциядорни акцияга келадиган дивидендлар қизиқтиради. Корхона даромади кўпроқ қисми дивидендларга тақсимлаб юборилиши эса корхона тараққиётига салбий таъсир этади. Шунинг учун Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги дивидендлар тўлаб

берилишини акциядорлик жамиятининг тўлов қобилиятига ҳам боғлиқ қилиб қўйган.

Умуман олганда, акциядорлик жамиятининг афзалликлари унинг камчиликларига нисбатан муҳим равишда устун туради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни.
2. Сирожиддинов И. Қ. Молиявий менежмент. Дарслик. -Наманган, 2022.
3. Сирожиддинов И. Қ., Юлдашев А. Я. Акциядорлик жамиятларини ташкил этиш ва бошқариш. Ўқув қўлланма. – Наманган, 2001.

АНКЛАВ ВА ЭКСКЛАВ ХУДУДЛАРДА ТЕМИР ЙЎЛ ХИЗМАТЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИ МАМЛАКАТ СИЁСАТИНИНГ БОШ МЕЗОНИГА АЙЛАНИШИ КЕРАК

Паязов М.М.

Фарғона политехника институти докторанти, и.ф.н.

Аннотация. Ушбу мақолада Ўзбекистон Республикасидаги анклав ва эксклав ҳудудларнинг инфратузилмасини Ўзбекистон ҳудуди билан боғлаш масаларига бағишланган бўлиб. Бугунги кунда ушбу эксклав ва анклав ҳудудларнинг қўшни давлат чегараларини кесиб ўтишларида бир оз қийинчиликлар, яъни ортиқча текишириш бир оз бўлсада фуқароларимизнинг қимматли вақтларини олаётганлигини ҳисобга олиб темир йўл инфратузилмасини ушбу ҳудудлар орқали ўтишини таъминлаш билан мазкур муаммони ҳал қилиш чора-тадбирларини икки мамлакат ўртасида қабул қилиниши ҳар икки томон учун маъқул келишувга эришиш зарурлиги таъкидланади.

Калит сўзлар: анклав, эксклав, темир йўл саноати, Сўх тумани, темир йўл инфратузилмаси, ҳамкорлик

Аннотация. Данная статья посвящена вопросам соединения инфраструктуры анклавов и эксклавов Республики Узбекистан с территорией Узбекистана. Сегодня, принимая во внимание, что данные эклавы и анклавы имеют некоторые трудности при пересечении границ соседних стран, т.е. чрезмерный досмотр отнимает драгоценное время наших граждан, необходимо принять меры по решению этой проблемы между двумя странами, обеспечив проход железнодорожной инфраструктуры по этим направлениям подчеркивается, что необходимо достичь выгодной для обеих сторон договоренности.

Ключевые слова: анклав, эксклав, железнодорожная промышленность, Сохский район, железнодорожная инфраструктура, во взаимном сотрудничестве.

Abstract. This article is devoted to the issues of connecting the infrastructure of the enclaves and exclaves of the Republic of Uzbekistan with the territory of Uzbekistan. Today, taking into account that these esclaves and enclaves have some difficulties in crossing the borders of neighboring countries, i.e. excessive inspection takes the valuable time of our citizens, it is necessary to take measures to solve this problem between the two countries, ensuring the passage of the railway infrastructure through these areas. it is emphasized that it is necessary to reach a favorable agreement for both parties.

Key words: *enclave, esclave, railway industry, Sokh district, railway infrastructure, in mutual cooperation*

Кириш

Темир йўл хизматларини ривожлантиришга бўлган эътибор, бутун дунёда, айниқса денгизга чиқиш имконияти йўқ бўлган давлатлар иқтисодиётини очиқлигини, ривожланишини, глобалл иқтисодиёт сари интеграциялашувини таъминлашда муҳим аҳамият касб этиши ҳеч кимга сир эмас. Денгизга чиқиш имконияти йўқ 32 та давлатларнинг қарийиб 50% ҳали ҳануз темир йўл хизматларини, темир йўл саноатини ривожлантириш йўлидалар.

Темир йўл хизматларини ривожлантириш йўлида давлатлар, молиявий қийинчилик сабабли етарли даражада инвестиция кирита олмаяптилар. Темир йўл хизматларини ривожланиши оғир саноат билан боғлиқ бўлганлиги сабабли, оғир саноати ривожланмаган давлатлар учун қимматга тушяпти. Темир йўл саноати ривожланган давлатлар темир йўл саноатини ривожлантиришдан манфаатдорлиги уч хиссадир. Биринчи хиссаси инвестиция киритади, иккинчиси саноат маҳсулотини сотади, учинчиси темир йўллардан ҳамкорликда фойдаланади.

Ривожланаётган давлатлар учун ушбу темир йўлнинг ривожланиши беш хисса фойдалироқдир. Биринчиси ишлаб чиқарувчи, ундирувчи саноат ривожланади, иккинчиси урбанизациялаш даражаси тезлашади, учинчиси мамлакат инфратузилмаси ривожланади, тўртинчиси иқтисодиётда Адам Смитнинг нисбийлик назарияси ишлай бошлайди, яъни кўринмас қўллар ҳаракати натижасида жамият ва давлат тараққиёти интенсив ривожланиш палласига ўтади.

Аксарият денгизга чиқиш имконияти йўқ бўлган давлатларда ички темир йўллар маълум даражада мавжуд, гарчи темир йўл изларинг қамров даражаси паст бўлсада. Бугунги сиёсат мазкур давлатлардан мавжуд имкониятларни ишга солиб, қўшни давлатлар билан мустаҳкам, манфаатдор ҳамкорликни таъминлаш билан халқаро, нисбатан орзон транспорт тизимига, портларга чиқиш имкониятлари қидирмоқдалар. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёв ғоялари билан “Бир макон бир йўл” дастурида фаол иштирок этмоқда. Ўзбекистон қўшни давлатлар ҳамда Хитой, Туркменистон, Озарбайджон, Покистон, Эрон, Россия давлатлари билан ҳамкорлик ишларини олиб бормоқда.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили

Темир йўл хизматлари, уни бошқарув механизмларини такомиллаштиришнинг илмий-методологик масалалари илмий менежмент мактаби вакиллари ҳамда хорижий олимлардан А.Е.Красковский, В.В.Фортунатов [1], А.Ғофуров [2], М.А.Икрамов [3] К.У. Ульджабоев [4],

Я.К.Қорриева [6]. А.А.Зоҳидов [7], М.М.Зияева [8] А.Б.Бобожонов [9], Ж.С.Файзуллаев [10], Э.А.Камалова [11], М.Н.Ирисбекова [12], Г.Ш.Ханкелдиева [13], Н.Э.Бабахалов [14], Ғ.Б.Эрназаров. Раматов Ж.С. [15] илмий тадқиқот олиб боришган бўлсаларда, лекин анклав ҳудудларда темир йўл хизматларини ривожлантиришга оид бирорта илмий иш ёки мақолани учратмадик.

Тадқиқот методологияси

Ушбу илмий тадқиқот ишимизда илмий абстракция, қиёслаш асосида хорижий тажрибаларни таҳлил қилдик.

Таҳлил ва натижалар

Дунёда жами 50 та анклав ҳудудлар бўлса, шундан 2 та анклав 4 эксклав ҳудуд Ўзбекистонда жойлашган. Буларнинг, биринчиси; Тожикистон давлатига қарашли, лекин Ўзбекистоннинг Наманган вилояти Поп тумани ҳудудида жойлаган Сарвак анклави. Иккинчиси, Қирғизистон давлатига қарашли, лекин Ўзбекистоннинг Андижон вилояти Қўрғонтепа туманида жойлашган Барак қишлоғи. Шунингдек Ўзбекистон таркибига кирувчи 4 та эксклав ҳудуд бўлиб, буларнинг биринчиси, Қирғизистон давлатининг Боткен вилояти ҳудудида жойлашган 1 км² кичикроқ майдон. Иккинчиси, Қирғизистон давлатининг Сўх тумани ҳудудига киритилган Чўнғара қишлоғи. Учинчиси, Шохимардон Қирғизистон давлати Боткент вилояти ичида жойлашган. Тўртинчиси, Сох тумани Қирғизистон давлатининг Боткент ва Қадамжой туманлари оралиғида жойлашган (1-жадвал).

1-жадвал

Ўзбекистонда жойлашган анклав ва эксклав ҳудудлар¹

№	Ҳудудлар	Қайси давлат ҳудудида жойлашган	Майдон и (км ²)	Тегишли ҳудудигача бўлган масофа (км)	Аҳоли си (Минг киши)	миллат
Эксклав (Ўзбекистон Республикаси таркибидаги)						
1.	Сох тумани	Қирғизистоннинг Боткент вилояти ҳудудида (Боткен ва Қадамжой туманлари оралиғида)	352	69	80	Тожикистон 99%, қирғиз 0,7% Ўзбек 0,1 %
2.	Шохимардон	Қирғизистоннинг Боткент вилояти ҳудуди билан ўралган	90	17	10	Ўзбек 99% Киргиз 1%
3.	Чўнғара	Қирғизистоннинг Боткент вилояти ҳудудида (Боткен	0,26	1,2	1,3	Ўзбек 99%

¹ Муаллиф томонидан тузилган.

		ва Қадамжой туманлари оралиғида)				Қирғиз 1%
4.	Жайгайил	Қирғизистоннинг Боткент вилояти ҳудудида жойлашган	0,001	0,76	-	-
Анклав (Қўшни Республикалар ҳудудидаги)						
1.	Сарвак	Ўзбекистон Республикасининг Наманган вилоятининг Поп туманида жойлашган.	0,2	1,12 (Тожикистон ҳудудигача)	0,67	Ўзбек 99% Тожики- 1%
2.	Барак	Ўзбекистон Республикасининг Андижон вилоятининг Қўрғонтепа туманида жойлашган.	0,23	1,5 (Қирғизстон ҳудудигача)	0,6	Қирғиз 99% Ўзбек 1%

Ўзбекистоннинг эксклави Сох тумани дунёдаги эксалавлар ичида аҳоли ва майдони бўйича энг катта ҳудуд ҳисобланади. Сох туманида 30 та

2-расм. Сох туманинг жойлашуви

мактаб, 4 та коллеж, 2 та касалхона, 12 та амбулатор-поликлиника, 10 та қишлоқ врачлик пункти бор. Аҳолисининг асосий тирикчилик манбайи қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштиради. Айниқса картошка маҳсулотлари маззаси ва юқори ҳосилдорлиги билан ажраб

туради .

Сох тумани жисмоний шахсларнинг даромад солиғи амалдаги солиққа нисбатан 50% чегирма берилган. Давлат 10% имтиёзли кредитлар билан таминлаган. Врачларга 40%дан 100% гача ойлик иш ҳақларига устмалар берилади. 2020-2022 йилларда Сох туманига 500 млрд.сўм маблағ ажратди. Қишлоқ хўжалиги, хизматлар соҳаси ва саноат тармоқларида 98 лойиҳа амалга оширилди. Ўзбекистон миллиардлаб пул сарф қилмоқда, лекин ҳудуднинг Қирғизистон давлати билан ўралганлиги ва Қирғизистон чегарасидан ўтишнинг қийинлиги, аҳолининг ўтишига ҳамда маҳсулотлар айрибошлашига ўз таъсирини кўрсатмоқда. Натижада Сох вилоятига киритилган инвестиция субсидияга ўхшаб қолмоқда. Самарадорлик кўрсаткичлари жуда паст. Қолган эксклав ва анклав ҳудудларда ҳам ҳудди шундай оғир аҳвол.

Хулоса ва таклифлар

Бунга ечим борми деган савол туғилади. Албатта ечим бор. Бунинг ечими халқаро даражада бутун ҳамжамият ушбу муаммоларни билиши ва

ушбу масалага сиёсий даражада жиддий ёндошишлари лозим бўлади. Бу масланинг ечими икки давлат ўртасидаги узоқ муддатли меморандум, яъни икки давлат анклав ва эксклав ҳудудларга темир йўл изларини ётқизиш ва доимий рейсларни қўйишдир. Қачонки, икки давлат ўртасидаги чегарадан ўтишни давлаталар назорати остига олиб темир йўл хизматлари ривожлантириши, темир йўл изларини йўлга қўйиши керак, шундагина барқарор иқтисодий тараққиёт сари илк қадамлар қўйилади. Нафакт давлат, балки жаҳон цивилизациясида ҳам туб ўзгаришларга сабаб бўлади. Шунда, Сох тумани нафақат қишлоқ хўжалиги билан, саноати, ундирувчи саноати, экспорти, импорти билан мамлакат ЯИМга катта хиссасини қўшади. Туманнинг инвестиция жозибадорлиги таъминланади. Ушбу тажриба кейинчалик барча анклав ва эксклав ҳудудларга кириб бориши мақсадга мувофиқ бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. А.Е.Красковский, В.В.Фортунатов. Прорывные управленческие технологии на железнодорожном транспорте. СПб.: Петербургский государственный университет путей сообщения; М.: Учеб.-метод. центр по образованию на ж/д транспорте. 2012. -340 с.
2. А.Гофуров. Курс на повышение эффективности работы железной дороги.// Межвузовский сборник научных трудов. Проблемы обеспечения безопасности работы железнодорожного транспорта. М.: Визиит. 1990. – с 84-89.
3. М.А.Икрамов. Развитие автомобильных перевозок по Великому шелковому пути. // Экономическое возрождение России. №4. 2010. –С. 28-36.;
4. К.У. Ульджабоев. Транспортная стратегия Республики Узбекистан на период до 2030 года. Методологические принципы и подходы. – Т.: 2014. – 43с;
5. Я.К.Қорриева. Ўзбекистонни жаҳон бозорига чиқиши учун халқаро йўлаклардан самарали фойдаланишнинг логистик транспорт муаммолари. Иқт.фан.док. дисс. автореф., Тошкент-2004.;
6. А.А.Зоҳидов. Марказий Осиё транспорт тизимини самарали бошқариш механизминини такомиллаштириш. Иқт. фан. док.дис. Автореф., Тошкент-2018. -66 б.
7. М.М.Зияева. Хизматлар бозорини ривожлантиришнинг маркетинг стратегияси (Ўзбекистон темир йўллари” акциядорлик жамияти мисолида). Иқт. фан. док.дис. Автореф., Тошкент - 2018. – 69 б.
8. А.Б.Бобожонов. Ўзбекистонда ахборот маҳсулотлари ва хизматлари бизнесини ривожлантиришнинг услубий жиҳатлари. Иқт. фан. фалсафа. док.дис. Автореф., Тошкент- 2018, - 57 б.

9. Ж.С.Файзуллаев. Интеграциялашаган транспорт логистика тизимини бошқариш самарадорлигини ошириш (“Ўзбекистон темир йўллари” АЖ мисолида). Иқт. фан. фалсафа. док.дис. Автореф., Тошкент-2019. -56 б.
10. Э.А.Камалова. Совершенствование логистического управления перевозками грузов. Иқт. фан. фалсафа. док.дис. Автореф. Тошкент -2019. – 51 б.
11. М.Н.Ирисбекова. Маркетинг тамойиллари асосида транспорт хизматлар бозорини оптималлаштириш услубларини такомиллаштириш. Иқт. фан. док. дис. Автореф., Тошкент 2017. -84 б.;
12. Г.Ш.Ханкелдиева Методы использования маркетинговых исследований в сфере железнодорожного и пассажирского транспорта. Ж.: Бюллетень науки и практики № 5(8) 2022, с.489-484.;
13. Н.Э.Бабахалов. Темир йўл транспорти корхоналарида бухгалтерия ҳисоби ва иқтисодий таҳлил услубиётни такомиллаштириш. Иқт.фан.доктори (DSc) док. Автореф. Тошкент-2022. -71 б.

FILOLOGIYA FANLARI
10.00.00 ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCES

**ПОДГОТОВИТЕЛЬНЫЕ ОТДЕЛЕНИЯ ПРИ ВУЗАХ – ВАЖНЫЙ
КОМПОНЕНТ В ОБЩЕВУЗОВСКОМ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ
ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ**

Юсупов М.Р.

Преподаватель University of Business and Science

***Аннотация.** В статье говорится о возросшей значимости подготовительных отделений при вузах, специализирующихся на подготовке кадров-языковедов, в частности, русистов, для школ Узбекистана. Приводятся доводы относительно того, что предвузовская подготовка студентов может решить многие задачи и проблемы, существующие на данном этапе в университетах и педагогических институтах.*

***Ключевые слова:** подготовительное отделение, русист, высококвалифицированный специалист, реформа, зарубежный опыт, система вузовского образования.*

***Annotatsiya.** Maqolada O'zbekiston maktablari uchun tilshunos mutaxassislarini, xususan, rus tili mutaxassislarini tayyorlashga ixtisoslashgan oliy o'quv yurtlarida tayyorlov bo'limlarining ahamiyati ortib borayotgani haqida so'z boradi. Talabalarning universitetgacha bo'lgan tayyorgarligi hozirgi davrda universitetlar va pedagogika institutlarida mavjud bo'lgan ko'plab muammolarni hal qilishi mumkinligi haqidagi dalillar keltiriladi.*

***Kalit so'zlar:** tayyorgarlik bo'limi, rus tili mutaxassisi, yuqori malakali mutaxassis, islohot, xorijiy tajriba, universitet ta'lim tizimi.*

***Abstract.** The article talks about the increased importance of preparatory departments at universities specializing in the training of linguistic specialists, in particular, Russian specialists, for schools in Uzbekistan. The arguments are given that the pre-university training of students can solve many problems that exist at this stage in universities and pedagogical institutes.*

***Key words:** preparatory department, Russian language specialist, highly qualified specialist, reform, foreign experience, university education system.*

Введение

Проводимые в последние годы в Узбекистане реформы в сфере народного и высшего образования, бесспорно, дают положительные

результаты. Президентом и Правительством поставлена задача: выпускники общеобразовательных школ (так же, как и выпускники вузов) должны не только освоить программные дисциплины, но и владеть к концу обучения как минимум 2 иностранными языками на уровне не ниже B2 [3]. В настоящее время уже более 25% молодёжи нашей страны вовлечены в сферу высшего образования (учатся в вузах или окончили их). В ближайшие годы планируется довести этот показатель до 50%.

Тем не менее остаются вопросы, требующие скорейшего решения, влияющие на качество подготовки специалистов. Главная задача, стоящая перед профессорско-педагогическим коллективом любого вуза страны, – это подготовка не просто дипломированных кадров, а высококвалифицированных специалистов для всех отраслей народного хозяйства Узбекистана, в том числе учителей-русистов.

Анализ литературы

Однако развитие речи как определенный раздел теории методики только начинает складываться. Если вопросы о содержании работы по развитию речи в русской школе находят освещение в исследованиях Т.А. Ладыженской, В.И. Капинос, А.Ю. Купало-вой, А.Д. Дейкиной, Ф.А. Новожиловой, Т.М. Фалиной и др.; в узбекской школе - в исследованиях В.А. Чинновой, С.М. Махму-довой, М.А. Зальдинера, М.А. Хегая, К.И. Диевой, В.И. Андрияновой, Т.К. Петровой, К.Е. Чернышовой и др., то вопросы о критериях оценки уровня развития связной речи и ее средствах разработаны недостаточно.

Методология исследования: описательно-аналитический; методическое моделирование; эмпирические методы – анкетирование; наблюдение; педагогический эксперимент.

Анализ и результаты

На данный момент перед многими вузами страны, готовящими специалистов-русистов всех уровней, возникает главная проблема – подготовить высококвалифицированных кадров из студентов с низким уровнем владения языком, а зачастую, с нулевым уровнем. Сомнений нет, что студенты поступили своими силами и знаниями: система тестирования при поступлении на данное направления образования позволяет положительно сдать экзамены, даже не владея русским языком (блок предметов – русский язык, родной язык, история Узбекистана, математика. Таким образом, чтобы поступить на направление русского языка достаточно хорошо решить тестовые задания по родному языку, истории Узбекистана, математике и можно рассчитывать на поступление, пусть и на контрактной основе. Более того, выясняется, что 80% учащихся на бюджетной основе студентов не

владеют русским языком на элементарном уровне. Это объясняется тем, что при подготовке к вступительным экзаменам эти студенты много времени уделяли именно на решение тестовых заданий, т.е. грамматике русского языка). В процессе обучения студенты сталкиваются со многими трудностями, связанными именно с незнанием языка; непонимание предъявляемого учебного материала приводит к отставанию в усвоении дисциплин, академическим задолженностям, в следствие чего у студентов наблюдается стрессовое состояние, нередко и нежелание дальше учиться.

Проведённый нами среди студентов 3 (Филология и обучение языкам (русский язык)) и 4 (Русский язык и литература в иноязычных группах) курсов Наманганского госуниверситета анализ показал: на уровнях B2 и C1 русским языком владеют, примерно, 25% студентов, около 30% учащихся – на уровне A1 и ниже.

Студент поступил. Теперь стоит задача – сделать из него высококвалифицированного специалиста. Скажем прямо, перед преподавателем стоит задача непростая и щекотливая: давать академические знания, зная, что уровень владения русским языком студента не позволяет ему в полной мере понимать предъявляемый материал. Время занятий в вузе преподаватель не имеет права тратить на обучение элементарному русскому, а как показывает опыт, у многих студентов нет стремления посвящать свободное время на посещение курсов русского языка. Но и те студенты, что ходят на подобные курсы, по понятным причинам начинают сильно отставать от своих товарищей, владеющих русским языком на должном уровне.

Но данная проблема вполне решаема. Мы абсолютно уверены, что одним из путей её решения является открытие при профильных вузах подготовительных отделений (или подготовительных факультетов, подготовительных курсов) для абитуриентов с низким уровнем владения русским языком, решивших поступать на направления образования, связанные с русским языком. По нашему мнению, открытие подготовительных отделений поможет решить сразу несколько проблем, связанных как с адаптацией самих студентов, так и с подготовкой квалифицированных кадров.

Важным нам видится открытие подготовительных отделений именно при вузах, куда абитуриенты (все желающие) зачислялись бы на общей основе, где они могли бы повысить свой уровень владения русским языком до требуемого уровня перед поступлением в вуз.

В настоящее время в Узбекистане открыто довольно много частных учебных курсов, готовящих абитуриентов по различным направлениям для последующего поступления в вузы страны. Перечислим некоторые доводы в пользу открытия подготовительных отделений непосредственно в стенах вуза:

- 1) в подготовительном отделении все студенты будут примерно одного уровня подготовки, что позволит преодолеть стрессовое состояние, стеснение;
- 2) здесь им будет легче адаптироваться и влиться в общий ритм студенческой жизни данного вуза;
- 3) программа для подготовительного отделения будет составлена с учётом возможностей студентов;
- 4) студентам целенаправленно будут прививать умения и навыки для качественного усвоения спецдисциплин;
- 5) в подготовительном отделении студенты будут иметь возможность пользоваться библиотекой, компьютерами и интернет ресурсами, имеющимися в вузе;
- 6) преподаватели вуза ближе познакомятся со студентами и будут знать их сильные и слабые стороны и др.

При организации подготовительных отделений, считаем, будет целесообразным обратиться к богатому опыту в этом плане наших вузов прошлых лет, а также к опыту зарубежных вузов. Так как речь здесь идёт о подготовке специалистов-русистов, может быть очень полезным опыт российских вузов, имеющих подготовительные отделения.

Приведём некоторые положения из книги Т.И. Капитоновой «Методика обучения русскому языку как иностранному на этапе предвузовской подготовки». Авторы, обобщая работу подготовительных отделений многих российских вузов, пишут: «Статус русского языка как главного учебного предмета оказывает влияние на всю организацию обучения студентов подготовительного факультета...

1. Обучение на подготовительных факультетах осуществляется в течение целого учебного года. Этот учебный год длится десять месяцев, делится на два семестра, после первого семестра организуются зимняя сессия, которая длится одну неделю, и двухнедельные каникулы, после второго – трехнедельная летняя сессия и восьминедельные каникулы.

2. Обучение общению осуществляется на практических занятиях, позволяющих максимально индивидуализировать и интенсифицировать процесс овладения русским языком. Для этих целей формируют малые учебные группы, состоящие из 7–9 человек.

3. При комплектовании учебных групп принимается во внимание ряд факторов, влияющих в первую очередь на обучение русскому языку. Во-первых, это время заезда студентов (студентов на подготовительное отделение можно принимать в течение 3-4 месяцев с начала учебного года – прим. автора). Курс русского языка на подготовительном факультете столь интенсивный, что новые студенты, как правило, не могут влиться в состав учебной группы, которая занимается уже более одной недели, так как они не

в состоянии самостоятельно освоить материал, изученный этой группой за 30–36 учебных часов. Для них формируется новая учебная группа...

Во-вторых, это уровень владения русским языком: организуются отдельные группы для студентов, уже изучавших русский язык, и для студентов, начинающих его изучение с нуля.

В-третьих, это действительный уровень общего образования студента, который устанавливается по результатам предварительного тестирования. После такого тестирования формируются группы студентов высокого, среднего и низкого образовательного уровня» [2, 9].

Как видим, авторами «Методики...» проделана огромная работа по изучению и обобщению деятельности подготовительных отделений некоторых российских вузов. Их опыт, несомненно, может оказать огромную помощь в организации подготовительных курсов в Узбекистане.

Подготовительное отделение – это начальный этап обучения русскому языку. Следующие этапы – это уже непосредственно вузовское образование. Думаем, здесь будет уместным привести таблицу из учебника Т. И. Капитоновой, где авторы приводят этапы вузовского обучения русскому как иностранному в России.

Таблица 1

Вузовское обучение русскому языку как иностранному			
Этап предвузовской подготовки		Этап собственно вузовской подготовки	
Начальный этап (I семестр подготовительного факультета)	Средний этап (II семестр подготовительного факультета)	Продвинутый этап (I-III курсы основных факультетов)	Завершающий этап (IV-V курсы основных факультетов)

Каждый этап авторы делят на подэтапы, или концентры, где очерчен круг предъявляемого учебного материала, точно определены, какие результаты должны быть достигнуты студентами по завершении обучения:

- первый, охватывающий 1–1,5 месяца учебных занятий в первом семестре (концентр содержит учебный материал, достаточный для общения в социально-бытовой сфере);
- второй, длящийся 2,5–3 месяца и завершающийся в конце первого семестра;
- третий, охватывающий весь второй семестр (второй и третий концентры охватывают материал, значимый для общения в социально-бытовой, социально-культурной и учебно-профессиональной сферах).

Приведём таблицу «Подэтапы курса русского языка» тех же авторов.

Таблица 2

Подэтапы курса русского языка		
Семестры подготовительного факультета	Первый семестр	Второй семестр

Концентры	Первый концентр	Второй концентр	Третий концентр
Уровни владения языком	Элементарный уровень	Базовый уровень	Первый сертификационный уровень

Цели подготовительного отделения – формировать у студентов основные компетенции: прежде всего коммуникативную на базе языковой и речевой компетенций; подготовить будущих студентов к полноценному усвоению предъявляемых учебных материалов по разным дисциплинам.

Заключение и рекомендации

Для достижения целей предстоит решить следующие задачи:

- разработать для подготовительного отделения программу интенсивной подготовки на основе передовых методов и технологий обучения русскому языку как иностранному;
- обеспечить подготовительные отделения соответствующими учебным и методическим материалом, передовым техническим оборудованием, квалифицированными преподавательскими кадрами;
- начиная со второго семестра поэтапно вводить курсы по спец дисциплинам (при этом учитывается, что все учащиеся более или менее успешно изучали русский язык в школе).

Это лишь некоторые задачи, которые предстоит решить. При организации подготовительного отделения, несомненно, будут возникать и другие неотложные задачи; их нужно будет решать по мере возникновения.

Задачей подготовительного отделения является помощь студентам в овладении основ русского языка. «Прежде всего, речь идет об овладении рядом коммуникативных умений, необходимых для обучения в ... вузе и для общения на русском языке» [2, 15].

Таким образом, подготовительное отделение должно стать важным компонент системы предвузовской подготовки, а также целостной системы вузовского образования.

Список использованной литературы

1. Власова Н.С., Алексеева Н.Н., Барабанова Н.Р. Практическая методика преподавания русского языка на начальном этапе. – М.: Рус.яз., 1990. – 230 с.
2. Капитонова Т.И. Методика обучения русскому языку как иностранному на этапе предвузовской подготовки. – Златоуст, 2015.
3. Указ Президента Республики Узбекистан «О стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан». – Ташкент, 2017 г., № УП-4947.

KORPUS TUSHUNCHASI VA KORPUS LINGVISTIKASI HAQIDA

Saydamatova D.X.

University of Business and Science o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqola korpus tushunchasi va korpus lingvistikasi haqida qisqacha ma'lumotlar berishga bag'ishlangan. Tadqiqotda dastlab, "korpus" atamasining yuzaga kelishi uning lug'aviy ma'nosiga to'xtalib o'tilgan. Korpus lingvistikasi tillarning tabiati, tuzilishi va qo'llanilishini tavsiflovchi dalil manbai sifatida og'zaki va yozma matnlar to'plamini jamlash va tahlil qilishni o'z ichiga olishi haqida ma'lumotlar keltirib o'tilgan. Bundan tashqari, maqolada asosiy e'tibor nofilologik yo'nalishlarda sohaviy leksik kompetensiyani rivojlantirishning korpus texnologiyasini takomillashtirish masalalriga ham qaratilgan.

Kalit so'zlar: korpus, korpus lingvistikasi, xorijiy tillar, tilshunoslik, lingvistik obyektlar, nofilologik yo'nalishlar, ingliz tili, korpus texnologiyasini takomillashtirish.

Аннотация. Данная статья посвящена предоставлению кратких сведений о понятии корпуса и корпусной лингвистики. Первоначально в исследовании появление термина «корпус» было ориентировано на его словарное значение. Утверждается, что корпусная лингвистика предполагает сбор и анализ коллекций устных и письменных текстов как источника данных, описывающих природу, структуру и использование языков. Кроме того, основное внимание в статье уделяется совершенствованию корпусной технологии развития лексической компетенции в нефилологических областях.

Ключевые слова: корпус, корпусная лингвистика, иностранные языки, языкознание, лингвистические объекты, нефилологические направления, английский язык, совершенствование корпусной технологии.

Abstract. This article is dedicated to providing brief information about the concept of corpus and corpus linguistics. At first, in the study, the emergence of the term "corpus" was focused on its dictionary meaning. It is stated that corpus linguistics involves the collection and analysis of collections of spoken and written texts as a source of evidence describing the nature, structure, and use of languages. In addition, the main focus of the article is on improving the corpus technology for the development of lexical competence in non-philological fields.

Keywords: *corpus, corpus linguistics, foreign languages, linguistics, linguistic objects, non-philological directions, English language, improvement of corpus technology.*

Kirish

Jahonda mamlakatlarning ijtimoiy-iqtisodiy sohadagi integratsiyalashuvi, hususan oliy ta'lim sohasida Baloniya jarayoniga qo'shilishi natijasida chet tillarni halqaro mezonlarda belgilangan malaka talablariga muvofiq o'qitish metod va texnologiyalarini takomillashtirish muoammosi dolzarblashmoqda. Xalqaro mexnat bozorida mutaxassislarning raqobatbardoshligi nafaqat ularning mutahassislik kompetentsiyasiga balki ingliz tilidan kommunikativ kompetentsiyasiga egaligi bilan ham baxolanayotganligi sababli ingliz tilini maxsus maqsadlarda o'qitish, ingliz tilini muayyan maqsadlarda o'qitish va ingliz tilini kasbiy maqsadlarda o'qitish metodikalarini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bo'lg'usi mutahassislarni taaluqli fan sohalaridagi so'ngi yutuqlar bilan o'z vaqtida tanishib borishlari va turli tillarda so'zlashuvchi ayni kasb egalarining o'zaro fikr almashishlari uchun vositachi til sifatida ingliz tilining ahamiyati oshib bormoqda.

Nofilologik yo'nalish talabalariga ingliz tili o'qitish metodikasi Buyuk Britaniyaning Bermingam, Oksford, Kembrij, Norwich, Nayl universitetlari, Kanadaning Toronto universiteti, Amerika Qo'shma Shtatlarining Arizona, Baylor, Bruklin, DePaul, Kaliforniya, Chikago universitetlari, Rossiya federatsiyasining Sankt Peterburg universiteti, Kareliya davlat pedagogika universiteti, Bunin nomidagi Yelets davlat universiteti, Orlov davlat universitetlarida olib borilgan tadqiqotlarda ilmiy asoslanmoqda.

Dunyo miqyosida talabalarni ijodkorlikka yo'naltiruvchi produktiv va izlanuvchan yondashuvlarni takomillashtirish orqali shaxs yetukligini ta'minlash jarayonini jadallashtirish bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Ayniqsa, shaxsga yo'naltirilgan va muammoli ta'lim texnologiyalari hamda SMART texnologiyalar asosida nofilolgik ta'lim (tarix) yo'nalishi talabalarining tanqidiy va ijodiy fikrlashni shakllantirishning innovatsion shakllari va interfaol usullarini joriy etish masalalari hamon dolzarb bo'lib kelmoqda. Shuningdek, bo'lajak soha mutaxassislarning xorijiy tillarda erkin muloqot yuritishida nutq ko'nikmalarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Jahon tajribasida dunyo mamlakatlaridan Britaniya ta'lim tizimida xorijiy tillarni SMART texnologiyalar bilan integratsiyasi SLE (smart learning environment), kompyuter bilan integratsiyasi CALL (Computer Assisted Language Learning), Amerikada (Web-Based Inquiry Learning), texnologiya integratsiyasi ICT (Technology in the classroom), ingliz tilini ommaviy axborot vositalari orqali o'rganish (English-medium instruction), sohaga oid matnlar yordamida tilni integratsiyalab o'rganish CLIL (Content and Language Integrated Learning), tilni mashq va topshiriqlar asosida o'rganish (Task-based language learning), loyiha asosida o'qitish (Project-

based learning) kabi ta'lim shakllarini takomillashtirish bo'yicha olib borilayotgan ilmiy tadqiqot ishlari ustuvor xususiyatga ega bo'lib, mazkur tajribalarni puxta o'rganish va amaliyotga joriy qilish maqsadga muvofiq.

Yurtimizda so'nggi yillarda ta'lim tizimini tubdan isloh qilish, ayniqsa, chet tillarni interfaol ta'lim metodlari va texnologiyalari yordamida o'qitish, ta'lim jarayonida talabalarining ijodiy-tanqidiy fikrlashini rivojlantirishga yo'naltirilgan innovatsion usul va vositalarni amaliyotga tadbiq etish masalasi ustuvor vazifalardan biri etib belgilandi. "Mamlakatimizda bir necha xorijiy tillarni biluvchi zamonaviy kadrlar tayyorlash, xorijiy tillar bo'yicha ilmiy ishlar olib borish, til o'rgatish metodologiyasini takomillashtirish lozimligi" kabi vazifalar belgilangan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili

Mamlakatimizda chet til o'qitish metodikasi va korpus lingvistikasi J.J.Jalolov, G.X.Bakieva, L.T.Axmedova, G.T.Maxkamova, D.Djumanova., D.Xashimova, M.Irskulov, S.A.Misirovlar tomonidan ilmiy-nazariy jihatdan tadqiq qilingan. Nofilologik yo'nalishlarda tillarni o'qitish muammolari F.Sh.Alimov, T.K. Sattarov, G.A. Asilova, G.N. Irmuhamedova, I.N.Ilxomovalar tomonidan o'rganilgan. Dars jarayoniga pedagogik texnologiyalarni joriy qilish masalalari o'zbek pedagogikasida N.Azizxo'jaeva, Z.K.Ismailov, R.S.Musayev, A.A.Shoyusupova, N.A.Muslimov, Z.T.Rahimov, A.A.Xojayev, H.SH.Qodirov, O'.Q.Tolipov, M.Usmonboyeva, xorijda M.Altun, W.L.Bedwell, E.Salas, S.Smith, Y.T.Sung, CH.Kuo-En, L.Tzu-Chien, K.Uluc, rus pedagogikasida I.Baydenko, T.L.Gerasimenko, A.A.Gin, N.G.Moloshonok, V.V.Serikov, V.P.Tixomirov, A.V.Xutorskiy, A.N.Shukin, kabi olimlarning tadqiqotlarida yoritilgan.

Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi mamlakatlarida ingliz tilini muloqot va mutaxassislik kompetensiyasini shakllantirish vositasi sifatida o'qitish muammolari I. V. Zaytsyeva (Зайцева И.В., 2004), O.Yu.Ivanova (Иванова О.Ю., 2005) N.A.Gazova (Газова Н.А., 2007), O.N.Fedorova (Федорова О.Н., 2007), V.V.Tarasenko (Тарасенко В.В., 2008), T.M.Tatarina (Татарина Т.М., 2009) I. V. Nuja (Нужа И.В. 2010), T.B.Vepreva (Вепрева Т.Б., 2012), Gryaznova M.A. (Грязнова М.А., 2012)lar tomonidan tadqiq etilgan.

Mamlakatimizda chet tillarni turli yo'nalish talabalariga o'qitish muammolari D.M.Isroilova (Nofilologik ta'lim yonalshlarida kasbga yo'naltirilgan ingliz tilini fanlararo bog'liqlikda o'qitish metodikasi), N.H.Kushiyeva (Talabalarga ingliz tili o'qitishda klasterli yondashuv xususiyatlari (qishloq xojaligi ta'lim yo'nalishlari misolida)), H.F.Maqsudova (Farmasevtika yo'nalishida ingliz tili o'qitish jarayonida talabalarining kasbiy layoqatlarini rivojlantirish), F.S.Artikova (Huquqshunoslik yo'nalishi talabalariga ingliz tili sohaviy leksikasini o'qitish metodikasi), G.O.Yaxshiboeva (Farmatsevtikaga oid terminlarni o'rgatishda o'qish va yozma nutq ko'nikmalarini rivojlantirishning

zamonaviy metodlari (ingliz tili misolida)” va boshqalar tomonidan tadqiqotlar olib borilgan.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot jarayonida muammoga doir psixologik, pedagogik va metodik adabiyotlarni oʻrganish va qiyosiy tahlil etish, ilgʻor tajribalarni oʻrganish, pedagogik kuzatuv, pedagogik eksperiment, modellashirish, loyihalashtirilgan metodikalar, suhbat, intervyu, matematik-statistik tahlil etish va natijalarni umumlashtirish va grafik tasvirlash kabi usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar

Mavzuning dolzarbligi quyidagi omillar bilan belgilangan: birinchidan, ushbu masala yuzasidan hozirgacha nufuzli ilmiy-pedagogik tadqiqot olib borilgan emas; ikkinchidan, umumiy oʻrta taʼlim maktablari boshlangʻich sinf oʻquvchilariga ingliz tilida ogʻzaki nutqni (tinglab tushunish va gapirish) oʻrgatish bilan bogʻliq nimani, qachon va qanday oʻqitish masalasi, shuningdek chet til taʼlimining texnologiya, vosita, usul, yondashuv, va metodlari taʼrif-tavsif etilmagan; uchinchidan, gapirish nutq faoliyat turining umumiy oʻrta taʼlim maqomidagi xususiyati metodik nuqtai-nazardan yoritilmagan; toʻrtinchidan, umumiy oʻrta taʼlim maktablari boshlangʻich sinflarida chet tilda muloqot qilishni oʻrgatishda leksika, fonetika va grammatikaning mavqei aniqlanmagan; beshinchidan Oʻzbekiston sharoitida yaʼni ingliz tili tabiiy muhiti mavjud boʻlmagan vaziyatda, umumiy oʻrta taʼlim maktab sharoitida oʻquvchilarining psixofiziologik-tipologik jihatlari, aqliy faoliyat yuritish qobiliyatlari, hayot va til tajribalari va oʻqishga boʻlgan munosabatlari bilan til oʻrganish/oʻrgatish jarayoniga oʻziga xos yondashuvni talab etilishi maxsus tadqiq etilmagan; oltinchidan boshlangʻich sinf oʻquvchilarining ingliz tilida muloqot koʻnikmalarini (communicative competence) shakllantirishda jismoniy harakatli kommunikativ oʻyinlarning mazmun-mohiyati va ahamiyati borasida tadqiqot ishlari bajarilmagan; yettinchidan bolalarda ona tilida nutq shakllanishining asosiy omillari va davrlari ularning chet tilni oʻzlashtirishlari bilan qiyosiy tadqiq etilmagan.

Shu oʻrinda korpus tushunchasi haqida, korpus katta hajmli va tizimga solingan matnlar toʻplamidan iborat til manbasi hisoblanadi. Korpus tilshunosligida ular maʼlum bir til doirasida yoki tilning maʼlum boʻlimida statistik tahlillarni amalga oshirish, qarashlarni, tildagi hodisalar yoki nazariy qoidalarni tekshirish uchun foydalaniladi. Korpus bir til yoki bir necha tildagi matnli maʼlumotlardan iborat boʻlishi mumkin. Korpus deganda, odatda, matnli korpus tushunchasi anglanadi, lekin hozirgi kunda korpuslar faqatgina matnlardan iborat boʻlmay qoldi. Shuning uchun korpus soʻzi oʻrniga matnli korpus tushunchasini ishlatamiz. Tilga oid tadqiqotlarni olib borishni yanada samaraliroq qilish uchun korpuslar annotatsiyalanadi [1, 2]. Masalan, korpusni annotatsiyalashning bir turi

bu soʻzlarni teglash hisoblanadi (POS-tagging). Bunda soʻzning turkumi va shu turkum kategoriyalari asosida teglab chiqish tushuniladi. Yaʼni kitoblarga soʻzi quyidagi maʼlumotlarni tashiydi: ot, koʻplik, joʻnalish kelishigi. Ayni mana shu maʼlumotlar teglar orqali soʻzga biriktirib chiqiladi. Annotatsiyalashning yana bir koʻrinishi oʻzaklash (lemmatizatsiya) boʻlib, u soʻzning tayanch shaklini koʻrsatib berish hisoblanadi. Masalan, kitoblar, kitobning, kitobga soʻzi uchta shaklda turibdi lekin ularning asosi bir xil – kitob. Ana shu lemmatizatsiya (oʻzaklash) deb ataladi. Bu yerda asos hamda oʻzak tushunchalarini adashtirib yubormaslik kerak. Masalan, bostirma soʻzi bostir+ma shaklida yasalgan, lekin uni oʻzaklashda bostir soʻzini lemma deb qaray olmaymiz, bostirma yagona soʻz hisoblanadi. Agar, bostirmada, bostirmaga, bostirmaning soʻzlarini oʻzaklash kerak boʻlsa unda bostirma soʻzini olishimiz toʻgʻri boʻladi. Sodda qilib aytganda, lemma soʻzning shakl yasovchi qoʻshimchalari tushirib qoldirildigan qismi hisoblanadi. Sodda qilib aytganda, korpus tilshunoslikning istalgan sohasida tadqiqotlarni olib borishning sifatli va samarali boʻlishiga yordam beradi.

Korpus lingvistikasi tillarning tabiati, tuzilishi va qoʻllanilishini tavsiflovchi dalil manbai sifatida ogʻzaki va yozma matnlar toʻplamini jamlash va tahlil qilishni oʻz ichiga oladi. Bu ish, odatda, muayyan kontekstlarda lingvistik obyektlar yoki jarayonlar sodir boʻlish ehtimoli haqidagi maʼlumotlarni oʻz ichiga olgan holda tillarni tavsiflash uchun miqdoriy oʻlchovni olib keladi. Hozirgi korpus lingvistikasi tilning barcha darajalarini, jumladan, fonologiya, leksika, grammatika va nutqni oʻrganuvchi, lingvistik tavsiflash uchun empirik asos sifatida matnlardan foydalanishning uzoq anʼanalaridan kelib chiqdi. Korpus lingvistikasi maʼlum bir soʻzlarni saqlashga moyil boʻlgan kompaniyaga va til foydalanuvchilari oʻzlarini odatda ifodalash usullariga eʼtibor qaratgan holda, tillarning turli tarixiy, mintaqaviy va sotsiolingvistik kontekstlarda, janrlarda va registrlarda tizimli ravishda oʻzgarishiga yangi yoritib berdi. Tillarning ehtimollik tavsiflari tilshunoslar tomonidan qoʻllaniladigan boshqa metodologiyalarni toʻldirishi mumkin va lingvistik tavsifdan tashqari, bir qator sohalarda ishlash uchun taʼsir koʻrsatishi mumkin. Bularga tabiiy tilni qayta ishlash, til taʼlimi va kognitiv lingvistika kiradi [3].

Korpus tilshunosligi atamasi umuman korpusga asoslangan lingvistik tadqiqotlarni anglatadi. Arxetip korpus ishi zamonaviy raqamli davrdan ancha oldin mavjud boʻlgan. Hozirgi vaqtda korpus tilshunosligida hisoblash va statistik vositalardan foydalanish hal qiluvchi rol oʻynasa-da, korpus lingvistikasida ikkita muhim element – tilshunoslik masalalarini oʻrganish va korpuslardan foydalanish ekanligini taʼkidlash muhimdir.

Birinchi zamonaviy korpus 1960-yillarda Braun universitetida tuzilgan hozirgi Amerika ingliz tilining Braun universiteti standart korpusi (“Jigarrang korpus”; Frensis va Kučera, 1979; Kučera va Frensis, 1967). Muvozanatli, turli xil manbalardan toʻplangan taxminan bir million soʻzli matn bilan Jigarrang korpus korpus hajmi va korpus dizayni nuqtai nazaridan yutuq boʻldi. Ammo keyingi

yillarda korpus hajmining standarti tez sur'atlar bilan o'sdi. Korpus tilshunosligi nisbatan qisqaroq tarixga ega, chunki u mavjud deb hisoblanadi kompyuter texnologiyalarining rivojlanishi bilan paydo bo'ldi.

Amerika Milliy Korpusi (AMK) – 1990 yildan beri ishlab chiqarilgan 22 million so'z yozma va og'zaki ma'lumotlarni o'z ichiga olgan amerikacha ingliz tilidagi matn korpusidir. Hozirda AMK bir qator janrlarni o'z ichiga oladi, jumladan elektron pochta, tvitlar va veb-ma'lumotlar. Britaniya Milliy Korpusi kabi oldingi korpuslarga kiritilmagan. U nutq va lemma, sayoz tahlil va nomli shaxslar uchun izohlanadi.

Britaniya Milliy Korpusi (BMK) – bu XX asrning keyingi qismidagi Britaniya ingliz tilining yozma va og'zaki tilining 100 million so'zdan iborat to'plami. Britaniya Milliy Korpusi kattaroq yozma qismdan (90%, masalan, gazetalar, akademik kitoblar, xatlar, insholar va boshqalar) va kichikroq og'zaki qismdan (qolgan 10%, masalan, norasmiy suhbatlar, radio ko'rsatuvlar va boshqalar) iborat. Og'zaki qism audio formatda ham mavjud.

Xulosa va takliflar

Oliy ta'lim muassasalarida chet tillarni kasbiy yo'naltirilgan holda o'qitishga masul kafedralar doimiy duch keladigan bir qator muammolar to'sqinlik qilmoqda. Ulardan eng muhimlari quyidagilardan iborat: OTMlarning fakultetlararo chet til kafedralari va mutaxassis tayyorlovchi kafedralari o'rtasida fanlararo muvofiqlashtirish yo'qligi sababli tilga oid bo'lmagan oliy ta'lim muassasalari talabalari uchun ular egallagan mutaxassislik malaka talablariga muvofiq chet tilini o'rgatish masalalari ishlab chiqilmagan; Talabalarning chet til bo'yicha egallagan kommunikativ kompetensiyalarini mutahassislik sohasidagi amaliy muammolarni hal qilish uchun ishlata olmasliklari.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Abjalova M. Tahlil va tahrir qiluvchi dasturning lingvistik modullari: Monografiya. – Toshkent: Nodirabegim, 2020. – 176 b.
2. Xamroyeva Sh. O'zbek tili mualliflik korpusini tuzishning lingvistik asoslari: Monografiya. – Globe edit, 2020. – 260 b.
3. Козлова Н.В. Лингвистические корпуса: определение основных понятий и типология / Вестник НГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2013. Том 11, Выпуск 1. – С. 79-88.
4. Захаров В.П., Богданова С.Ю. Корпусная лингвистика. – Иркутск: ИГЛУ, 2013. – 161 с.
5. http://en.wikipedia.org/wiki/Korpusnaya_lingvistika
6. <https://myfilology.ru>

GEOGRAFIYA FANLARI
11.00.00 ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ НАУКИ
GEOGRAPHICAL SCIENCES

**HUDUDIIY TASHKIL ETISHNING BA'ZI NAZARIYALARIDA AHOLI
OMILINIG O'RNI VA AHAMIYATI**

Ahmadaliyev YU.I.
Farg'ona davlat universiteti professori, g.f.d.

Abduvaliyev X.A.
Farg'ona davlat universiteti dotsenti, g.f.f.d.

Annotatsiya. Maqolada XIX asrdan boshlab iqtisodiy geografiya va mintaqaviy iqtisodiyot fanlarining rivojlanishi bilan shakllantirilgan o'ziga xos nazariyalar ko'rib chiqiladi. Xususan, ularning ichida hududiy tashkil etish masalalariga bag'ishlangan, har bir tashkil etishlarda geografik o'rinning mohiyatiga tayangan yetakchi nazariyalar tahlil etiladi. Albatta, bugungi jamiyatda har qanday tashkil etishlarning bosh sababi hisoblangan inson omilidan kelib chiqib, tashkil etilishlarning tub mohiyatida doimo aholi (inson) bo'lganligi, tashkil etish jarayoni inson va uning manfaatlari (iqtisodiy, ijtimoiy, ekologik) nuqtai-nazaridan amalga oshirilgani asoslantiriladi. Shuningdek, aholini hududiy tashkil etish masalalarida e'tiborga molik g'oya va nazariyalar mazkur maqola doirasida ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: hududiy tashkil etish, aholini hududiy tashkil etilishi, aholi joylanishi, joylashtirish nazariyasi, hududiy tizimlar, joylashtirish modellari, ixtisoslashtirish, joylashtirish, qulay hududlar.

Аннотация. В статье рассматриваются уникальные теории, сформировавшиеся в результате развития наук экономической географии и региональной экономики, начиная с XIX века. В частности, среди них анализируются ведущие теории, посвященные вопросам территориальной организации, исходя из сущности географического положения в каждой организации. Конечно, исходя из человеческого фактора, который считается основной причиной любой организации в современном обществе, оправдано то, что население (человек) всегда находится в основе организации, и что процесс организации осуществляется из мировоззрение человека и его интересы (экономические, социальные, экологические). Также в статье рассматриваются важные идеи и теории в вопросах территориальной организации населения.

Ключевые слова: *территориальная организация, территориальная организация населения, расселение населения, теория расселения, территориальные системы, модели расселения, специализация, расселение, благоприятные территории.*

Abstract. *The article examines unique theories that emerged as a result of the development of the sciences of economic geography and regional economics, starting from the 19th century. In particular, among them the leading theories devoted to issues of territorial organization are analyzed, based on the essence of the geographical location in each organization. Of course, based on the human factor, which is considered the main reason for any organization in modern society, it is justified that the population (man) is always at the core of the organization, and that the process of organization is carried out from the worldview of a person and his interests (economic, social, environmental). The article also discusses important ideas and theories in matters of territorial organization of the population.*

Key words: *territorial organization, territorial organization of the population, population settlement, theory of settlement, territorial systems, settlement models, specialization, settlement, favorable territories.*

Kirish

Aholining hududiy tashkil etilishi bir vaqtning o'zida aholini taqsimlash jarayonlari yig'indisini va bu jarayonlarni baholash bilan bog'liq barcha masalalarni o'rganishni o'z ichiga oladi. Bu aholining holati, dinamikasi, zichligi, tarkibi, demografik jarayonlarning intensivligi, yosh va jins tarkibi hamda oila holatini tahlil qilishni ham qamrab oladi. Shuningdek, irqiy-etnik, til va diniy masalalarni, ta'lim darajasini va yana ko'plab boshqa masalalarni ham hisobga olinishi kerak. Bu ma'lumotlarsiz aholini tashkil etish va taqsimlash masalalari haqida fikrlash mumkin emas. Shuning uchun ham aholini hududiy tashkil etish jarayonlari aholi punktlari tizimining rivojlanishiga, aholi punktlari tarmog'ining shakllanishiga, migratsiya jarayonlariga ta'sir etuvchi qonuniyatlar va omillarni aniqlashdan iborat.

Shuning uchun, yangi aholi maskanlari tashkil etishda aholini yangi manzillarga ko'chishi muammolarini hal qilish, aholini taqsimlashni optimallashtirish yo'llarini belgilash, boshqaruv modelini va rivojlanishni rejalashtirish lozim bo'ladi. Bular jamiyatni asosiy vazifalaridir. Busiz butun jamiyatning ham, alohida hududiy jamoalarning ham ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini optimallashtirish mumkin emas. Aholining hududiy tashkil etilishi aholi geografiyasining eng muhim muammolaridan biri bo'lib, aholining hudud bo'ylab notekis taqsimlanishi aynan qanday va nima sababdan shu tarzda shakllanganligini o'rganadi hamda uning geografik, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy kabi qator omillarini asoslaydi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili

Mamlakatimizda ko‘plab tadqiqotchilar aholi bilan bog‘liq ijtimoiy, iqtisodiy va ekologik masalalarni o‘rgangan. Jumladan, M.Q.Qoraxonov (1983), I.R.Mullajonov (1983), G.R.Asanov (1994), A.A.Qayumov (2000), L.P.Maksakova (2001), M.R.Bo‘riyeva (2005), A.S.Soliyev (2005), O.B.Ata-Mirzayev (2006), E.A.Axmedov (2006), R.A.Ubaydullayeva (2006), B.X.Umurzaqov (2007), N.X.Raximova (2007), Q.X.Abduraxmonov (2010), X.X.Abdurahmonov (2010), N.J.Yembergenov (2011), Z.N.Tojiyeva (2010, 2017), X.Abduvaliyev (2020), R.Qodirov (2021), X.Oblaqulov (2021), Z.Temirov (2022) kabi tadqiqotchilar ishlarida mamlakatimiz aholishunosligi, demografiyasi, shaharlar va aholi geografiyasi, mehnat resurslaridan foydalanish va aholi bandligi, aholining hududiy tashkil etilishiga oid bir qator ishlar amalga oshirilgan.

Mamlakatimizda aholi va u bilan bog‘liq bo‘lgan jarayonlarni o‘rganishda shakllangan tadqiqot yo‘nalishlariga qarab, tadqiq etish usullari ham shakllangan. Xususan, sof geografik yo‘nalish bo‘lgan tadqiqotlarda ya‘ni, aholining hududiy tarqalishi, joylashishi va unga ta‘sir etuvchi omillarni tadqiq etishda B.S.Urlanis, M.Bo‘riyeva, Z.N.Tojiyevlar tomonidan taklif etilgan usullardan foydalanilsa, aholining joylanishi bilan bog‘liq tadqiqotlarda Sh.Sharipov, Sh.Jumaxanov, X.Abduvaliyevlar tomonidan taklif etilgan usullardan foydalanilmoqda. Shuningdek, etnologiyaga xos yo‘nalishlarda R.Balliyeva, Y.Ahmadaliyev, U.Abdullayev, X.Raxmatullayev, N.Komilova, X.Oblaqulovlar tadqiqotlarida taklif etilgan usullardan foydalanish maqsadga muvofiq.

Biroq, XIX-asr oxiri XX-asr boshlari ko‘plab turli hududiy tashkil etish masalalari ko‘tarildi. Ular qaysi maqsadda ishlab chiqilmasin, ilgari surimasin baribir unda inson omilining roli (asosan iste‘molni) asosiy bo‘g‘inda turaverdi. Shuning uchun bugungi jamiyatda ham aholining hududiy joylanishidagi nazariyalar ko‘rib chiqilganda, uning (aholining) yordamchi sohalari ham birdek ko‘rib chiqilishi shart. Hududiy joylanishni qishloq xo‘jaligi, sanoat yoki transport nuqtai-nazardan ko‘rib chiqish lozim bo‘lsa, baribir ular hududiy joylanish bo‘lganligi sababli inson ehtiyojlari uchun xizmat qiladi. XIX-asrda g‘arbda sanoat yanada jadal rivojlandi. Natijada aholining bir joydan ikkinchi bir joyga ko‘chishi, o‘rnashishi ham jadallashdi. Sanoat o‘ziga katta ishchi kuchini jamlay oldi va bu aholining qisqa fursatlarda yirik sanoat markazlarida yig‘ilishiga sabab bo‘ldi. Sanoatlashuvning jadallashishi ishlab chiqarishni joylashtirish nazariyalarining keng tarqalishiga olib keldi. Bu o‘rinda aholining joylanishiga ta‘sir etgan ishlab chiqarishni joylashtirish nazariyalari yuzaga keldi.

Dunyo geografiyasida o‘zining joylashtirish nazariyalari bilan iz qoldirgan I.G.Tyunen, A.Veber, V.Laungard, V.Kristaller, A.Lyosh, I.I.Uilson, P.P.Semenov Tyan-Shanskiy, A.Bogdanov, J.Zipf va F.Perru kabi tadqiqotchilarning aholini joylashtirish haqidagi nazariyalari qisman ko‘rib chiqamiz.

Tadqiqot metodologiyasi

Maqolada kompleks geografik dala tadqiqotlari, geografik taqqoslash, indikatsiya, statistik, modellashtirish kabi metodlardan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar

“Qishloq xo‘jaligi standarti” nazariyasi. Hududni o‘rganish va uning iqtisodiy ixtisoslashuvini tavsiflash yondashuvi bilan bir qatorda, korxonalarning eng foydali o‘rnashgan hududini va joylashuvini (“standort” - joylashuvi) aniqlash ishlab chiqarishni to‘g‘ri tashkil etishning asosi sifatida e‘tirof etildi. I.G.Tyunenning “Biqiq davlat” (1826 y.) asari dastlabki modellardan biri bo‘ldi. Modelga ko‘ra xarajatlar va foydaning korxona ixtisoslashuviga ta‘sirini aniqlash masalalari ko‘rib chiqildi [5]. Asarda nonning narxi, boylik va soliqlarning qishloq xo‘jaligiga ta‘siri o‘rganildi. I.Tyunengacha ishlab chiqarishni joylashtirish bilan bog‘liq masalalar asosan to‘plangan tajriba asosida alohida korxonalarning eng yaxshi joylashuvini aniqlash bo‘yicha xususiy tavsiyalarni ishlab chiqishga qaratilgan edi. I.Tyunenning fundamental ishida asosiy jihat qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini taqsimlash qonuniyatlarini aniqlashga qaratdi. Albatta, I.Tyunenning tadqiqotlari yuqori darajadagi mavhumlikni juda aniq shakllantirish bilan ajralib turardi. U dastlab bir qator shartlarni aniq aytib berdi. Iqtisodiy jihatdan dunyoning qolgan qismidan ajratilgan davlat paydo bo‘ladi, uning ichida qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining yagona bozori va butun davlatni sanoat tovarlari bilan ta‘minlash manbai bo‘lgan markaziy shahar mavjud bo‘ladi.

Shahar va boshqa hudud (sanoat - qishloq xo‘jaligi) o‘rtasida iqtisodiy funksiyalarning aniq chegarasi mavjud. Shtatning istalgan joyidagi har bir mahsulotning narxi uning shahardagi narxidan yukning og‘irligi va tashish masofasiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri proporsional deb hisoblangan transport xarajatlari miqdori bilan farq qiladi. Joylashtirish mezonini sifatida minimal transport xarajatlari olinadi. Bundan tashqari, ko‘rib chiqilayotgan hudud izotropik deb taxmin qilinadi, ya‘ni, bir xil tabiiy sharoitga, shu jumladan bir xil tuproqqa ega bo‘ladi. Bu esa dehqonchilik uchun hamma joyda birdek qulaylik yaratadi. Transportning faqat bitta turi mavjud (ot arava) bo‘lib, daryo va kema qatnovi yo‘q. Ya‘ni, hududning barcha nuqtalari bir xil sharoitda joylashtirilgan, faqat bitta narsa -shahargacha bo‘lgan masofa eng muhim hisoblangan. I.Tyunen o‘rnatilgan shartlar asosida qishloq xo‘jaligi qanday shakllarga ega bo‘lishini, “agar bu dehqonchilik ancha oqilona olib borilgan bo‘lsa” shahardan uzoqlashtirilgan sari joylashgan vositalar qanday ta‘sir ko‘rsatishini aniqlash vazifasini qo‘ydi. U mahsulot ishlab chiqarilgan joydan bozorga olib o‘tish uchun transport xarajatlarini solishtirish orqali qo‘yilgan savolga javob topadi.

Natijada, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining ayrim turlarini o‘z chegaralarida joylashtirish va ular tarkibidagi fermer xo‘jaliklarini qishloq

xo'jaligi mahsulotlarining ayrim turlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashtirish uchun eng qulay zonalarini (transport xarajatlarini minimallashtirish nuqtai-nazaridan). aniqladi. Muayyan mahsulot ishlab chiqarish joyidan qat'iy nazar bir xil narxda sotilishidan kelib chiqib, I.Tyunen joylashuv bo'yicha yer rentasi nazariyasining asosiy qoidalarini asoslab berdi. Bu markazga nisbatan yaqinroq joylashgan fermer xo'jaliklarida transport xarajatlarini tejash miqdoriga teng. Haligacha qishloq xo'jaligi yuritilayotgan eng chekka hududda ijara haqi nolga teng. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetkazib berish uchun minimal transport xarajatlari maksimal yer ijarasiga to'g'ri keladi.

Shuni ta'kidlash kerakki, I.Tyunen o'z tahlilini o'zining joylashuv bo'yicha renta nazariyasidagi David Rikardo (1772-1823) dan tubdan farqli jihatlar bo'lishga qaramay, ularning xulosalari butunlay mos keladi. I.Tyunen tomonidan ilgari surilgan farazlar doirasida qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining optimal sxemasi qishloq xo'jaligi faoliyatining har xil turlarini joylashtirish zonalariga mos keladigan markaziy shahar atrofida turli diametrli konsentrik doiralar (belbog'lar) tizimi hisoblanadi. Buni shahardan ma'lum bir ekinning joylashishi hosildorlikka qarab belgilanishi bilan izohlash mumkin - hosil qanchalik yuqori bo'lsa, tegishli ekin shaharga yaqinroq joylashishi kerak. Aks holda, transport xarajatlarining oshishi tufayli daromad yo'qoladi. Boshqa tomondan, mahsulot qanchalik qimmat bo'lsa, uni shahardan uzoqroqda joylashtirish tavsiya etiladi. Natijada shahardan uzoqlashgan sari dehqonchilikning intensivligi pasayadi. I.Tyunenning ushbu modeli haqida boshqa manbalarda ham batafsil to'xtalib o'tilgan [7]. "Sanoat standarti" nazariyalari. Agar I.Tyunen qishloq xo'jaligini joylashtirish modellarini zamonga mos ravishda ko'rib chiqqan bo'lsa, XIX-asrning 2-yarmidan boshlab sanoatning intensiv rivojlanishi sanoat korxonalarini joylashtirishni asoslash masalasini kun tartibiga olib chiqdi. Ishlab chiqarishni rivojlantirishga qo'yilayotgan yangi talablar ta'sirida ishlab chiqaruvchi kuchlarni joylashtirish sohasida bir qator yangi tadqiqotlar paydo bo'ldi. Ular joylashtirish nazariyasining yangi yo'nalishi – sanoat standartlari nazariyasiga asos soldi. Ayrim sanoat korxonalarining joylashuvi bo'yicha ma'lumotlarni to'plash orqali nazariy tushunchalarni shakllantirish matematik usullar tahlilisiz u qadar ham obyektiv (ahamiyatli) emas. Odatda, ilmiy-tadqiqot ishlarini ishlab chiqarishni joylashtirish sohasiga matematik usullardan keng foydalanish bilan amalga oshirish nemis iqtisodchisi Vilgelm Laungard tadqiqotlari bilan bog'liq [9]. V.Laungard o'zining "Sanoat korxonasining ratsional standartini aniqlash" (1882) nomli ishida mahsulotni sotish bozori uchun xomashyo manbalariga nisbatan yakka tartibdagi sanoat korxonasining optimal joylashuvini topish usulini taklif qildi. U ikkita xomashyo manbalari va bozor bilan oddiy vaziyatda qanday qilib optimal taqsimotni topish mumkinligini ko'rsatishga harakat qildi. V.Laungard tashqaridan ta'sir bo'lmagan holda izolyatsiya qilingan hududni ko'rib chiqdi. Bu sanoat joylashgan hudud bir xil relyefga (nazariyaga ko'ra tep tekis) ega bo'lishi va bir xil

transport sanoat markazining turli tomonlariga bir xil masofada kirib chiqishi lozim edi. Bunda xomashyo manbalari, ishlab chiqarish va tayyor mahsulot iste'molchisining joylashuvi ham oldindan ma'lum edi. Ishlab chiqarish hududidagi jarayonlar o'rganilayotgan barcha nuqtalar uchun teng deb hisoblandi. Xomashyo, mahsulotlarni va tayyor mahsulotlarni tashish uchun transport narhlari bir xil bo'ladi va shu orqali sanoatning standartini yuzaga keladi deb hisobladi. V.Laungard uchun ham, I.Tyunen kabi ishlab chiqarishni hal qiluvchi omili transport bo'ldi. Muammoni hal qilishning yagona yo'li - korxonaning joylashuvining yuk zaxiralari (xomashyo, yoqilg'i va tayyor mahsulot) vazn nisbatiga bog'liq edi. Sanoat korxonasining optimal joylashuvini aniqlashning bunday usuli og'irlik (yoki joylashish) uchburchak usuli deb ataladi [4].

1909-yilda nemis iqtisodchisi va sotsiologi A.Veber "Sanoatning joylashuvi haqida: "Standortning sof nazariyasi" nomli mashhur asarini nashr etdi. Muallif o'z oldiga izolyatsiya qilingan korxonani ko'rib chiqish asosida ishlab chiqarishni joylashtirishning umumiy yoki "sof" nazariyasini yaratish vazifasini qo'ydi. Shu bilan birga, joylashtirish haqiqiy voqelikni aks ettirmaydigan bir qator soddalashtiruvchi taxminlar bilan tavsiflanadi. Shu ma'noda, asosiy metodologik asoslarga ko'ra, A.Veberning g'oyasi o'zidan avvalgi g'oyalardan tubdan farq qilmadi. A.Veber, o'zidan oldingilar singari, xomashyo va yoqilg'i manbalarining joylashuvi aniqlanadigan alohida hududni ko'rib chiqishdan kelib chiqadi. Sanoat mahsulotlarini iste'mol qilish markazlarining (bozorlarining) joylashuvi va sig'imi oldindan hal qilinadi. Bu har bir ishlab chiqaruvchi cheksiz bozorga ega bo'lgan va joy tanlashda monopolistik afzalliklarga ega bo'lmaganda mukammal iste'mol sharoitlarini nazarda tutadi. Mamlakatning turli hududlarida ishchilarning ish haqi miqdori va mehnat intensivligi ham doimiy bo'lib qoladi deb taxmin qilinadi. Biroq, A.Veber I.Tyunen va V.Launxardlarga nisbatan tubdan yangi qadam tashladi. U o'z tahliliga transport xarajatlaridan tashqari ishlab chiqarishni joylashtirishning yangi omillarini kiritadi va ishlab chiqarishni joylashtirish mezoni sifatida minimal ishlab chiqarish xarajatlarini oladi. Bunda, yanada kengroq optimallashtirish vazifasi qo'yilib, nafaqat transportni, balki umumiy ishlab chiqarish xarajatlarini minimallashtirish nazarda tutiladi [3].

XIX-asr oxiri - XX-asr boshlarida iqtisodiyotning alohida tarmoqlarining rivojlanishi va joylashishini tahlil qilishga bag'ishlangan tadqiqotlar rivojlana boshladi. Bu yo'nalishda juda ko'p ishlar qilindi - I.I. Uilson (1869), P.P. Semenov-Tyan-Shanskiy (1871, 1880), Y.E. Yanson (1878), D.I. Mendeleyev (1893) va boshqalar tadqiqotlari shakllandi. Ularning barchasi ishlab chiqarish joyini tanlashda tabiiy resurslar va sharoitlarga to'la bog'liq bo'lishi, ya'ni, hududning tabiiy poydevori bo'lishi bilan belgilandi. Shu bilan birga, antropogeografik yo'nalishning shakllanishi ham boshlandi, bu esa aholi geografiyasining keyingi shakllanishiga turtki berdi. Ushbu

yoʻnalish tabiat va inson oʻrtasidagi munosabatlarni tahlil qilishga asoslangan boʻlib, u birinchi navbatda tabiiy sharoitlarning aholi punktlari va xoʻjalik faoliyatiga taʼsirini oʻrganishga qaratilgan edi. Rossiyada bu yoʻnalish D.N.Anuchin, A.I.Voyeykov, P.P.Semenov-Tyan-Shanskiylar tomonidan, xorijda-F.Ratsel, X.Makkinder, I.Bouman va boshqalar tomonidan shakllantirildi.

XX-asrning birinchi yarmida aholi punktlarining geografik (fazoviy) joylashuvi boʻyicha chuqurroq izlanishlar boshlandi. Taklif etilayotgan modellar esa shaharlar geografiyasining yaratilgan modellari asosida ishlab chiqilgan edi. Tabiiyki, birinchi bosqichlarda geografik obyektlarni bir xil makonda optimal joylashtirishni topish uchun yaratilgan modellarda hududlar relyef, iqlim va ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarning nuqtai-nazardan bir xillikka ega boʻlishi kerak edi. Shundagina ishlab chiqilgan modellar asosida joylashtirish amalga oshirilsa ideal hudud shakllanishi lozim edi. Aholining zichligi va xarid qobiliyati ham, transport aloqalari ham hamma uchun bir xil bogʻliqlikka ega boʻlishi, soddaroq qilib aytganda hudud cheksiz tep-tekis boʻlishi kerak edi. Bunday modellar, albatta, hayot haqiqatiga mos kela olmaydi. Mavjud taqsimotni bu model bilan taqqoslash shuni koʻrsatadiki, nafaqat tabiiy makonning notekisligi ideal taqsimot tushunchasini sezilarli darajada oʻzgartiradi. Bu jarayonga inson faoliyati ham katta taʼsir koʻrsatadi - u tabiiy (obyektiv) qonunlarga (shu jumladan, ijtimoiy-iqtisodiy qonunlarga ham) boʻysunadi, bu aholining taqsimlanishiga sezilarli taʼsir qiladi. Ularning barchasi birgalikda hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini belgilaydi. Shunga qaramay, birinchi ideallashtirilgan modellar asosida ishlab chiqilgan aholini joylashtirishning umumiy qoidalari va uslublari oʻz kuchini saqlab qoladi. Aholi punktlari tasodifiy joylashgan emas, balki shaharlardan to yirik qishloqlargacha murakkab tuzilmani tashkil qiladi. Katta, oʻrta va kichik shaharlarning joylashishi esa tarixiy, tabiiy va iqtisodiy omillarning oʻzaro taʼsiri natijasi boʻladi. Shahar geografiyasining modellarini yaratgan birinchi rus olimlaridan biri P.P. Semenov-Tyan-Shanskiydir. U 1910 yilda nashr etilgan “Yevropa Rossiyasining shahar va qishloqlari” asarida u oʻziga xos geografik qonunni asosladi. Unga koʻra shahar sayyoralar tizimining markazini ifodalaydi, uning atrofidagi radiuslar boʻylab, maʼlum masofalarda, kichikroq shaharcha, qishloq yoki mayda aholi punktlari joylashadi. Yordamchi shaharlar iqtisodiy jihatdan asosiy shaharga bogʻliq boʻlgan aloqalarni hosil qiladi.

Aholi punktini oʻrganishning rivojlanishidagi muhim bosqich A.A. Bogdanovning 1928 yilda nashr etilgan “Umumiy tashkiliy fan” asarida keltiriladi. Unda “Tuzilishning elementar tarkibining eng batafsil tavsifi ham maʼlum tizimning tabiati yoki xatti-harakatlari rivojlanishi haqida toʻla maʼlumot bermaydi” degan xulosani beradi. Tizim haqidagi bilimlar uni tashkil etish gʻoyasi asosida shakllanadi hamda tizimning xatti-harakatlarida yoʻnalishni taʼminlaydi.

A.Bogdanov (1928) bir nechta tizimlar (komplekslar) - tabiiy, ijtimoiy-iqtisodiy va bir-biriga bogʻlangan ijtimoiy-iqtisodiy elementlardan tashkil topgan geterogen xususiyatga ega komplekslarni aniqladi. Aynan oxirgi tizim ishchi kuchi va ishlab chiqarish vositalarini maqsadli birlikda tashkil qiladi. Elementlarni geterogen tizimga oʻtkazish elementlarning munosabatlari va aloqalariga, tashqi omillarga va atrof-muhitga qarab amalga oshiriladi. Shu bilan birga, u mutlaqo bir xil komplekslar yoki elementlar hech qachon uchrashmaydi, degan muhim fikrni aytadi, chunki ularning paydo boʻlishi va yashash sharoitlari, shuningdek, atrof-muhit bilan munosabatlari har xil boʻladi. Biroq, ularning tashkil etilishining oʻxshashligini aks ettiruvchi umumiy tizimli oʻxshashliklar mavjud. Shunday qilib, A.A. Bogdanov ularni tashkil etishning umumiy tamoyillari asosida geterogen tizimlarni tizimli tahlil qilishning uslubiy asoslarini yaratdi.

A.Bogdanov bilan bir vaqtda hududni oʻrganishda yangi yoʻnalish – 1928 yilda nemis olimi G.Shpettman asos solgan dinamik mintaqaviy geografiyada paydo boʻldi. U hududda harakat qilayotgan 10 ta asosiy “kuch”ni aniqladi. Ulardan uchta tabiiy kuchlardir. Ular - iqlim, oʻsimlik, relyef, qolgan yettitasi ijtimoiy kuchlardir: texnikaviy, moliyaviy, inqirozlar, foydali qazilmalar, shaxs kuchi, diniy kuchlar, turmush darajasi va madaniyat. Tabiiy kuchlarning sekin oʻzgarishiga asoslanib, u ularga kamroq ahamiyat qaratgan [1].

XX asr boshlarida nemis geografi F.Auerbax hududdagi (yagona tizimda) turli oʻlchamdagi shaharlar sonining nisbati haqidagi haqiqiy maʼlumotlarni tahlil qilib, har bir shahar aholisining soni toʻgʻrisidagi qonunni aniqladi. Shaharlar aholisi soni eng katta shahar aholisi sonining yarmiga teng boʻlib kichiklashib boradi degan xulosani berdi. Masalan ikkinchi eng katta shahar birinchi eng katta shahar (yetakchi shahar) aholisining taxminan teng boʻlib, shu tartibda qatordagi maʼlum bir shaharning soniga boʻlinadi.

Auerbax qonuni keng ommaga maʼlum boʻlmadi, ammo tez orada inson faoliyatining

boshqa turlarini taqsimlashda shunga oʻxshash tizimlashtirish sotsiolog Jorj Zipf tomonidan topildi va shundan keyin bu metod “Zipfning darajali oʻlchami” deb atala boshlandi [8].

Zipf qoidasiga koʻra, agar hudud yaxlit iqtisodiy rayon boʻlsa, n - oʻrindagi shahar aholisi eng yirik shahar aholisi sonining $1/n$ qismini tashkil qiladi.

$$N_r = N_1 / R$$

Bu yerda:

N_r – R shahar aholisining soni;

N_1 – eng yirik shahar aholisining soni;

R – shu shaharning darajasi.

Shunday qilib, agar taxminiy mamlakatda eng yirik shaharning aholisi (1-oʻrin) 1 mln kishi boʻlsa, 2-shaharning (2-oʻrin) taxminiy aholisi 500 ming kishi, 3-chi shaharning aholisi 333 ming kishi, 4-oʻrin shaharning aholisi - 250 ming kishi va 5-chi shaharning aholisi - 200 ming kishi boʻladi va hokazo.

Keyinchalik formula o'zgartirildi va hududning o'ziga xos xususiyatlariga o'zgartirish kiritildi:

$$N_r = N_1 / R_b$$

Bu yerda: b - tuzatish konstantasi.

Shaharlarni taqsimlashda “darajali” qoidasidan chetga chiqish iqtisodiy rivojlanish tarixi va xususiyatlari, tabiiy sharoit, davlatning shakllanishidagi makon xususiyatlarining tabiiy yo'nalishi buzilishi va boshqa omillar bilan bog'liq bo'ladi. Ideal taqsimotdan sezilarli darajada og'ishlar rivojlanayotgan mamlakatlarda mavjud bo'lib, ularda eng yirik shaharlari ko'pincha mamlakat chekkasida joylashadi. Sababi mustamlakachilar tomonidan poytaxtlar - hududning iqtisodiy rivojlanishi uchun darvozalar vazifasini bajarishga moslab va kirib chiqishni osonlashtirish maqsadida tashqi hudud bilan oson bog'lanadigan hududda shakllantiriladi. Hududning qolgan qismi uzoq vaqt davomida yirik shaharlar shakllanishidan mahrum bo'ladi. G'arb tipidagi barcha zamonaviy poytaxt shaharlar sanoat, banklar, ta'lim va madaniyatni o'zida jamlagan va ular mamlakatning turli burchaklaridan qishloq migrantlarini yuqori daromad va yaxshi hayot izlab bu yerga intilishiga sabab bo'ldi.

Agar mamlakatda taqsimot egri chiziq shaklida taqdim etilsa va mamlakatda shahar aholisining asosiy qismi to'plangan faqat bitta yirik shahar bo'lsa, egri chiziq “primat” deb ataladigan shaklga ega bo'ladi (P.Haggett bo'yicha). Bu egri chiziq “mukammal joylashuv” darajasiga erishishi uchun Zipf qoidasiga mos kelishi, agar hudud yaxlit iqtisodiy rayon bo'lsa, eng yirik shahardan keyingi shaharlar aholisi soni bo'yicha mamlakatdagi o'rining (n ning) $1/n$ qismini tashkil etishi kerak. Amalda bunday qoidaga mos keluvchi shaharni uchratish qiyin. Bundan tashqari ko'pchilik mamlakatlar eng yirik shahar asosan poytaxt shaharlar bo'lib, odatda ular kamdan kam hollarda mamlakat markazidan joy oladi.

Ikkinchi tip shaharlari mamlakat iqtisodiyotning qisqa rivojlanish tarixiga ega bo'lgan, yagona yirik shaharning hukmron roliga ega bo'lgan kam rivojlangan shaharlar tizimiga xosdir, bu shaharlar mamlakat hududida uchun emas, balki asosan xorij uchun ahamiyatli bo'ladi. Albatta bunday shaharlar qatoriga Toshkent ham kiradi. Uning joylashgan o'rni mamlakat chekkasida, asosan transport nuqtai-nazardan ahamiyati hisobga olinib tanlangan bo'lib, keyingi 2- shahar (Namangan shahri) aholisi uning yarmiga teng emas (1-jadval).

1-jadval

Zipfning darajali o'lchami bo'yicha respublika shaharlarining solishtirma holati

Zipfning darajali o'lchami bo'yicha				Respublika shaharlari holati			
T/r	Shaharlar	Ulush	Aholi soni	T/r	Shaharlar	Ulush	Aholi soni
1	1-shahar	1	1000000	1	Toshkent	1	2956384

2	1-shahar	1/2	500000	2	Namangan	1/5	678154
3	1-shahar	1/3	333000	3	Samarqand	1/5	572835
4	1-shahar	1/4	250000	4	Andijon	1/6	468055
5	1-shahar	1/5	200000	5	Nukus	1/9	334557

Haggetning fikricha, bunday taqsimotlar mos ravishda ikkilamchi, uchlamchi va to'rtlamchi deb ataladi. Bunday holda, haqiqiy egri chiziq mukammal joylashuv chizig'idan yuqorida joylashgan bo'ladi. Ushbu usulning biroz reallikka mos kelmasligiga qaramay, "darajali o'lcham" qoidasi umumiy o'sish jarayonida ma'lum bir muvozanat mexanizmining ta'siri natijasini ifodalaydi. Hisob-kitob ishlari takomillashib borgani u Zipf egri chizig'iga tobora ko'proq mos kela boshlaydi. Unga asoslanib, mamlakat va mintaqadagi shaharlarning hududiy tizimining shakllanish darajasini, uning rivojlanish bosqichini baholash va og'ish sabablarini tahlil qilish mumkin. Bu ko'rib chiqilayotgan usulni vaqt bo'yicha shaharlarning hududiy tizimlarini o'rganish va turli mamlakatlar va mintaqalardagi shaharlar tizimini taqqoslashning qulay vositasiga aylantiradi.

Markaziy o'rinlar nazariyasi. Markaziy o'rinlar (joylar) nazariyasining asoschisi nemis geografi Valter Kristallerdir. Bu nazariya shuni ko'rsatadiki, aholi va xo'jalik faoliyatining har qanday taqsimoti aholini har xil turdagi tovarlar va xizmatlar bilan ta'minlaydigan markaziy joylar - aholi punktlarining mavjudligi va o'zaro ta'siri bilan belgilanadi. Nazariyaning asosiy elementlari "markaziy joylar piramidasi" va "joy qonuni" bo'lib, unga ko'ra markaziy joyning aholisi qancha kam bo'lsa, bunday markaziy joylar shunchalik ko'p bo'ladi.

Shuningdek, V.Kristallerning fikricha, ko'pgina shaharlar hududi ta'sir doiralari (xizmat ko'rsatish va sotish) bo'lingan bo'lib, ular vaqt o'tishi bilan muntazam olti burchaklar hosil bo'lib, panjara hosil qiladi va bu Kristaller panjarasi deyiladi. Bunday markaziy o'rinlar mahsulotni tarqatish yoki xizmatlar markazlariga sayohat qilish uchun o'rtacha masofani minimallashtiradi. V.Kristaller modelida shaharlarni joylashtirishda ularning kattaligi va chakana savdo markazi funksiyalarining rivojlanish darajasi o'rtasida bog'liqlik mavjud. Yuqori tartibli (ya'ni, markaziy o'ringa eng yaqin) va ko'proq aholiga ega markazlar kengroq tovar va xizmatlarni taqdim etadi. Shunga ko'ra, kattaroq shaharga unga eng yaqin bo'lgan bir nechta olti burchaklar xizmat qiladi.

Hududni markaziy joylar prinsipi asosida tashkil etishga misol sifatida ta'lim muassasalarini joylashtirilishi keltirish mumkin. Biror viloyatning ma'muriy tumanida shu tuman o'quvchilariga xizmat qiladigan maktablar bo'ladi. Viloyat markazlarida esa albatta, oliy o'quv yurtlari mavjud bo'ladi. Mazkur oliy o'quv yurtlari ushbu hudud talabalaridan tortib atrofdagi ma'muriy tumanlar talabalarigacha tahsil oladi. OTMdand uzoqlashilgani sari talabalar soni qisqarib boraveradi. Mana shunday jihatlarni Kristaller modeli sifatida ko'riladi.

Aholining tortishish (gravitatsiya) nazariyasi. Bu nazariya 1940-yillarning boshida amerikalik geograf Uilyam Denter tomonidan ishlab chiqilgan. Unda aholining hududiy taqsimoti gravitatsiyaviy hovuz va gravitatsion oqim modeli orqali tushuntiriladi. Qisman g'oya V.Kristallerning modeliga o'xshash bo'lsa-da, biroz farqli jihatlariga ega. Tortishish nazariyasi bo'yicha markaziy aholi maskanlari hovuzga, undan kichikroq aholi punktlariga bog'lanishlar oqimlarga o'xshatiladi. Bunda markaziy joylar va ularning aholi jalb etilishi o'rtasidagi bog'liqlik aniqlanadi.

Shuningdek, aholining hududiy joylashuviga migratsiya jarayonlari ham o'z ta'sirini o'tkazadi. Aholi joylanishidagi migratsion harakatlarga oid nazariyalar A.J.Lotka, V.Velter, V.Vaydlix, D.S.Chernavskiylar tadqiqotlarida uchraydi. A.Lyoshning "fazoviy iqtisodiyot" nazariyasi. XX asrning 30-yillari oxiri - 40-yillarning boshlarida ishlab chiqilgan ishlab chiqarish kuchlarini taqsimlash nazariyalari yetarli emas edi. Yangi korxonalarni qurish uchun maydonlarni tanlash va hududiy iqtisodiyotning fazoviy tuzilmasini shakllantirishni asoslash ishlab chiqarishni joylashtirishga ta'sir qiluvchi omillarning ancha keng doirasini hisobga olishni talab qilar edi. Shu bilan birga, tadbirkorlar uchun maksimal foyda olish shartlarini bajarish kerak edi. Bu talablarni qondirishga imkon beradigan nazariyalarga ehtiyoj yuzaga keldi. Ushbu turdagi eng muhim ishlardan biri taniqli nemis iqtisodchisi Avgust Lyoshning "fazoviy iqtisodiyot" nazariyasi edi. Uning "Xo'jalikni fazoviy tashkil etish" asari 1940 yilda nashr etildi va butun dunyoda e'tirof etildi.

100 yildan ortiq vaqt davomida yaratilgan ishlab chiqarishni joylashtirish va aholi punktlariga oid barcha ma'lum xususiy nazariyalarni (I.Tyunen, A.Veber, V.Kristaller va boshqalar) umumlashtirgan A.Lyoshning nazariyasi sohada deyarli barcha yo'nalishlarda olg'a siljishga muvaffaq bo'ldi. Mikrodarajadan - alohida korxonalar va aholi punktlarini ko'rib chiqish, iqtisodiy rayonlarni shakllantirish muammolarini hal qilishgacha hattoki, joylashish (jamiyatning hududiy tashkil etilishi) nazariyasini kengaytirish yo'lida muhim qadam qo'ydi. A.Lyoshning nazariyasining shundan iboratki, ishlab chiqarishni joylashtirishning asosiy mezonlari tadbirkor uchun maksimal foyda olishdir. Avvalgi tadqiqotchilardan farqli o'laroq, A.Lyosh korxonalarni va ularning birikmalarini joylashtirishda hisobga olinadigan omillar va shartlar tarkibini sezilarli darajada kengaytirdi. O'sish qutblari rivojlanishi nazariyasi (qutblangan landshaft). Fransua Perru taklif qilgan o'sish qutblari nazariyasi umumiy iqtisodiy nazariyaga fazo omilini kiritish orqali qurilgan muvozanatsiz yoki notekis o'sish nazariyasidir. Muvozanatsiz o'sish kontsepsiyasining o'zi, o'z navbatida, qutblanish hodisalariga asoslanadi va iqtisodiy o'sishning fazoviy qonuniyatlari haqidagi ta'limotdir.

Iqtisodiy rivojlanishning keyingi bosqichida korxonalar va aholi punktlarining joylashuvi makonni yanada kengroq va yaxshiroq hisobga olishga bo'lgan ehtiyojning ortib borayotganligini hisobga olgan holda joylashtirishning

yangi nazariyalarini talab qildi. 60-yillarga kelib, Fransuz iqtisodchisi, iqtisodiyotdagi sotsiologik maktab vakili Fransua Perru (1903-1987) o'sish qutblarining yangi nazariyasini yoki qutblangan rivojlanish nazariyasini yaratadi.

F.Perru uyg'unlashgan o'sish siyosati amal qilishi kerak bo'lgan uchta tamoyilni belgilaydi:

birinchidan, yalpi real mahsulotni maksimal darajada oshirish va uning tebranishlarini minimallashtirish;

ikkinchidan, iqtisodiyot tarmoqlari o'rtasidagi nomutanosiblikni kamaytirish;

uchinchidan, o'sish sur'atlarining mavjud ishchi kuchi, quvvati, investitsiyalar, jamg'armalarga muvofiqligi hisobga olgan holda muvozanatni hosil qilish edi.

Yuqoridagi berilgan nazariyalar qaysi mazmunda ishlab chiqilgan bo'lmasin albatta ularda aholi maskanlari asosiy bo'g'inda bo'lgan. Chunki ijtimoiy-iqtisodiy tadqiqotlarning obyektida doimo aholi turadi.

Xulosa va takliflar

Aholining hududiy tashkil etilishi, o'z navbatida, juda ko'p ko'rsatkichlarga bog'liq bo'lgan dinamik tizim ekanli mazkur tadqiqotdan olingan xulosa bo'ldi. Bu tizim geografik mehnat taqsimoti, ishlab chiqaruvchi kuchlarni taqsimlash, migratsiya, jamiyat va tabiat o'rtasidagi munosabatlar, mintaqaviy ijtimoiy-iqtisodiy siyosatda namoyon bo'ladi. Bundan tashqari, ushbu barcha ko'rsatkichlarni o'zaro bog'liqligini hisobga olgan holda ko'rib chiqiladi hamda shundagina butun jamiyatning ham, uning alohida hududiy jamoalarining ham ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini rejalashtirish mumkin bo'ladi. Shu nuqtai-nazardan yaqin tarixda turli joylashtirishlar borasida yaratilgan nazariyalarda ishlab chiqilgan g'oyalarning asosini doimo aholining o'zi tashkil etgan. Shuning uchun har qanday tashkil etishlarni qaysidir ma'noda aholini tashkil etish sifatida qarash mumkin.

Olib borilgan izlanishlarda shuni ko'rsatadiki, barqaror iqtisodiy, ijtimoiy, ekologik omillarni hisobga olgan holda mamlakat jamiyatini hududiy tashkil etishga kompleks yondashuv bilangina uning barqarorligi ta'minlash mumkinligi ko'rsatgan. To'g'ri hududiy tashkil etishgina jamiyatni barqaror rivojlanishiga, jamiyat va tabiatning o'zaro ta'sirida mumkin qadar optimallikka erishtiradi. Shuning uchun jamiyatning yoki jamiyat aholisining hududiy tashkil etilishini barcha aloqalar va tuzilmalarni shakllantirishning zamonaviy jarayonlarini hisobga olgan holda, o'zaro bog'langan va boshqaruv tuzilmalari bilan birlashtirilgan tashkil etishlarga dolzarblik kasb etib boraveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro`yxati

1. Агафонов Н.Т. Государственная стратегия регионального развития России: смена парадигмы территориальной организации общества. Санкт-Петербург. Издательство ЗАО “Центр стратег. анализа обществ. процессов”. 1998 г. 52 с.
2. Ахмадалиев Ю., Абдувалиев Х. Фарғона водийсида аҳоли жойлашувини ландшафт омили асосида такомиллаштириш. Монография. “Classic” нашриёти, Фарғона, 2021. 140 б.
3. Вебер, Ал. Идеи к проблемам социологии государства и культуры / Ал. Вебер. – Москва : Директ-Медиа, 2007. – 340 с.
4. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики. – М.: ГУВШЭ, 2001
5. Солиев А. Худудий мажмуаларнинг назарий асослари. – Тошкент: Университет, 2007. – 92
6. Чернавский Д.С. Базовая динамическая модель экономики России: инструмент поддержки принятия решений / Д. С. Чернавский, Н. И. Старков, А. В. Шчербаков. М.- 2001. 19 с.
7. Шумпетер Й. История экономического анализа. — СПб.: Экономическая школа, 2004. — С. 613.
8. Axtell, Robert L. Zipf distribution of US firm sizes. American Association for the Advancement of Science (2001). Архивировано из оригинала 23 сентября 2015 года.
9. Launhardt W. Theorie des Trassierens Teil I, Schmorl, von Seefeld, Hannover. 1887.

FARG'ONA VODIYSINING TUPROQ – EKOLOGIK SHAROITI: TAHLILI, DINAMIKASI VA MODIFIKATSIYALASHUVI

Mirzahmedov I.K.

Namangan davlat universiteti dotsenti, g.f.f.d.

Annotatsiya. Ushbu maqolada Shimoliy Farg'onaning tuproq-ekologik sharoiti, ularning inson xo'jalik faoliyati ta'sirida dinamik o'zgarishi va muhofaza qilish chora-tadbirlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Tuproq – ekologik sharoiti, sho'rlanish jarayoni, inson omili, unumdorlik xususiyati, ekologik vaziyat, optimallashtirish yo'llari.

Аннотация. В данной статье описаны почвенно-экологические условия Северной Ферганы, их динамические изменения под влиянием хозяйственной деятельности человека и меры охраны.

Ключевые слова: Почвенно-экологические условия, процесс засоления, человеческий фактор, характеристики продуктивности, экологическая ситуация, пути оптимизации.

Abstract. This article describes the soil-ecological conditions of Northern Fergana, their dynamic changes under the influence of human economic activity, and protection measures.

Key words: Soil - ecological conditions, salinization process, human factor, productivity characteristics, ecological situation, ways of optimization.

Kirish

Hozirgi kunda qishloq xo'jaligi tasarrufidagi yerlarning meliorativ-ekologik holati talab darajasida bo'lmaganligi tufayli ularning samarali unumdorligi yuqori emas. Yildan yilga sug'oriladigan yerlarda sho'rlanish, eroziya, deflyasiya jarayonlarining kuchayishi kuzatilmoqda. Jumladan, dunyoda «yuvilish va suv eroziyasi ta'sirida buzilgan yerlar 10,9 mln/ga (56 %), kimyoviy degradatsiyaga (sho'rlangan, gumus va biogen moddalar kamaygan, ifloslangan va boshqalar) uchragan yerlar 2,4 mln/ga (12 %), shamol ta'sirida yemirilgan yerlar 5,5 mln/ga (28 %), fizik degradatsiyaga uchragan (zichlashgan, botqoqlashgan, cho'kkan va boshqalar) yerlar 0,8 mln/ga (4%) bo'lib, jami maydon 19,6 mln gektarga tengdir». Shu sababli dunyo mamlakatlarida tabiiy va antropogen omillar ta'sirida degradatsiya va sho'rlanishga uchragan yer maydonlarining unumdorligini saqlash, oshirish va meliorativ holatini yaxshilash dolzarb masalalardan hisoblanadi. Shu bilan bir qatorda dunyoda mazkur yo'nalishdagi tadqiqotlarga, ayniqsa, yerlardan barqaror rivojlanish tamoyillariga mos holda foydalanish, yer resurslarining tabiiy

landshaft tarkibini o'zgarishi bo'yicha gomogen guruxlarga ajratish, antropogen bosim ko'rsatkichlarini xisoblash, hududlarning ekologik-xo'jalik muvozanati baholash orqali resurslardan oqilona foydalanishga ustuvor ahamiyat berilmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili

M.M.Arifxonova ma'lumotiga ko'ra, Farg'ona vodiysi tabiiy-tarixiy rayonlanishi Turkiston rayoni, Qoramozor rayoni, G'arbiy-Chotqol rayoni, Sharqiy-Chotqol rayoni, Markaziy tekislik rayoni, G'arbiy-Oloy rayoni, Sharqiy-Oloy rayoni, G'arbiy-Farg'ona rayoni va Sharqiy-Farg'ona rayoniga bo'lingan. Respublikamiz cho'l mintaqasida tarqalgan astragallardan - *Astragalus chivensis*, *A. flexus* Fisch., *A. orbiculatus* va *A. taschkendicus* Bungelarning kimyoviy taxlili natijasida tarkibida qator triterpenli glyukozidlarning tsikloartan qatoriga tegishli birikmalarning mavjudligini aniqlandi.

Tadqiqot metodologiyasi

Yig'ilgan ma'lumotlar statistik usullar yordamida qayta ishlandi va tahlil qilindi. Bu bizga landshaftdagi o'zgarishlar va turli omillar ta'siri o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash imkonini berdi.

Tahlil va natijalar

Mamlakatimizda qishloq xo'jalik sohasida olib borilayotgan islohotlar va chora – tadbirlar ham sug'oriladigan yerlardan samarali foydalanishga, tuproq unumdorligini oshirish orqali qishloq xo'jalik ekinlari hosildorligini rivojlantirishga e'tibor qaratib kelinmoqda. Jumladan, mamlakatimizda 2020 yil holatiga ko'ra jami 4,3 mln gektar sug'oriladigan yer maydoni bo'lib shundan, sug'oriladigan yerlarning 44,7 % i turli xil darajada, 31,0 % i kuchsiz, 11,9 % i o'rtacha, 1,9 % i esa kuchli sho'rlangan va meliorativ holati yomonligi sababli unumdorligi pasayib, kishloq xo'jaligida foydalanishdan chiqarib borilmoqda.

Shuning uchun ham, bunday masalalar bo'yicha mamlakatimiz prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan "... Yer resurslaridan samarali foydalanish, tuproq unumdorligini saqlash, qayta tiklash va oshirish yuzasidan qo'shimcha chora – tadbirlar to'g'risida"gi Qarori ishlab chiqildi. Bunda tuproqlar unumdorligini oshirishga oid amaliyot tahlili, ushbu sohada bir qator tizimli muammo va kamchiliklar mavjudligini ko'rsatib o'tilganligini ko'rish mumkin [9]. Jumladan,

- tuproqlardan foydalanish va muhofaza qilish bo'yicha tizimli ishlarni o'z ichiga olgan yaxlit huquqiy hujjat mavjud emasligi;
- tuproqlarning ekologik toza va sog'lom tuproq holatiga keltirish uchun ilmiy asoslangan ishlanmalarni joriy etish mexanizmi to'liq yaratilmaganligi;
- tuproqlar degradatsiyasini aniqlash, baholash, monitoring qilish va salbiy oqibatlarini bartaraf etish bo'yicha tizimli ishlar yo'lga qo'yilmaganligi;

- yerlardan samarali foydalanish sohasida olib borilayotgan ilmiy ishlar yetarli darajada yo‘lga qo‘yilmaganligi;
- lalmi va yaylov yerlaridan foydalanish samaradorligi past bo‘lib tejamkor, zamonaviy ilg‘or texnologiyalarni qo‘llash yetarli darajada yo‘lga qo‘yilmaganligi kabi bir qator muammoli masalalar yoritilgan.

Shuningdek, Shimoliy Farg‘onada 2019 yil bo‘yicha sug‘oriladigan ekin maydoni 1413834 gektarni tashkil etib, tadqiqot jarayonida doimiy tuproq namunasi olib, uni taxlil qilib borilganda 89929 gektar kuchsiz sho‘rlangan, 29577 gektar maydoni o‘rtacha sho‘rlangan hamda 3698 gektar maydon kuchli sho‘rlanganligi aniqlandi. Shimoliy Farg‘onaning tabiiy sharoiti va o‘zini landshaft majmualarini xilma – xil bo‘lishi, qadimdan obikor dexqonchilik yaxshi rivojlanganligi, agroiqtisodiyot va rekreatsiya tizimlarini rivojlanganligi va tabiati inson xo‘jalik faoliyati natijasida o‘zlashtirilganligi hamda aholisi ko‘pligi bilan boshqa hududlardan yaqqol ajralib turadigan xududlardandir. Ushbu maqolada yoritilayotgan mavzu Shimoliy Farg‘ona tuproqlarini sho‘rlanish dinamikasi, ularni meliorativ holati, ekologik vaziyatini yaxshilash, rekultivatsiyalash hamda unumdorligiga tabiiy va antropogen jarayonlarning ta'siri va uni oldini olishga oid bir qator ilmiy tavsiyalarga bag‘ishlangan.

Shimoliy Farg‘onada sho‘rhok tuproqlarning o‘zgarishi, unumdorligiga ta'sir ko‘rsatuvchi tabiiy va antropogen omillar, ekologik vaziyatini yaxshilash hamda bu boradagi samarali tajribalarni o‘rganish tadqiqot ishining maqsadi sifatida belgilandi. Unga ko‘ra, Shimoliy Farg‘ona tuproqlarining sho‘rlanishi, eroziyaga uchrashi, biologik xilma-xillikni kamayishi, axoli sonini ortib borishi natijasida tuproq unumdorligining pasayishi va sho‘rlanish jarayoni rivojlanib borishida geografik jarayonlarning ta'sirini amaliyot jarayonida aniqlash, tahlil qilish, geoeologik holatini o‘rganish, ularni baholash va rekultivatsiya ishlarini olib borish kabi dolzarb muammolarni ochib berish tadqiqot ishining asosiy vazifalardan hisoblanadi.

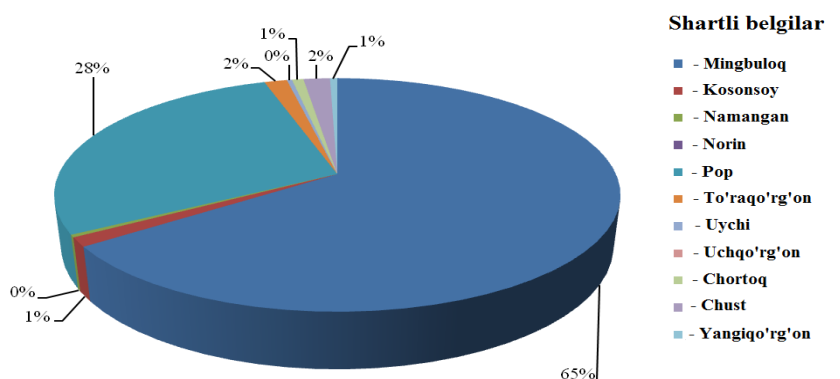
Maqolaning ilmiy yangiligi Shimoliy Farg‘onada vujudga kelgan sho‘rxok tuproqlarning jadallashish jarayonini o‘zaro taqqoslash tarixiy, statistik va kartografik usullar orqali o‘ziga xos xususiyatlari ochib berilganligi, Shimoliy Farg‘onada vujudga kelgan noxush geoeologik sharoitni optimallashtirish yo‘l – yo‘riqlari ishlab chiqilganligi bilan harakterlanadi. Shuningdek, maqolaning amaliy ahamiyati Shimoliy Farg‘onada tuproq – ekologik muammolarning vujudga kelishida tabiiy omillarning ta'siri aniqlangan.

Shimoliy Farg‘onada Qorakalpoq, Kosonsoy-Sirdaryo, Qoraqalpoq-Sirdaryo, Qoradaryo, Namangansoy-Chortoqsoy va Norin-Sirdaryo meliorativ tizimlarini tashkil etadi. Shimoliy Farg‘onada sug‘oriladigan ekin maydonlarining tuproq sho‘rlanganligini aniqlash va sho‘r yuvishni o‘z vaqtida sifatli o‘tkazish uchun barcha fermer xo‘jaliklariga ishlab chiqilgan ilmiy tavsiyalarni berish va

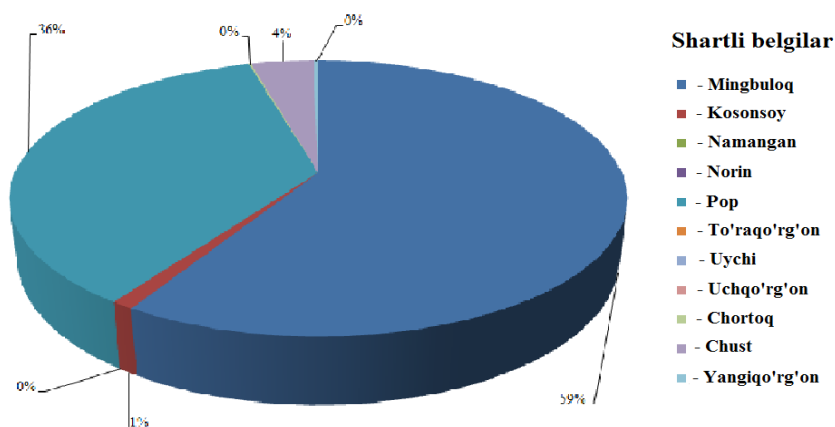
amaliyotga tadbqiq etish, meliorativ holati yomon xududlarni aniqlash va ularning sabablarini o'rganish, tuproq unumdorlik holati qoniqarsiz yerlarda konturlar bo'yicha o'ziga xos qishloq xo'jaligi mahsulotlarni hosildorligini oshirish bugungi kunning dolzarb masalaridan biridir.

Bu yerda sug'orma dehqonchilikning tarixi uzoq davrni o'z ichiga olib, o'tgan XX asr ohirlariga kelib tuproq sho'rlanishida sezilarli o'zgarishlar vujudga kelgan. Jumladan, o'tgan vaqtlar davomida tuproq qoplamida sezilarli o'zgarishlar vujudga kelgan, tuproq hosil bo'lish jarayoni avtomorf rejimdan yarim gidromorf tuproq hosil bo'lish tomoniga o'tgan. Unga ko'ra, amaliyot jarayonida Shimoliy Farg'onaning tuproqlari xilma-xil bo'lib, ulardan qumoq, sho'rhok, shag'alli kabilarni uchratishimiz mumkin.

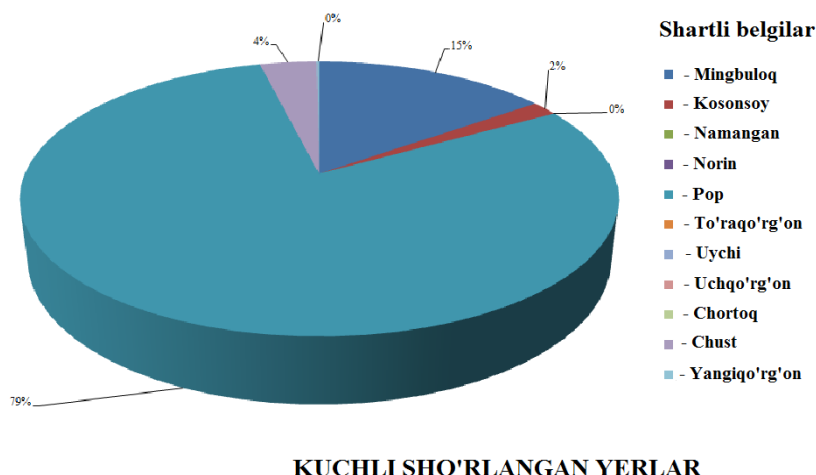
Shimoliy Farg'ona adirli va tekislikdan tashkil topgan bo'lib, inson xo'jaligi faoliyati tufayli shakllangan va rivojlantirilgan, sug'oriladigan yerlari Kurama va Chotqol tizmalarining janubiy qiyaliklaridan kelayotgan soy suvlaridan sug'oriladi. Bu tog' kiyaliklarida 10 ga yaqin soylar mavjud bo'lib, ikkitasi buloq suvlarining yig'indisidan hosil bo'lgan. Unga ko'ra axoli ehtiyojini qondirishi uchun yer resurslaridan oqilona va nooqilona foydalanishi natijasida Shimoliy Farg'ona xududlarida kuchsiz, o'rtacha va kuchli darajada sho'rxok tuproqlar jarayoni juda faol bo'lib, buni 2-rasmdan ko'rishimiz mumkin.

KUCHSIZ SHO'RLANGAN YERLAR

O'RTACHA SHO'RLANGAN YERLAR

2-rasm. Tuproq sho'rlanishining dinamik o'zgarishi

Kimyoviy laboratoriya taxlili natijalari asosida tuproqlarning sho'rlanishi asosan sulfatli tiplardan tarkib topgaligini ko'rsatdi. Yuqoridagi jadvaldan ko'rinib turibdiki, kuchsiz va o'rtacha sho'rlangan yerlar 2015-2017 yillarga, juda kuchli sho'rlangan yerlar esa 2018-2019 yillarga to'g'ri kelmoqda. Tuproqlarni sho'rlanganlik darajasini Shimoliy Farg'onaning ayrim xududlari misolida tahlil qiladigan bo'lsak, ya'ni o'rtacha sho'rlangan yerlar Pop, Mingbuloq va Chust tumanlariga, juda kuchli sho'rlangan yerlar ham Pop, Mingbuloq, Yangiqo'rg'on va Chust tumanlariga to'g'ri kelishini statistik ma'lumotlar va laboratoriya tahlili orqali aniqlandi [5].

Kishilarning xo'jalik faoliyati ta'siridagi o'zgarishlar faqat tuproqdagina emas, balki hududning barcha landshaft komponentlarida, jumladan yer osti suvlarida ham yaqqol ko'rinadi. Jumladan, yer osti suvlari sathi Mingbuloqda 1,5-2,5 m, Namangan tumanida 1,5-2,0 m, Kosonsoyda 1,5-2,2 m, Norinda 1,4-2,3 m, Popda 1,4-1,5 m, To'raqo'rg'onda 1,3-1,7 m, Uychida 1,7-1,9 m, Uchqo'rg'onda 1,7-2,5 m, Chustda 1,9-2,15 m, Chortoqda 3,9-4,2 m oralig'ida o'zgarmog'da. Sizot suvlarining rejimi mahalliy hududni geomorfologik tuzilishi, litologik xarakteri, gidrografiya va kishilarning xo'jalik faoliyati bilan bog'liqdir [3].

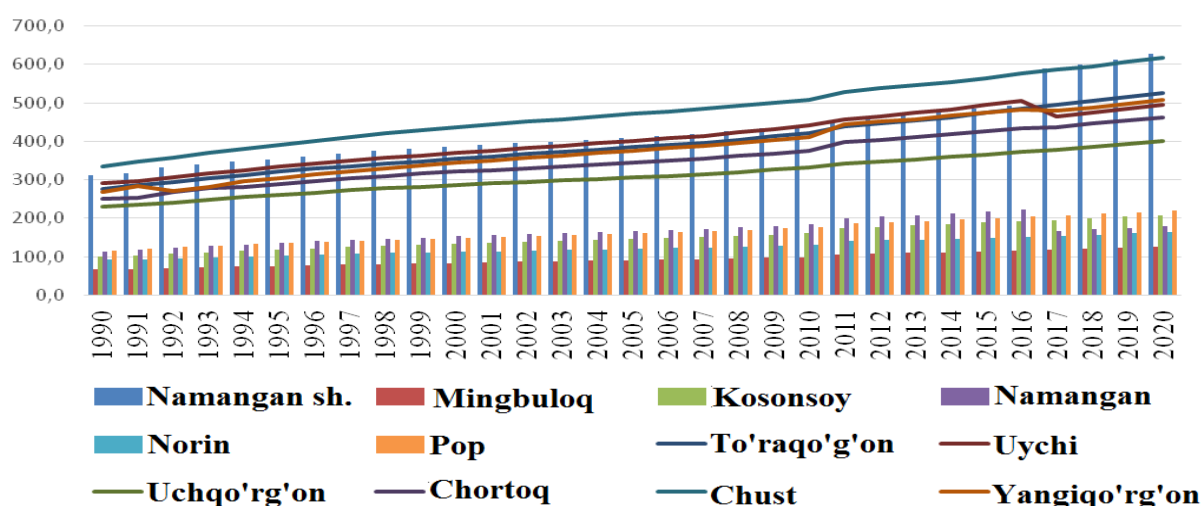
O'tgan yillar davomida Norin – Sirdaryo daryolaridagi turli suv omborlarining irrigatsion rejimdan bir tomonlama energetik rejimga o'tib borishi bilan bog'liq holda suv tanqisligi sezilarli darajada ortib bordi. Vegetatsiya davrida sug'orish uchun foydalaniladigan suv zahiralarining sun'iy tarzda kamaytirilishi Shimoliy Farg'onaning sug'oriladigan geosistemalaridagi meliorativ holatning yomonlashib ketishiga va hosildorlikning pasayishiga olib keldi.

Shuni aytib o'tish kerakki, Shimoliy Farg'ona hududida 6350 dan ortiq quduq mavjud bo'lib, ularning 1945 tasidan 1271.5 ming m³/sutka miqdorida turli maqsadlar uchun yerosti suvlari olinmoqda. Bu yerda suvdan foydalanuvchi

mutasaddilarning sovuqqonliklari oqibatida 4405 ta foydalanilmay turgan tik quduqlarning asosiy qismi qarovsiz holda, foydalanilayotgan quduqlarda nazorat ishlari olib borilmayotganligi oqibatida aholi va xo‘jalik tashkilotlari tomonidan maqsadsiz foydalanish ishlari kuzatilmoqda yoki mavjud sug‘orish – drenaj tizimlarining eskirishi va yaroqsiz holga kelishi bilan yanada murakkablashmoqda. Bunday sharoitda sug‘oriladigan geosistemalarning agrokimyoviy va agroekologik holatini yaxshilash, yerlarning sho‘rlanishini kamaytirish va oldini olishda samarali bo‘lgan suv – xo‘jalik va fitomeliorativ tadbirlarni ishlab chiqish dolzarb muammolardan hisoblanadi[2].

Bunday geoekologik jarayonlarning kelib chiqish sabablari esa Shimoliy Farg‘onada aholi sonini yildan yilga ortib borishi, ularni tuproq resurslarga bo‘lgan ehtiyojning jadallashib borishi, chorvachilikni rivojlantirilishi, tuproq namligini oshib borishi va yer osti suvlarining sathi balandlashishi bilan bog‘liqlik tomonlari mavjud (3-rasm).

Amaliyot jarayonida sho‘r yuvish ishlarini nazorat qilish, adirlikdagi yerlarni tekislash va pol olish ishlariga alohida e‘tibor berish maqsadga muvofiqdir. Chunki, sho‘r yuvishda yerni tekkisligi va cheklarni o‘lchovi katta ahamiyatga egadir. Bundan tashkari maydonlarga berilgan suv to‘la singib, tuproq tarkibidagi tuzlarni eritib hamda o‘zi bilan birga suv havzalariga oqib chiqib ketishiga erishish maqsadida tashlamalarga yo‘l ko‘ymaslikka katta e‘tibor qaratish lozimdir. Sho‘rlangan yerlar ikki va uch marotaba yuviladigan maydonlarda o‘tkaziladi va sho‘r yuvishdan so‘ng tuproqlardan namuna olib laboratoriya orqali taxlil qilinadi [2].

3-rasm. Aholi sonining dinamik o‘zgarishi

Xulosa va takliflar

Yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, sho‘rlangan maydonlarning sho‘rini berilgan tavsiyalar asosida yuvishni tashkil qilishga bog‘liqdir. Bu ishlarni

amalga oshirishda tumandagi barcha fermer xo'jalik rahbarlari suv havzalari muntazam reja asosida tozalashni ta'minlashlari, sug'orishga ko'rsatilgan limit asosida suv olish, yerlarning sho'rini yuvish uchun yer tekislash va pol olib tayyorlash, tuproq hosildorligini oshirish uchun mahalliy va mineral o'g'itlardan foydalanish bo'yicha kompleks tadbirlarni ishlab chiqish hamda tuproqlar degradatsiyasini aniqlash, baholash, monitoring qilish va salbiy oqibatlarini bartaraf etish bo'yicha tizimli ishlar yo'lga qo'yish maqsadga muvofiq. Unga ko'ra, Shimoliy Farg'onada bunday noxush tuproq – ekologik holatlarni oldini olish maqsadida quyidagi tavsiyalarni amalga oshirish lozim, jumladan [7]:

— sho'rxok tuproqlar tarqalgan xududlarda tabaqalashtirilgan usulda organik va mineral o'g'itlar qo'llash hamda yerlarga ishlov berish texnikasini takomillashtirish kerak;

— yerlarning meliorativ – ekologik holatini yaxshilash va ulardan samarali foydalanish uchun subsidiyalar ajratish;

— cho'llarning yangi o'zlashtirilgan qismi va shamol eroziyasi kuzatilayotgan hududlarda su'niy o'rmonlar tashkil etish hamda uni rivojlantirish lozim;

— qishloq xo'jalik ekinlarini joylashish xususiyatlarini qayta ko'rib chiqish, tuproq tiplariga moslashtirish va unda meva – sabzavotchilik tarmoqlariga keng o'rin berish;

— yer fondini yer toifalari bo'yicha taqsimlashda «ekologik tayanch» vazifasini bajaruvchi hududlar salmog'ini ko'paytirish, ularning daryo havzalarini yuqori qismlarida joylashtirish;

— hudud landshaftlari tabiiy tarkibining o'zgarish darajasini doimiy monitoring asosida nazorat qilish, yer turlari orasida «urbanizatsiyalashgan yerlar» miqdorining ortib ketishiga yo'l qo'ymaslik.

tuproqlar qoplamini himoya qilish uchun yopishqoq o'tlar masalan, ajriq va boshqa yem – xashak bo'ladigan o'tlarni ekish va ularni rivojlantirish kabilardir.

Shunday qilib, yer resurslarining mamlakatimiz iqtisodiyoti uchun beqiyos ahamiyatga ega ekanligini xisobga olib, bu sohadagi har bir qadam, hatto amalga oshirilishi mumkin bo'lgan taklif har tomonlama puxta o'ylangan, oqibatlari tahlil qilingan bo'lishi lozim. Aks holda, butun mamlakat iqtisodiyotida, jamiyat hayotida salbiy o'zgarishlar kelib chiqishi muqarrar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Abbasov S., Alimdjanov N., Mirzahmedov I. Land Fund And Ecological Aspects Of Improvement Of Land Circumstance // Researcher. №3 (13), 2021. –P. 11-13.

2. Боймирзаев К.М. Фарғона водийси табиатидан фойдаланиш ва муҳофаза қилишни ташкил этиш масалалари // Фарғона водийси табиатини муҳофаза қилишнинг экологик-географик асослари. Республика илмий-амалий анжуман материаллари. –Наманган, 2003. –Б. 8-14.
3. Боймирзаев К.М., Мирзахмедов И.К. Фарғона водийси воҳаларининг ерости сувлари ва уларнинг гидрогеологик хусусиятлари // Ўзбекистон география жамияти ахбороти. 46 – жилд. – Тошкент, 2019. 44 – 47 бетлар.
4. Максудов А. Изменение почвенно-экологических условий Ферганской долины под антропогенным воздействием. –Ташкент: Фан, 1990. -92 с.
5. Мирзахмедов И.К. Особенности формирования и развития почвы оазиса Ферганской долины // Наука и Земля. №1. 2020. – С. 32-36.
6. Никанорова А.Д. Оценка водного дефицита на орошаемых землях в Ферганской долине в связи с изменением режима работы Токтогульского водохранилища / Никанорова А.Д., Дронин Н.М. // Вестник Московского университета. Серия 5, География. -2013. -№4. -С. 76-81.
7. Қўзиев Р.Қ. Тупроқ унумдорлиги ва уни баҳолаш тамойиллари // Агроилм журнали, №1, 2015. -Б. 53-56.
8. Қўзибоева О.М. Сўх конуссимон ёйилмасини микророналаштириш ва ландшафт-мелиоратив баҳолаш. География фанлари номзоди диссертацияси автореферати. Тошкент-2006.-20 бет.

АКАДЕМИК ЛИЦЕЙЛАРНИНГ ЎҚУВЧИЛАРИДА КАРТОГРАФИК ТАССАВУРЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШ

Эргашев Т.Й.

University of Business and Science тадқиқотчиси

Аннотация. География таълими жараёнида академик лицей ўқувчилари томонидан картографик билимларни ўзлаштириши ўзига хос аҳамият касб этади. Моҳиятига кўра бу турдаги билимлар ўқувчилар томонидан ҳам кундалик (биноларни қуриши, сув манбаси (қудуги)га эга бўлиши, ерларга ишлов бериши ҳамда касбий фермер ёки томорқа хўжалигини ривожлантириши, ишлаб чиқариши ҳамда савдо-сотиқни йўлга қўйиши учун қулай географик ҳудудни танлаш, бизнес шериклар билан ҳамкорликка эришишида кенг имкониятларни яратади. Шу боис академик лицейларда география таълими ташиқил қилишида ўқувчилар томонидан картографик билимларни пухта ўзлаштирилишига жиддий эътибор қаратиши талаб қилинади. Мақолада академик лицейларнинг ўқувчилари томонидан картографик билимларнинг пухта ўзлаштирилишига эришиши йўлида эътибор қаратилиши зарур бўлган жиҳатлар тўғрисида сўз юритилади.

Таянч иборалар: академик лицей, ўқувчи, география таълими, картография, картографик билимлар, картографик билимларни ривожлантириши.

Аннотация. В процессе обучения географии особое значение имеет приобретение учащимися академического лицея картографических знаний. По сути, этот вид знаний используется учащимися и в повседневной жизни (строительство зданий, наличие источника воды (колодца), обработка земли и развитие профессионального фермерства или приусадебного хозяйства, выбор удобного географического района для начала производства и торговли с деловые партнерами, что создаёт широкие возможности для сотрудничества. Поэтому при организации преподавания географии в академических лицеях необходимо уделять серьезное внимание тщательному усвоению учащимися картографических знаний. В статье говорится об аспектах, на которые необходимо обратить внимание, чтобы добиться полноценного усвоения картографических знаний учащимися академических лицеев.

Ключевые слова: академический лицей, студент, географическое образование, картография, картографические знания, развитие картографических знаний.

Abstract. In the process of teaching geography, the acquisition of cartographic knowledge by students of the academic lyceum is of particular

importance. In fact, this type of knowledge is used by students in everyday life (construction of buildings, availability of a water source (well), cultivation of land and development of professional farming or homesteading, selection of a convenient geographical area to start production and trade with business partners, which creates ample opportunities for cooperation. Therefore, when organizing the teaching of geography in academic lyceums, it is necessary to pay serious attention to the thorough assimilation of cartographic knowledge by students. The article talks about aspects that need to be paid attention to in order to achieve a complete assimilation of cartographic knowledge by students of academic lyceums.

Key words: academic lyceum, student, geographical education, cartography, cartographic knowledge, development of cartographic knowledge.

Кириш

Географик билимлар академик лицей ўқувчилари томонидан ўзлаштириладиган илмий-амалий билимлар тизимида муҳим ўрин тутди. Уларни ўзлаштириш орқали ўқувчилар муҳим ҳаётий ахборотларни ўзлаштиришга муваффақ бўлади. Табiiй-ижтимоий борлиқ, муайян ҳудудларнинг географик тавсифлари, жамиятнинг иқтисодий ривожланиши, географик ўзига хосликнинг аҳолининг турмуш тарзи, меҳнат фаолияти, ўзаро ижтимоий муносабатларининг шаклланишига таъсирига оид ахборотлар ўқувчиларнинг географик билимларини бойитиш билан бирга илмий тафаккурини ривожлантириб, дунёқарашини кенгайтиради. Шу сабабли академик лицейларда ўқитиладиган география таълимининг олдига “ўқувчиларда картографик билим ва малакаларни шакллантириш” [7, – 121-б.] вазифаси қўйилади.

Глобал ахборотлашув шароитида геосиёсий, иқтисодий, ижтимоий-маданий, иқлим, демографик, экологик ўзгаришларнинг мисли кўринмаган даражада ўзгариши қатор соҳалар билан бирга география йўналишида ҳам шахс катта ҳажмли ахборотларни мақсадли, самарали ўзлаштириш муаммосига дуч келмоқда.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили

География таълимида хариталар билан ишлаш тегишли йўналишда ўзлаштириладиган амалий билимларнинг муҳим қисмини ташкил қилади. Зеро, географик билимларнинг “асосий элементлари умумий курснинг барча бўлимларида махсус хариталар билан ишлашни тақозо қилади ҳамда соҳа асосларини ўрганишни давом эттириш орқали ривожланиб боради” [7, – 121-б.].

Академик лицей ўқувчиларида картографик билимларни ривожлантириш яхлит географик таълимнинг муҳим таркибий қисми бўлиб, бир неча босқичларда амалга ошириладиган ўзига хос таълимий жараён саналади. Ўзбекистонда 2021 йилга қадар ўқувчилар дастлаб географик

хариталарга оид энг оддий билимларни узлуксиз таълим тизимининг бошланғич даврида “Атрофимиздаги олам” (1-2-синфлар) ҳамда “Табиатшунослик” (3-4-синфларида) фанлари орқали танишган. 2022-2023 ўқув йилидан бошлаб, “умумтаълим мактабларида 1-6-синфлар учун мўлжалланган ҳамда бир нечта фан: кимё, география, биология ва физика фанларининг бошланғич тушунчаларини ўзида бирлаштирган” [2] ўқув фани – Табиий фанларни ўқитиш йўлга қўйилди. “Таълим тизимида шу вақтга қадар Science фани хусусий мактаблар ҳамда Президент мактабларида ўқитиб келинаётган эди. Эндиликда барча умумтаълим мактабларида бир нечта фан: Атрофимиздаги олам, Табиатшунослик, География, Биология ҳамда Физика фанларининг бошланғич тушунчаларини ўзида бирлаштирган Табиий фанлар дарслиги” [1] асосида ўқитилиши таълимда интеграцияни юзага келтиради.

“Янги фан география, биология, физика, кимё ва астрономия фанлари бўйича ўқувчиларнинг дастлабки кўникмаларини шакллантиришга қаратилган” [4]. Табиийки, янги фан ўқитилишининг жорий қилиниши билан боғлиқ ҳолда ўқув режасида ҳам ўзгариш рўй беради.

Тадқиқот методологияси

Мақолада синф ўқувчиларининг ёш, психологик хусусиятларига таянган ҳолда атроф-муҳит, ижтимоий борлиқ, ўсимликлар ва ҳайвонот олами, ишлаб чиқариш билан боғлиқ билимлар содда, оддий усулларда баён қилинган.

Таҳлил ва натижалар

2022 йилнинг январь ойида Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги (ҳозирги Мактабгача ва мактаб таълими вазирлиги)нинг баёнотида айтилишича, “ўқувчилар бошланғич синфларда етарли кўникма ва малакага эга бўлишлари учун, халқаро тажрибадан келиб чиқиб, янги фанга ажратилган дарс соатларини бошланғич синфларда кўпайтиришга эҳтиёж туғилган. Шу муносабат билан, 6-синфда ҳар бири ҳафталик 2 соатдан ўтиладиган (жами 6 соатлик) география, биология ва физика фанлари ўрнига ягона, ҳафтасига 3 соатлик “Табиий фанлар” киритилган.

Қолган ҳафталик 3 соат “Табиий фанлар” доирасида 2-, 3-, 4-синфларга ўтказилди. Яъни, бу синфларга ҳафтасига 1 соатдан, жами 3 соат қўшиб берилган” [4]. “Бошқа фанлар қатори география фанига оид мавзулар табиий фанларга сингдирилган, умуман дастурда эса география фанига оид мавзулар 291 та мавзудан 387 та мавзуга, яъни 96 та мавзуга кўпайган” [5].

Ўзбекистон Республикаси Мактабгача ва мактаб таълими Вазирининг “Умумий ўрта таълим мактаблари учун 2023-2024-ўқув йилига мўлжалланган таянч ўқув режани тасдиқлаш тўғрисида”ги буйруғига кўра умумий ўрта таълим мактабларининг 9-11-синфлари, шунингдек, унга

муқобил равишда академик лицейларнинг 1-3-курсларида география (иктисодиёт фани билан бирга) фани учун соатлар тақсимооти белгиланди. Унга кўра, 9-10-синфларида ҳафтасига 2 соатдан, 11-синфда ҳафтасига 1 соатдан [8] география фани иқтисодиёт фани билан ўзаро интегратив ўқитилади.

Мазкур ҳолат ижобий хусусият касб этиши билан бирга умумий ўрта таълим муассасаларидан бири сифатида академик лицейларда ҳам география таълимини ташкил қилишда муаммони ҳам юзага келтиради. Муаммо шундаки, бошланғич синфларда ўқувчиларнинг ёш, психологик хусусиятларига таянган ҳолда бошқа ўқув фанлари билан бир қаторда “Табиий фанлар” бўйича атроф-муҳит, ижтимоий борлиқ, ўсимликлар ва ҳайвонот олами, ишлаб чиқариш билан боғлиқ билимлар содда, оддий усулда баён қилинади.

Картографик билимларни эгаллаш эса бир мунча мураккаб маълумотлардан хабардор бўлишни тақозо қилади. Шу сабабли бошланғич синфларда ўқув ахборотларини тақдим қилиш усули ўз-ўзидан географик хариталар билан ишлаш, топографик хариталар ёрдамида ҳудудларни белгилаш, ҳудуднинг географик тавсифи (географик кенглиги ва узунлиги иқлими, аҳоли сони ва унинг ўсиш ёки пасайиш кўрсаткичлари, иқтисодий ҳамда ижтимоий-маданий ривожланиши, табиий ресурслари, халқ ҳўжалигининг асосини ташкил қилувчи соҳалар, ўсимлик ва ҳайвонот олами, шунингдек, иқтисодий ва ижтимоий муаммолари)га оид маълумотларни “фан ва ҳаётнинг турли соҳалари ўртасидаги ўзаро алоқадорлик ва қонуниятлар” [6]ни тушунишга имкон берувчи академик билимларни ёритиш имконини бермайди.

Умумий ўрта таълим муассасалари (мактаблари, академик лицейлар)да картографик билимлар тарғиботи билан боғлиқ вазиятларни ўрганиш ўз ечимини кутаётган қатор муаммолар мавжудлигини кўрсатди. Тадқиқот жараёнида уларнинг ечимларини топишга ҳам эътибор қаратилди. Қуйидаги жадвалда умумий ўрта таълим муассасаларида ташкил қилинадиган география таълими олдидаги муаммолар ва уларнинг ечимлари кўрсатилган (1-жадвал):

1-жадвал

**Картографик билимлар тарғиботи муаммолари ва уларнинг ечими
(умумий ўрта таълим мактаблари, академик лицейлар мисолида)**

№	Муаммолар	Уларнинг ечимлари
1.	Вақт бюждетининг етарли эмаслиги	“Карта билан ишлаш” фан тўғараги ёки клубларида ўқувчиларнинг картографик билимларини бойитиш
2.	Ўқувчилар картографик компетенцияси даражасининг пастлиги	Кичик тадқиқотлар, лойиҳалар асосида ўқувчиларнинг картографик компетенцияларини ривожлантириш

3.	Контур хариталар билан ишлаш учун кўп вақт талаб қилиниши	Ўзбекистон шароитида +1С: Интерфаол хариталар конструктори (Россия, 2014 йил)ни яратиш ва география таълимида ундан, шунингдек, мазкур конструкторга муқобил бўлган интерфаол хариталардан фойдаланиш
4.	География фанларига оид маълумотларнинг тезкор янгиланиши ҳамда мавжуд ўқув адабиётлари, географик хариталар ўртасидаги тафовутнинг мавжудлиги	Мактабгача ва мактаб таълими вазирлиги ҳузуридаги Таълим марказининг тегишли бўлими томонидан географик маълумотларни тезкор янгилаш, шунингдек, тегишли бўлим билан Республика Ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат кўмитаси ўртасида коллаборацияни шакллантириш орқали ўқув хариталарининг изчил (камида ҳар икки йилда бир марта) янгиланишига эришиш орқали “Географик ва картографик тез ёрдам”ни ташкил қилиш Мактабгача ва мактаб таълими ҳамда Инновацион технологиялар вазирликлари ҳамкорлигида Таълим маркази қошида малакали компютер дастурчиларидан иборат гуруҳни шакллантириш асосида ўқув хариталарида рўй бераётган географик ўзгаришларни қисқа муддатларда қайд қиладиган “Динамик ўзгарувчан хариталар” моделини яратиш
5.	Фан ўқитувчиларининг юқори технологик компетентликка эга эмаслиги	1. Республика Таълим маркази томонидан география ўқитувчиларида технологик компетентликни самарали ривожлантиришга оид методик тавсияларни ишлаб чиқиш. 2. Малака ошириш тизимида курс дастурини фан ўқитувчиларининг илғор таълим технологиялари, хусусан, картография асосларини самарали ўқитишга хизмат қилувчи технологик компетентлигини ривожлантирувчи амалий билимлар билан бойитиш

Академик лицейларда ҳам узлуксиз таълимнинг барча босқичларида фаолият юритувчи муассасаларда бўлгани каби география таълими (табiiй ва иқтисодий-ижтимоий комплексларнинг тузилиши ва асосий қонуниятлари ҳақида билимлар берадиган география фанлари тизими [3, – 4-б.] га оид билимларни бериш) жараёнида дарслик ичида берилган хариталар; контур хариталар, деворий хариталар ҳамда атласлар каби хариталар турларидан фойдаланилади. Географик хаританинг тури қандай бўлишидан қатъий назар улар билан ишлашнинг энг муҳим унсури (элементи) харитани “ўқий олиш”дир. Бу эса география дарсларида ўқувчиларда хариталарни ўқиш компетентлигини самарали шакллантириш муҳим дидактик талаб саналади.

Соҳага оид манбаларда ўқувчиларнинг географик хариталарни ўқиш компетентлиги негизида қуйидаги сифатлар намоён бўлади: “хариталарнинг даража тўри, масштаб ва шартли белгиларини ўқиш; топографик хариталарни ўқиш асосида диктант ёзиш; рельефни ўқиш ва унинг тавсифини тузиш; геологик ва технологик тузилишни ўрганиш ва хулоса чиқариш; фойдали қазилмаларни ўрганиш; иқлимни ўрганиш ва унинг тавсифини тузиш; географик шароитни ўрганиш; тупроқни ва ўсимликлар қопламани

ўрганиш; ҳайвонот дунёсини ўрганиш; табиат мажмуаларини ўрганиш; жойнинг умумий табиий географик тавсифини тузиш; табиий ресурсларни ўрганиш; аҳоли харитасини ўқиш; ёқилғи-энергетика саноатини ўрганиш; саноат харитасини ўқиш; кишлоқ хўжалик хариталарини ўқиш; транспорт хариталарини ўқиш; халқаро иқтисодий алоқалар харитасини ўқиш; комплекс иқтисодий-географик хариталарни ўқиш [1, – 178-179-б.].

Академик лицейларда география таълими жараёнида картографик билимларни бериш ўзига хос жиҳатларни намоён қилади. Узлуксиз таълимнинг бу босқичида картографик билимлар асосларини ўқитишда қуйидаги жиҳатлар кўзга ташланади:

ёш ва психологик хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда ўқувчиларда билимларни ўзлаштиришга оид умумий малакаларнинг шаклланганлиги мураккаб хариталардан фойдаланиш имкониятининг мавжудлиги;

ўқувчиларнинг умумий картографик тушунчалар (харита, тарҳ (режа), географик харита, аэрофотосурат, космосурат, микёс, андоза (проекция), сифатли белгилар), шунингдек, географик хариталарни ўқиш бўйича барқарор компетентлик сифатларига эгаллиги;

ўқувчилар томонидан география хариталар таснифининг тўлиқ ўзлаштириб олинишига эришиш учун зарур дидактик шароитни яратиш зарурлиги;

таълим жараёнида географик хариталарни ҳудудий қамрови (харитавий тасвир майдонининг кўлами), мазмуни, вазифаси ва масштаби бўйича ажрата олиш ҳамда тавсифлай олиш малакаларини ривожлантириш стратегияларини белгилаш;

замонавий ўқитиш технологияларини қўллаган ҳолда инновацион характердаги амалий-методик лойиҳаларни яратиш ва уларни ўқитиш амалиётига фаол татбиқ қилишга бўлган таълимий эҳтиёжни қондириш.

Моҳиятига кўра академик лицейларда география таълими жараёнида картографик билимларни бериш ўқитишнинг ўзига хос жараёни бўлиб, у бир неча босқичларда ташкил қилинади. География таълимининг мазмуни, ўзига хослиги, ўқувчиларнинг тегишли компетентлик сифатларига эгалликлари ҳамда ўқитиш йўналишининг олдида қўйилган вазифалардан келиб чиқиб, академик лицейларда картографик билимлар тарғиботининг қуйидаги босқичларда кечишига ишонч ҳосил қилинди (2-жадвал).

2-жадвал

Академик лицейларда картографик билимлар беришнинг асосий босқичлари

Босқичлар	Фаолият мазмуни	Методлар ва уларни қўллаш натижаси
1-босқич	Ўқувчиларнинг картографик билимларга эғалик даражасини ташхислаш	Педагогик кузатиш, мини тадқиқот, анкета сўрови, суҳбат, тест, педагогик ҳужжатлар (баҳолаш рўйхати, ўқувчи ва ўқувчилар гуруҳининг портфолиолари)ни ўрганиш методлари ёрдамида БКМни аниқлаш

2-босқич	Ўқувчиларнинг картографик билимларини мустаҳкамлаш	Тушунтириш, изоҳлаш, кўрсатма бериш, намойиш қилиш (ўқитувчи, ўқувчи, ўқувчилар гуруҳи томонидан), машқ (ўқув ва ижодий топшириқларни бажариш) методлари ёрдамида мавжуд билимларни янги тушунчалар билан бойитиш
3-босқич	Ўқувчиларнинг картографик билимларини ривожлантириш	Таҳлил, синтез, қиёсий таҳлил, лойиҳа каби тадқиқот методлари ёрдамида ўқувчиларда янги билимларни ҳосил қилиш, уларни ижодий фикрлашга ўргатиш

Хулоса ва таклифлар

Шундай қилиб, замонавий шароитда жаҳон ва Ўзбекистон миқёсида рўй бераётган иқтисодий, ижтимоий-маданий, демографик, иқлим, экологик ва бошқа ўзгаришлар географик, хусусан, картографик билимлар асосларини тезкор равишда изчил янгилан бориш эҳтиёжи юзага келмоқда. Айни вақтда картографик билимлар тарғиботини амалга оширишда ушбу эҳтиёж билан боғлиқ муаммолар кўзга ташланади. Уларни ижобий ҳал қилиш самарали ечимларни топишни тақозо этади.

Академик лицейларнинг ўқувчиларида картографик билимларни ривожлантириш мураккаб жараён бўлиб, бир неча босқичда амалга оширилади. Ҳар бир босқичда аниқ таълимий вазифаларнинг ижобий ҳал қилиниши академик лицейларда география таълимини ўқитишда юқори самарадорликка эришишни таъминлайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Авазов Ш., Абдурахмонов Б., Матсаидова С. Географик маданият/ Ўқув қўлл. – Тошкент – Наманган – Урганч: 2022. – 178-179-б.
2. Бошланғич синфларга янги дарслик киритилди // <https://xabar.uz/talim/boshlangich-sinflarga-yangi>.
3. Vaxobov H, Mirzamahmudov O.T. Geografiya o'qitish metodikasi / Uslubiy qo'll. – Namangan “Namangan” nashriyoti, 2016. – 4-b.
4. “География” фани соатлари қисқаргани йўқ — ХТВ // https://kun.uz/kr/news/2022/01/18/geografiya-fani-soatlari-qisqargani-yoq-xtv?q=_news_2022_01_18_geografiya-fani-soatlari-qisqargani-yoq-xtv#!.
5. ХТВ мактабларда география фани соатлари қисқараётганига оид эътирозларга муносабат билдирди // <https://daryo.uz/k/2022/01/18/xtv-maktablarda-geografiya-fani-soatlari-qisqarayotganiga-oid-etirozlarga-munosabat-bildirdi>.
6. Что означают академические знания? // <https://obzorposudy.ru/polezno/cto-oznacayut-akademiceskie-znaniya>.

7. Эфендиева Ш.Т., Абдулвагабова С.А. Формирование картографических знаний и умений у учащихся в курсе изучения школьной географии // Ж. Известия ДГПУ. – Махачкала: 2020. - № 1. Т. 14. – С. 121.
8. 2023-2024-ўқув йилига мўлжалланган таянч ўқув режаси.
<https://idum.uz/uz/archives/18952>.

SHIMOLIY FARG'ONA LANDSHAFTLARINI KARTALASHTIRISH MASALALARI

Naimov H.N.

Namangan davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada landshaft xaritasi haqida, uning paydo bo'lishi turlarga bo'linishi, ulardan foydalanishning ahamiyati, landshaftlarni bashorat qilishda nimalarga etibor berilishi, qanday malumotlar o'zida jam bo'lishi haqida turli tyavsiyalar Shimoliy Farg'ona tog' oldi landshaftlari kartasi orqali bayon qilingan.

Kalit so'zlar: landshaft xaritasi, Ilmiy va amaliy xaritalar, aerokosmik materiallar, landshaftli profillash metodi, o'simliklar degredatsiyasi, geoekologik xaritalar, geologik- geomorfologik omillar

Аннотация. В данной статье изложены различные рекомендации о ландшафтной карте, ее происхождении по видам, важности их использования, на что обращают внимание при прогнозировании ландшафтов, какие данные могут содержать в себе карта ландшафтов Северного предгорья Ферганы.

Ключевые слова: ландшафтная карта, научно - практические карты, аэрокосмические материалы, метод ландшафтного профилирования, деградация растительности, геоэкологические карты, геолого-geomorfологические факторы

Abstract. This article tells about the Landscape Map, about the division of its appearance into species, about the importance of their use, what will be relied on in the prediction of landscapes, what information will be concentrated in it, various variations are described through the North Fergana mountain landscapes map.

Key words: Landscape Map, scientific and practical maps, aerospace materials, landscape profiling method, plant degradation, geoeological maps, Geological-geomorphological factors

Kirish

Landshaft xaritasi landshaft haqidadagi g'oyalarini rivojlantirish tarixida muhim o'rin tutadi. Uning paydo bo'lishida landshaft xaritasi ikki tomonlama maqsadga ega edi: yer yuzasining tabiiy xususiyatlarini bilish va olingan ma'lumotlardan amaliy maqsadlarda foydalanish.

Landshaft xaritalarining xilma-xilligi orasida umumiy ilmiy va amaliy maqsadlar xaritalari ajralib turadi. Tabiiy hududiy komplekslarning umumiy ilmiy xaritalari va ularning tavsifi bugungi kun tadqiqotlarining asosidir, ular orqali

ilmiy tadqiqotlarning boshqa, chuqurroq va ixtisoslashgan turlari yoki amaliy ishlanmalar "olib borilmoqda". Bunday tadqiqotlar natijasida baholash, loyihalash, prognozlash va boshqa amaliy landshaft xaritalari yaratiladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili

Keng ko'lamli dala landshaftini o'rganish jarayonida landshaftlarning morfologik tuzilishi, ularning ierarxik tizim tuzilishi haqidagi tasavvurlar shakllandi. O'rta va kichik o'lchamdagi landshaft xaritalarini ko'rib chiqish jarayonida landshaftlarni tasniflash tamoyillari va usullari ishlab chiqilgan.

Asta-sekin landshaft tadqiqotlari yordamida hal qilinadigan amaliy muammolar doirasi kengayishni boshladi. Landshaft xaritalari geologik tadqiqotlar, landshaftlarni bashorat qilish, tibbiy va geografik tadqiqotlar, meliorativ tizimlarni loyihalashda, qishloq xo'jaligi maqsadlarida, suv omborlarini yaratishda va boshqalarda qo'llanila boshlandi.

Masofaviy aerokosmik materiallar bilan birgalikda landshaft xaritasi XX asrning so'nggi o'n yilliklarida rag'batlantirildi. maxsus ilmiy yo'nalishning paydo bo'lishi va rivojlanishi – landshaft ko'rsatkichi. Ushbu yo'nalish ekologik muammolarni hal qilishda katta ahamiyatga ega: ifloslanishning landshaft ko'rsatkichi va atrof-muhit monitoringi, landshaftlarga ruxsat etilgan antropogen yuk, ekologik ekspertiza, hududning rivojlanishini prognoz qilish.

Landshaft xaritalarining turlari. Landshaft xaritalari miqyosi, ko'rsatilgan obyektlar toifasi va mazmuni bilan ajralib turadi.

Ko'rsatilgan obyektlar toifasiga qarab, landshaft xaritalari quyidagi turlarga bo'linadi.

1. Tipologik. Bunday landshaft xaritalarining obyektlari tipologik komplekslar urochisha va fasiyalar turlari, joylar turlari, landshaftlar turlari, landshaftlar sinflari.

2. Mintaqaviy. Xaritalarda tabiiy-geografik rayonlashtirish obyektini tashkil etuvchi mintaqaviy komplekslar – tumanlar, viloyatlar, zonalar, mamlakatlar, kamarlar ko'rsatilgan

3. Mintaqaviy tipologik. Tipologik va mintaqaviy komplekslarning birlashtirilgan joylashuvi ko'rsatilgan.

Masshtabi bo'yicha landshaft xaritalari uchta asosiy guruhga bo'linadi:

1. Kichik masshtabda-1:1 000 000 va kichik. Kompleks landshaftlarni aks ettiruvchi xarilar hisoblanib, bunday landshaft xaritalarining aksariyati 1:1 000 000 dan 1:2 000 000 gacha. Kichik masshtabli xaritalar faqat landshaftlarning tipologik guruhlarini ko'rsatishi mumkin, ularning har biri alohida tasvirlab bo'lmaydi.

2. O'rta miqyosda– 1:500 000 – 1:100 000. O'rta o'lchamdagi xaritalarning asosiy ob'ekti- bu joylar.

3. Keng ko'lamli-1: 50 000 va undan katta.

Kichikroq hududdagi joylashgan tekisliklarni landshaft xaritasi ko'pincha 1:100 dan 1:500 gacha, 1:2 000 dan kichik bo'lmagan katta miqyosda amalga

oshiriladi. Sub-sinflar miqyosda yaxshi tasvirlangan 1:2 000 – 1:10 000. O'lkalar masshtabli xaritalarda 1:10 000 dan 1:50 000 gacha bo'lgan oraliqda tasvirlangan.

Landshaft xaritalari mazmuni (mavzusi) bo'yicha umumiy ilmiy va maxsus (amaliy) ga bo'linadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Hududning tabiiy sharoitlarini to'liq sintez qiladigan umumiy ilmiy landshaft xaritalarining universal tabiati ularni amaliy qo'llash uchun keng imkoniyatlarni belgilaydi. Umumiy ilmiy landshaft xaritalari insonning iqtisodiy faoliyati natijasida geografik komplekslarning kutilayotgan o'zgarishini aks ettiruvchi prognoz xaritalarini tuzish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Tahlil va natijalar

Amaliy landshaft xaritasi umumiy ilmiy mazmundagi landshaft xaritalariga asoslangan. Bu turli xil amaliy landshaft xaritalarini yaratadi:

- qishloq xo'jaligi (agrosanoat, meliorativ);
- dam olish;
- shaharsozlik;
- muhandislik va landshaft;
- tibbiy-landshaft;

-qishloq xo'jaligi maqsadlari uchun landshaft-ekologik va boshqalar. landshaft xaritasi Qishloq xo'jaligi maqsadlari uchun tabiiy-geografik tadqiqotlarning asosiy maqsadi yerlarni har tomonlama o'rganish, yerdan foydalanish va ularni melioratsiya qilishning agrotexnik usullarini ishlab chiqish, qishloq xo'jaligi tadbirlarini olib borishning maqsadi yerdan foydalanish, va yerning turli holatlarini(Sho'rlanishi, yer osti suvlarining holati, tuproq eroziyasi) o'rganish, boshqalar uchun baholashdir.

Qishloq xo'jaligi maqsadlari uchun tabiiy-geografik rayonlashtirish va landshaft xaritalashning ko'plab turli xil xaritalari tuzilgan.

Yirik taksanomik birliklarning (landshaftlarning) hududiy shakillanishida asosiy rol geologik- geomorfologik omillarga taaluqlidir, chunki ular landshaft bo'limlarining iqlim, o'simliklar va tuproqlar omillarning tarqalishini belgilaydi. Dala tadqiqot ishlarida hududning morfologik tarkibi o'rganiladi, uning tabiiy muhit komponentlari bilan bog'liqligi geografik jihatdan talqin qilinadi, dinamikasi ko'rsatiladi va boshqa turli tabaqali tabiiy hududiy majmualar kartalashtiriladi.

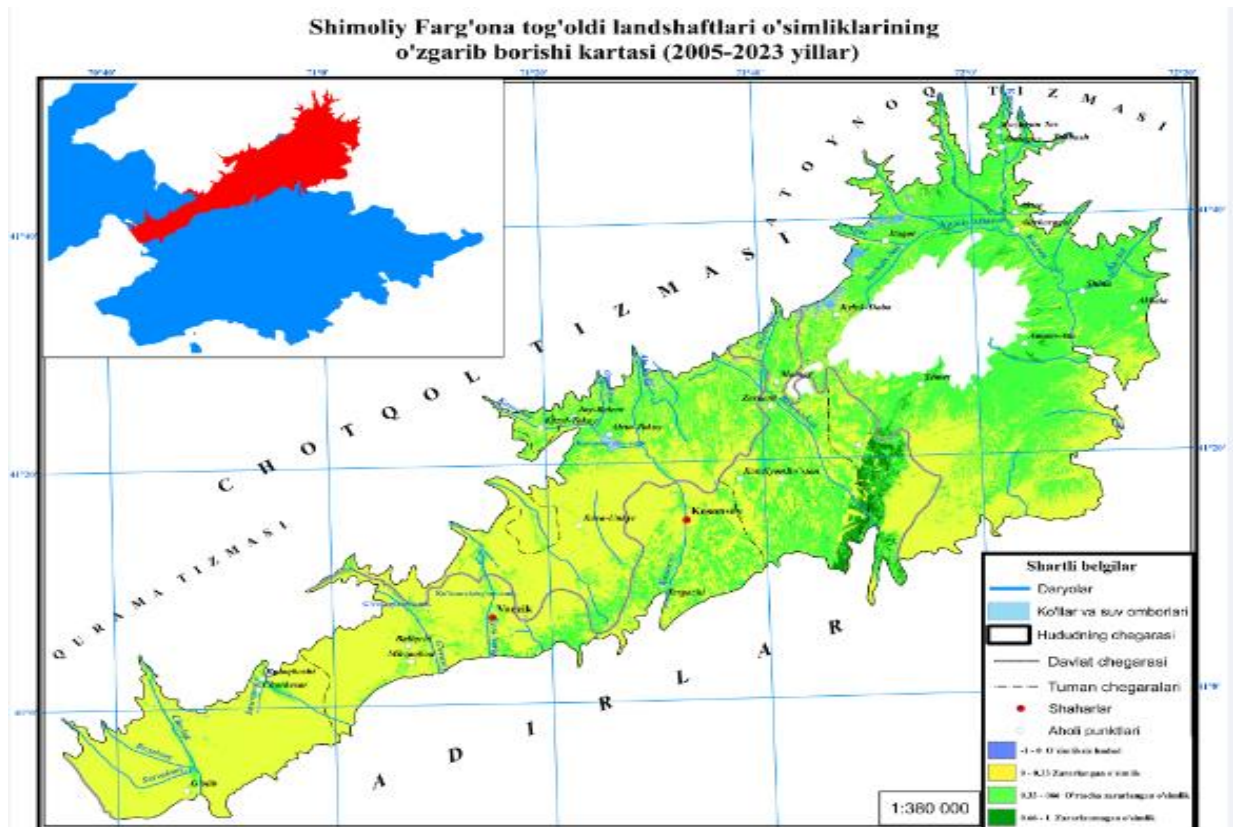
Landshaft majmualari orasidagi bog'liqlikni tahlil qilish ishlari dala malumotlari asosida bajariladi

Dalada kartaga olishning asosiy metodlari landshaft morfologik birliklari chegarasini ajratish usuli bilan muvaqqat bog'langan hamda bunday chegaralar sifat ko'rsatkichlari bir-birini almashtiradigan bitta ko'plik ajratishga qaratilgan. Bu chegaralar, tabiiy sharoit keskin farqlanishiga qaramasdan hamma vaqt chiziqlidir. Tabiiy hududiy majmualar keskin farqlanishi darajasi ularning

genezislari orasidagi farqga, inson xo'jalik faolyati ta'sirida kechayotgan tabiiy o'zgarishlarga bog'liq. Landshaft morfologik birlashmalari qanchalik yosh bo'lsa, ularning tashqi ko'rinishi shunchalik umumiy qabul qilingan ko'rsatmalar asosida ajratish qiyin.

Siyomka ishlarida qo'llaniladigan landshaftli profillash metodi tabiiy hududiy majmualarning ichki tuzulishi, tabiati va ularning komponentlari orasidagi bog'liqlikni ifodalaydi. Majmuali va profillarda landshaftlar tarkibi, morfologiyasini hosil etuvchi fatsiya va urocheshalar qatorlari ochib beriladi, dinamik va to'ldiruvchi landshaftlar belgilari, ularning relief shakillari, tog' jinisleri tarkibi, yer osti suvlari joylashishi bilan murakkab bo'lgan tabiiy hududiy majmualarni qonuniyatlari aniqlandi. Dala siyomkasi natijasida tuzulgan landshaft kartalarida, metodikaga binoan, tabiiy hududiy majmualar abyektiv tasvirlanadi. Kartalarda tabiiy omillar o'zaro ta'sirining turli asosiy qonuniyatlari joydan-joyga va vaqt miqyosida kechayotgan quyuqlashgan qiyofasi tasvirladi. Kartalarda yer uchastkalari tabiiy xususiyatlari tasvirlanishi sababli, ular soha kartalarini muofiqlash uchun jalb qilinadi.

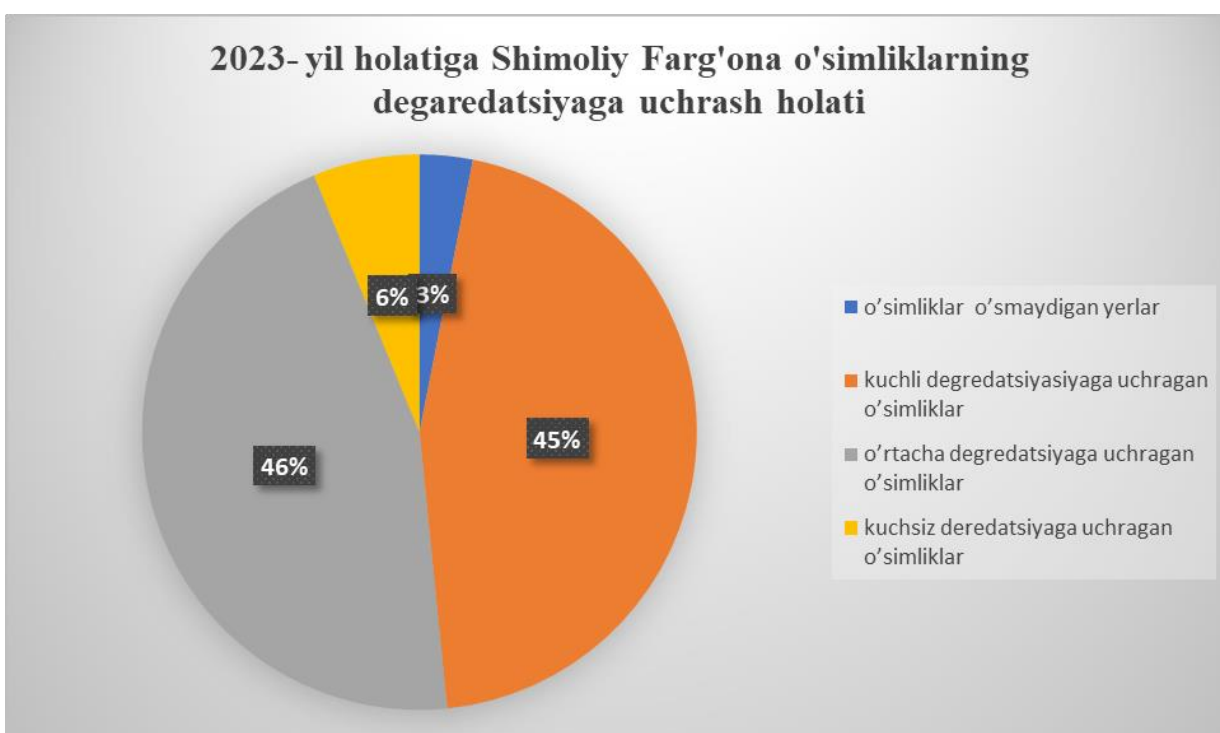
Lekin shuni nazarda tutish kerakki, har tabiiy komponent o'ziga xos kelib chiqishga, tuzulishga, rivojlanishga va hududga tarqalish xususiyatiga ega. Shuning uchun, masalan. Tuproq kontiriga landshaftni joylashtirish yo'li bilan kartani tuzish mumkin emas.

Landshaftlarni tatqiq qilishda statsionar sharoitda o'tkaziladigan tatqiqotlar muhim rol o'ynaydi. Bu tatqiqotlar natijasida tabiiy hududiy majmualar tarkibi funksional landshaftli o'rganilishi sabali, unga qiziqish ortmoqda. Tabiiy hududiy majmualarni mavjudligi ko'plab bog'liqlar, ularning alohida tarkibiy qismlari orasidagi yaxlit turg'unlik hamda komponent va uni o'rab turgan atrof muhit bilan o'zaro harakatga qarab bo'linadi. Bu bog'liqliklar va o'zaro jarayonlarda kuzatildi. Bunday jarayonlar har xil uzunlikda, tezlikda, shu bilan bir qatorda, yetarli darajada fazoviy o'zgarishlar bilan vaqt mobaynida qaytariladi.

Ushbu barcha omillarni hisobga olgan holda Yuqorida keltirib o'tilgan usullar yordamida 1-kartada ko'rishingiz mumkinki Shimoliy Farg'ona tog' oldi hududlari o'simliklarning yillar davomida o'zgarishi keltirib o'tilgan.

Karta malumotlari quyidagilarni o'z ichiga oladi 2023-yil holatiga ko'ra o'rganilayotgan obyektning o'simliklar holati haqida malumot beradi va guruhlariga ajratib olingan:

- ❖ kuchli degredatsiyasiyaga uchragan o'simliklar;
- ❖ o'rtacha degredatsiyaga uchragan o'simliklar;
- ❖ kuchsiz deredatsiyaga uchragan o'simliklar;
- ❖ o'simliklar o'smaydigan yerlar qilib guruhlariga ajratilgan va ularning egallab turgan maydonlari hisoblab chiqib foizlarda aniqlangan bunday malumotlarni olish orqali hududdagi geoeologik vaziyat tahlil qilish ancha onson bo'lishini ko'rishimiz mumkin.

Xulosa va takliflar

Xulosa qilib aytganda landshfat xaritalari tuzishda faqatgini bir omilga tayanish mumkin emas. Misol uchun o'simliklarning degradedatsiyaga uchrash holatini aniqlash orqaligina hududning geoeologik holatiga baho berish yetarli hisoblanmaydi, unga qo'shimcha omil sifatida tuproq sho'rlanishi, yer osti suvlarining ifloslanishi xaritalarining tahlil qilgan holda hududning geoeologik rayonlashtirish va shu malumotlarni umumlashtirish orqali tasvirlash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Беручашвили Н.Л., Жучкова В.К. Методы комплексных физико-географических исследований. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1997.
2. Boymirzayev, K., Naimov, H. N. Jo'raqulova, D. The structure of landscapes and their transformation under the influence of modern anthropogenic processes. Scientific Journal of the Fergana State University, (2), 149. Retrieved from <https://journal.fdu.uz/index.php/sjfsu/article/view/2408>
3. Boymirzayev K., Naimov H. Farg'ona botig'i yoyilma landshaftlarining geografik o'rganilishi va tadqiq etilishi //Scientific journal of the Fergana State University. – 2022. – №. 3. – С. 67-67.
4. Mirzakhmedov, I.K., Naimov, H. N. It is characteristics of territorial systems of population settlement in Namangan region //Scientific and Technical Journal of Namangan Institute of Engineering and Technology. – 2019. – Т. 1. – №. 1. – С. 204-209.
5. Mirzaaxmedov, X. S., & Akaboyev, I. Z. (2021). Mapping the population of Namangan region using modern GIS technologies. Theoretical & Applied science Учредители: Теоретическая и прикладная наука, 12, 1070-1074.
6. Mirzaliev, T. (2006). Cartography. (p.246). Tashkent: University.
7. Naimov H. N. Analysis of structure and geoeecological situation of North Fergana mountain landscape //Экономика и социум. – 2022. – №. 6-1 (97). – С. 193-196.
8. Исаченко А.Г. Основы ландшафтоведения и физико-географического районирования. - М.: Высшая школа, 1991.
9. Исаченко А.Г. География в современном мире. – М.: Просвещение, 1998.
10. Солнцев Н.А. Учение о ландшафте: Избранные труды. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2001

13.00.00
19.00.00

PEDAGOGIKA VA PSIXOLOGIYA FANLARI
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL SCIENCES

**TALABALAR JAMOASINI SHAKLLANTIRISHDA YUZAGA
KELADIGAN MUAMMOLAR VA ULARNI HAL ETISH
TEXNOLOGIYALARI**

Hamidova N.I.

University of Business and Science o'qituvchisi

Muxtorova G.M.

University of Business and Science 1-bosqich talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada jamoa shakllanishida yuzaga keladigan muammolar, ularni bartaraf etish yo'llari, sog'lom jamoatchilik fikrini shakllantirish, jamoa rivojlanishining uchta darajasi, jamoaning tarbiyaviy ta'siri, talabalar bilan ishlashning shartlari, haqida fikrlar yuritilgan.

Kalit so'zlar: Jamoa, shaxs, faoliyat, jarayon, pedagog, munosabat, psixologik anketa, ijtimoiy, muhit, vosita, tarbiya, xulq-atvor, diagnostik usullar.

Аннотация. В данной статье рассматриваются проблемы, возникающие при формировании команды, пути их устранения, формирование здорового общественного мнения, три уровня развития команды, воспитательное воздействие команды, условия работы со студентами.

Ключевые слова: Команда, человек, деятельность, процесс, педагог, отношение, психологический опрос, социальное, среда, образование, поведение, методы диагностики.

Abstract. In this article, the problems that arise in the formation of the community, ways to eliminate them, and the formation of a healthy public opinion, three levels of team development, the team's educational impact, the conditions of working with students were discussed.

Key words: Team, person, activity, process, pedagogues, attitude, psychological, social environment, tool, education, behavior, diagnostic methods.

Kirish

Tarbiyachilik kasbi, ommaviy, zamonaviy pedagogik kasblardan biri hisoblanadi. Zamonaviy ma'noda tarbiyachi, kelajak avlodni hayotda rivojlanishi uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olgan holda tarbiyani amalga oshiradigan shaxs

hisoblanadi. Bo'lajak tarbiyachi quyidagilarga ega bo'lishi kerak. Xayrixox, samimiy, do'stona, xushmuomala, hazil tuyg'usiga ega bo'lishi, sabr-toqatli bo'lishi, bolalar bilan munosabat o'rnatish, nizolarning oldini olish va ularni hal qila olishi, o'z-o'zini tarbiyalash orqali o'z bilimlarini to'ldirib borishi, zamonaviy axborot va axborot oqimlari bilan ishlay olishi, maktabgacha tarbiya va ta'lim usulini egallagan bo'lishi lozim. Talabani vujudga keladigan turli stresslarga chidamligi, o'z hatti-harakatlari va his-tuyg'ularini boshqara olishi muhim jihatlardan bo'lib, kuchli asab tizimiga ega bo'lishi talab etiladi. Talabalar kelajakda maktabgacha ta'lim tashkilotlarida jismoniy kuch ishlatmay mehnat qilishlari barobarida, doimo psixo-emotsional stress sharoitlarida faoliyat olib borishlarini nazardan chetda qoldirmasliklari kerak.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili

A.B.Isimova "Darsdan tashqari ta'lim tarbiya jarayonida o'quvchilarda sog'lom turmush arsine shakllantirishning pedagogik shart-sharoitlari. Talabalar jamoasini shakllantirish ga oid adabiyotlarni A.Omonov "Tyutor ishining asosiy shakli talaba bilan individual va jamoada ishlash yoki unga ta'lim-tarbiya maslahatchisi bo'lishdan iborat".dissertatsiyasi. S.Rajabovning "Kasb –xunar kolleji o'qituvchisining kasbiy mahoratini oshirishning tashkiliy pedagogik asoslari" dissertatsiyasi ishlari olib brogan.

Tadqiqot metodologiyasi

Talabalar jamoasini shakllantirish anchagina murakkab jarayondir. jamoa shakllanishida yuzaga keladigan muammolar, ularni bartaraf etish yo'llari, sog'lom jamoatchilik fikrini shakllantirish, jamoa rivojlanishining uchta darajasi, jamoaning tarbiyaviy ta'siri, talabalar bilan ishlashning shartlari jamoa shakllanishning asosiy metododologiyasidir.

Tahlil va natijalar

Respublika davlat oliy ta'lim muassasalarida tyutorlik tizimi joriy qilinganiga ko'p vaqt bo'lmadi. Prezidentimizning 2019-yil 8-oktyabrdagi "O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030 -yilgacha rivojlantirish kontsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni hamda shu asosida qabul qilingan Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirining 2021-yil 30-sentyabrdagi buyrug'i va Nizomi yangicha tizimga asos bo'ldi.[1.3-4-bet]

Shu boisdan oliy ta'lim muassasalarida tyutorlik lavozimi vazifalari yo'lga qo'yila boshladi. Hozirgi globallashuv sharoitida barcha sohalarining tayanchi fundamenti- ta'limga borib taqaladi.Chunki aynan ta'lim dargohlaridan jamiyat uchun kerakli va uni boshqaradigan yetuk mutaxassislar yetishib chiqmoqda. Shu jixatdan, zamon talablariga, mos irodali,har tomonlama,mulohazali, manfaatlari bunyodkorlik g'oyasiga qaratilgan yosh kadrlarni tarbiyalash bugungi ta'lim muassasalari oldida turgan dolzarb vazifalardan biri sanaladi.

Guruh jamoasini yaratish va uning umumiy asoslari quyidagilardan iborat: talablar qo'yish, faollarni tarbiyalash, o'quv, mehnat, ijtimoiy-siyosiy va ommaviy-madaniy faoliyatdagi istiqbollarni tashkil etish, sog'lom jamoatchilik fikrini shakllantirish, ijobiy an'analarni yaratish va ko'paytirish katta ahamiyat kasb etadi. Ta'riflangan bu qoidalar har qanday jamoa (ta'lim muassasasi, talabalar jamoasi va xokazolar)ni shakllantirish va rivojlantirish uchun xizmat qiladi. Tarbiya metodlarini tanlashda ularning jamoaning rivojlanish darajasiga mosligi, muvaffaqiyatning muhim sharti xisoblanadi. Shuning uchun har bir pedagog tarbiyaviy ishini guruhdagi jamoa munosabatlarning rivojlanishi darajasi (bosqichi, davri)ni aniqlashdan boshlaydi. Pedagoglarning esa yangi guruhlar bilan ko'p marta ish boshlashiga to'g'ri keladi: o'z mehnat faoliyatining dastlabki yilida, guruhni navbatdagi bitirib chiqish mavsumidan keyin, ba'zan esa ta'lim muassasasida vujudga kelgan vaziyat taqozosi bilan guruh rahbari o'zining metodlari jamoaning rivojlanishiga to'sqinlik qilmasligi uchun shunday keyingi ishlari davomida vaqti- vaqti bilan jamoaning rivojlanish darajasini anglab turadi.

Jamoa rivojlanishining uchta darajasi ajratib ko'rsatiladi:

*Birinchi daraja pedagogning kuch-g'ayrati natijasida guruhda o'rnatilgan muayyan darajadagi tartib, intizom bilan, talabalarning uncha katta bo'lmagan qismi guruh rahbarining harakatlarini qo'llab-quvvatlashi bilan izohlanadi.

*Ikkinchi daraja tarbiya jarayoni o'z – o'zini tarbiyalash jarayoniga o'tganda yuksak darajaga erishiladi. Ayrim talabalar va umuman jamoada o'z faoliyatini mustaqil rejalashtiradi va tashkil etadi, o'z ustida ishlashga talablar qo'yadi va o'z-o'zini nazorat qiladi, bo'sh vaqtlaridan unumli foydalanadi. Bunday talabalarni guruh rahbar boshqa talabalarga namuna qilib ko'rsatadi. Hamamizga ma'lumki past darajadan yuqori darajagacha boradigan yo'l uzoq va mashaqqatli bo'lib, muayyan qiyinchiliklarni bartaraf etish bilan kechadi. Ayni paytda talabalar jamoasini shakllantirish yuzasidan olib boriladigan ishlar juda qiziqarlidir. Bu guruh rahbarining asosiy ishidir. Agar talabalar jamoasi barpo etilmagan bo'lsa, talaba ta'lim muassasasini hech afsuslanmay tark etadi, hatto keyinchalik o'qigan yillarini eslamaydi ham. Talabalar jamoasini inoq jamoaga birlashtirgan mohir tyutor (guruh rahbari) qo'lida tarbiyalangan talaba baxtlidir.

*Uchinchi daraja ulg'ayayotgan o'smir talabalar, jamoasini shakllantirishda, uning hayot yo'lini belgilashda o'z vazifasini anglashda darslarda faol qatnashishi tengqurlari bilan iliq munosabatda bo'lishi jamoani shaklanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Jamoa shakllanish bosqichlari. Jamoaning rivojlanish darajasini belgilash metodikasi ko'p. Uning mohiyati u yoki bu rivojlanish darajasidagi jamoa normativ ta'rifini aniq jamoa ta'rif bilan taqqoslashdan iboratdir. Ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan maqsadning, pedagoglar bilan o'quvchilarning birgalikdagi har tomonlama sobitqadam faoliyatining, o'zaro mas'uliyatli munosabatlarning mavjudligi; o'z-o'zini boshqarish organlarining faoliyati va xokazolardir. O'quvchilarning jamoa turmush normalari va qoidalarining, intizomning buzilishiga munosabatlarini

kuzatib, jamoaning tashkiliy tuzilishi ta'sirchanligiga ishonch hosil qilish mumkin. Jamoa rivojlanishining dastlabki bosqichida ular tarqoq bo'lib, ularda yakdil fikr va bo'lmaydi. Shuning uchun bunday jamoada salbiy hodisalar ro'y beradi. Mustaqil jamoa qarori qabul qilinmaydi va guruhda boshboshdoqlilik avj ola boshlaydi. Agar jamoa rivojlashishning ikkinchi bosqichida bo'lsa, tyutor nomigagina emas, balkitalabani eng yaqin insonni sifatida ular bilan muloqotga kirishishi kerak.

Jamoaning rivojlanish darajasidan dalolat beradigan muhim belgilardan biri talabalarning birgalikdagi faoliyatga ishtiyoqi turli -xil, ko'rik tanlovlar, badiiy kechalarga tayyorgarlik ko'rish kabi ta'lim muassasalari tajribasida muntazam uchrab turadigan ishlarda ko'zga tashlanadi. Guruh rahbari jamoaning rivojlanish darajasini belgilash uchun talabalarda ularning hozirgi va bo'lajak hayotlarida ijtimoiy ahamiyatga molik maqsadlari mavjudligini bilishi muhim, ya'ni jamoaning hayotiy faoliyati istiqbollari barcha yoki ayrim talabalar qabul qilishini va bu istiqbollarning xususiyati qandayligini bilib olish zarur. Agar bo'lajak bayram kechasi talabalar uchun faoliyatga undovchi voqea bo'lsa va bu yaqin istiqbol faqat ayrim talabalar va faollar uchun ahamiyatli bo'lsa, jamoa rivojlanishining ikkinchi bosqichi haqida gapirish mumkin.[3.45-50]

Jamoaning rivojlanish darajasini aniqlashda o'quvchilarning faqat guruhdan tashqari faoliyatida namoyon bo'ladigan munosabatlarni tahlil etish bilangina cheklanib bo'lmaydi. Guruh rahbari ishining o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, u oddiy talabalar jamoasini emas, balki faol talabalar jamoasini shakllantiradi. Shuning uchun guruh rahbari dastavval o'quvchilarning o'qishga qanday munosabatda ekanliklarini, o'zlarini darsda qanday tutishlarini, topshiriqlarini sidqidildan bajarishlari yoki bajarmasliklarini aniqlaydi. Va, nihoyat, eng muhimi-ularning o'qishdagi maqsadlari nimalardan iborat, bu maqsadlar ijtimoiy mohiyatga molik yoki molik emasligi xisoblanadi.

Jamoaning tarbiyaviy ta'siri. Pedagog guruh bilan ishlashning dastlabki bosqichida turli vaziyatlarga duch kelishi mumkin. Guruhda haqiqiy jamoa munosabatlari bo'lmasligi mumkin, bunda pedagog ishni boshidan boshlashiga to'g'ri keladi. Ikkinchi tomondan, guruh rahbari talabalar bilan ish boshlar ekan, har doim jamoa rivojlanishining boshlang'ich davri bilan ish ko'radi, deb mo'ljallab bo'lmaydi. Boshlang'ich o'qish davrlarida ko'pincha yaxshi guruh jamoalari shakllanadi. Pedagog bunday xolda jamoa faoliyatining avvalgi tajribasini tahlil etadi va uning ancha yuqori rivojlanish darajasiga mos keladigan tarbiya metodlarini qo'llaydi.

Quyidagilarni ta'kidlash zarur. Jamoaning rivojlanish darajasini aniqlashning eng ishonchli usuli - talabalarni ular bilan darsda, darsdan tashqarida, ta'lim muassasalarida, ta'lim muassasalaridan tashqarida ,amaliyotlarda o'zaro faol hamkorlik qilish jarayonida kuzatishdan iboratdir. Maxsus diagnostik usullar, masalan, anketa tarqatish, pedagogik vaziyatlarni vujudga keltirish va boshqalardan ham foydalanish mumkin. Lekin bu usullar guruhni juda

ehtiyotkorlik bilan, katta pedagoglik odobi bilan qo'llash lozim. Talabalarni o'rganishning har bir usuli ayni vaqtda tarbiya usuli ham ekanligi pedagoglar uchun qonun bo'lib qolishi kerak. Ehtiyotsizlik bilan o'tkazilgan anketa tarqatish, ayniqsa uning natijalarini muhokama qilish o'quvchilarni jipslashtirish o'rniga ularning orasi buzilib ketishiga olib kelishi mumkin. Keltirilgan misolda anketalarni muhokama qilish pedagog tomonidan puxta tayyorlangan, o'qdan «portlash» usuli sifatida foydalanildi va boshqa choralar bilan mustahkamlandiki, ular tagida quyiroqda so'z yuritiladi. Shaxslar, ayniqsa katta o'smirlar o'zlarini «o'rganishlarini» xush ko'rmaydilar. Shuning uchun turli xil anketalarni oshkora va samimiy javoblar olishga umid qilgandagina qo'llash tavsiya etiladi.

Pedagog jamoaning kuchli va zaif tomonlarini anglash uchun pedagogik vaziyatlar vujudga keltirishni qo'llaydi. Lekin bunda shuni esda tutish kerakki, o'quvchi kamchiliklarini hammaning o'rtasida yorqin namoyish etish uni ma'naviy halok etishi, qalbini jaroxatlashi mumkin. Shunday vaziyatlarni vujudga keltirish kerakki, ular salbiy tomonlarni emas, har bir shaxsda odatdagi sharoitda boshqalardan yashiringan ijobiy tomonlarni ham ochib bersin.[2 . 45....49.bet]

Guruh rahbari jamoa rivojlanishining aniqlangan darajasiga qarab tarbiya usullarini tanlaydi. Bunda bo'lajak pedagoglarning yosh xususiyatlarini hisobga olish qo'shimcha shart hisoblanadi. Bu haqida gapirmasa ham bo'lardi, chunki bu shart pedagogik printsiplardan biridir. Shu bilan birga, ishni endi boshlagan pedagog, ayniqsa guruh rahbari tarbiya usullarini emas, balki shakllarini tanlashda talabalarni yoshini hisobga olishi muhimdir. Bunda bir xil usullar-talablar, topshiriqlar va xokazolar turlicha izohlanadi. Jamoani shakllantirishning dastlabki bosqichida guruh rahbaridan ayniqsa ko'p shaxsiy kuch-g'ayrat sarf etish talab etiladi. Bunda, yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, vaziyat shunday bo'lishi ham mumkin, ya'ni guruh yangi emas, o'quvchilar bir necha yildan buyon birga o'qishlari, jamoa esa tarkib topmagan yoki «sochilib ketgan» bo'lishi mumkin. Pedagog har qanday xolda ham o'z o'tmishdoshlarining xatolarini takrorlamaslik uchun vujudga kelgan vaziyatni tahlil etadi va buning pedagogik sabablarini aniqlaydi.

Qo'yilgan vazifalarni hal etish istiqbollarni olg'a surishdan boshlanadi. Jamoa qanday bosqichda turmasin, uning oldida bir vaqtning o'zida yaqin, o'rta va uzoq istiqbollar bo'lishi kerak. Turli-xil tajribalarning ko'rsatishicha, o'quvchilarning shaxslararo munosabatlari jamoa tusini olmagan boshlang'ich bosqichlarida guruh rahbari talabalarning shaxsiy manfaatlariga daxl qiladigan yaqin istiqbollarni o'rta qo'yish va ro'yobga chiqarish to'g'risida o'ylashiga to'g'ri keladi. Yaqin istiqbol sifatida odatda ko'p tayyorgarlikni talab qilmaydigan, lekin shu bilan birga qisqa muddatli amaliy muomala: ekskursiya, madaniy yurish, zakovat intellektual o'yinlari, shahar tashqarisiga sayrdan xursandchilik yetkazadigan qiziqarli ishlar tanlanadi. Bu kichik tadbirlarni tayyorlash o'quvchilarning faol pedagogik jarayonlarida tashkilotchilik fazilatlarini namoyon

etishlarini talab qiladi. Bunday jamoa tadbirlarini o'tkazish chog'ida faol o'quvchilar aniqlanadi.

Shuni yodda tutish muhimki, istiqbollar jamoa hayot faoliyatining barcha: o'quv, ijtimoiy-siyosiy, mehnat va ommaviy-madaniy sohalarini qamrab olgan bo'lishi kerak. Bunday yondashuv faqat «ko'ngilochar» istiqbollarni olg'a surish yo'lidan borish xavfidan xalos bo'lishga yordam beradi. Talabalar bilan ishlashning yan bir shatlaridan biri talabalarning demografik ma'lumotlarini yig'ish va shakllantirish katta ahamiyat kasb etadi. Ular quydagilardan iborat:

- *Guruh jamoasini o'rganish va uni dasturini ishlab chiqish:

- *Talabalar to'g'risida umumiy ma'lumot;

- * Talaba qaerda yashaydi;

- * ota-onasini kasbi va ish joyi;

- * oila a'zolari va ularning moddiy ta'minlanganligi;

- * oilada ota-onasining o'zaro munosabati;

- * oilaning xo'jalik ishlarida talabaning ishtiroki;

- * talabaning oilaviy holati(oila qurgan yoki qurmaganligi)

- * talaba sog'ligi to'g'risida ma'lumot;

2. Yoshlar taraqqiyotining umumiy holati;

- * umumiy taraqqiyot (nutq madaniyati, dunyoqarash, harakteri, kino, teatr, muzey, stadionlarga borish);

- * o'qishga bo'lgan munosabati;

- * talabaning davomati;

- * talabaning jismoniy mehnatga munosabati;

- * talabaning intizomi, xulqi, tirishqoqligi;

- * talabaning qiziqishi (o'qishga, sportga).

3. Talabaning jamoat ishlariga ishtiroki:

- * guruhning jamoat hayotida ishtirok qilish;

- * jamoat ishlarining bajarilishi harakteri;

- * talabaning guruhda obro'i va mavqei.

4. Talaba shaxsining asosiy xususiyatlari

- * jamoatchilik, dunyoqarash;

- * talabaning madaniy sifatlari, Vatanni sevish, do'stlik, insoniylik, baynalminallik;

- * irodalik harakteri va xususiyatlari (maqsadi bo'lish, faollik, botirlik, tashkilotchilik, mustaqillik, intizomlilik, mardlik, kamtarlik va hokazo);

- * talaba mijozining xususiyatlari va uning ruhiy jarayoni (nutq, diqqat,xotira, xayol, ruhiy holatlar).

5. Guruhning hamjihatlilik va uyushqoqligi.

- * talabalarning o'zaro munosabati;

- * talabalarning birgalikda mehnat qilishlari va uning vaqti;

- * qizlar va o'g'il bolalarning do'stligi hamda hamfikrligi;

- * jamoa a'zolarini himoya qilish;

- * yutuq va muvaffaqiyatsizligini anglay bilish;
- * millatlararo munosabat

Xulosa va takliflar

Xulosa qilib aytganda jamoa – bu odamlarning biror bir muayyan ijtimoiy ahamiyati bo‘lgan faoliyat asosida birlashuvlarining tashkiliy formasidir.

Talabalar jamoasini tashkil etish uchun pedagogik ishlarning butun mohiyati jamoalarning tashkiliy jihatdan shakllantirish, tarbiyalanuvchilarni tegishli intizom doirasida saqlashdan iborat bo‘lmay, balki talabalarning mazmunli hayotini tashkil etishdan, chinakam boy ijtimoiy va jamoa munosabatlarini shakllantirishdan iboratdir.

Shuningdek, jamoa a‘zolari o‘rtasida o‘zaro bog‘liqlik, o‘zaro nazorat, o‘zaro ma’suliyatdan iborat muayyan munosabatlar tarkib toptira olishi kerak. Tyutorlar o‘z guruhidagi talabalarning bevosita ta’lim tarbiya jarayoni, ya’ni darslar davomida hamda darsdan keyingi faoliyatini nazorat qilishga mas’uldirlar. Chunki yosh avlodning taqdiri, kelajagiga befarq bo‘lmaslik, ularga hamisha biz pedagoglar to‘g‘ri yo‘l ko‘rsatib borishimiz zarurdir. O‘ylaymanki, yangi tashkil etilgan tizim vakillari tyutorlar oldiga qo‘yilgan vazifalarni, jamoani birlashtirishni uni boshqarishni, namunali tarzda yo‘lga qo‘yishmoqda. Eng asosiysi, ular talaba yoshlarning yaqin ko‘makchisi, ta’lim jarayonlarida xolis yo‘l ko‘rsatuvchisiga aylanmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirining 2021-yil 30- sentabrdagi 412-sonli buyrug‘iga 1-ilova.
2. A.B.Isimova “Darsdan tashqari ta’lim tarbiya jarayonida o‘quvchilarda sog‘lom turmush arsine shakllantirishning pedagogik shart-sharoitlari T.: 2004 y.
3. A.Omonov “Tyutor ishining asosiy shakli talaba bilan individual va jamoada ishlash yoki unga ta’lim-tarbiya maslahatchisi bo‘lishdan iborat”.dissertatsiyasi T.: D.I. 2022.
4. Rajabova .S. “Kasb –xunar kolleji o‘qituvchisining kasbiy mahoratini oshirishning tashkiliy pedagogik asoslari” dissertatsiyasi T.: 2004.122-bet.
5. Akbarov O.E. Chingiz Aytmatov ijodida manqurtlik illati tahlili va uning ma’rifiy ahamiyati // “O‘zbekiston: til va madaniyat” ilmiy jurnali. “Metodika” seriyasi (ISSN 2181-922X). 2022 vol.1[4] 4-18 betlar. (OAKning 2021 yil 10 noyabrdagi 01-08\2258 sonli xati).
6. Akbarov O.E. Chingiz Aytmatov ijodida adabiyot va pedagogika uyg‘unligining nazariy jihatdan tahlili // The current state of development of world science: characteristics and features, II International Scientific and Theoretical Conference.

<https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/scientia/article/view/17196> 10 Desember, 2021. Lisbon, Portuguese Republic. pp. 28-30.

7. Abdug‘opirova F.A. Maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalarda kognitiv faoliyatning afzallik tomonlari // NamDU ilmiy axborotnomasi.-Namangan, 2021. №-4. -B. 394-400. (13.00.00; №30).
8. Abdug‘opirova F.A. Kognitiv faoliyatni rivojlantirish orqali maktabgacha yoshdagi bolalarni maktabga tayyorlashning didaktik tizimi. Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertasiyasi. - Namangan: 2022.
9. Akbarov O.E. Chingiz Aytmatov ijodida pedagogik qarashlar. Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertasiyasi. - Namangan: 2023.

UMUMTA'LIM MAKTABI O'QUVCHILARIDA NIZOLI VAZIYATLARNI BARTARAF ETISH PSIXOLOGIK MUAMMO SIFATIDA

Maripova A.B.

University of Business and Science 1-bosqich magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada butun dunyoda bolalarning huquqlarini himoya qilish, ularni turli zo'rovonliklar ta'siridan muhofazalash, axborot xavfsizligini ta'minlashga alohida e'tibor qaratilganligi, ayniqsa, YUNESKO tomonidan qabul qilingan "Bola huquqlari konventsiyasi"da o'sib kelayotgan avlodni milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalash, ularda tolerantlik madaniyatini rivojlantirishga katta ahamiyatliligi haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, o'quvchilarda hamkorlikda ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish, shaxslararo muloqot madaniyatini shakllantirishning psixologik mexanizmlarini ishlab chiqish muhim dolzarblik kasb etishi ifodalangan.

Kalit so'zlar: o'quvchilar, ijtimoiy kompetentlik, hissiyotlari va xulq-atvorini boshqarish, o'smirlarda konfliktologik madaniyat.

Аннотация. В данной статье особое внимание уделяется защите прав детей во всем мире, их ограждению от последствий различного насилия, обеспечению информационной безопасности, особенно воспитанию подрастающего поколения в духе уважения национальных и общечеловеческих ценности в «Конвенции о правах ребенка», принятой ЮНЕСКО, в которой обсуждалась важность развития культуры толерантности. При этом было высказано, что большое значение имеет развитие навыков совместной работы у студентов, разработка педагогических механизмов формирования культуры межличностного общения.

Ключевые слова: студенты, социальная компетентность, управление эмоциями и поведением, конфликтная культура подростков.

Abstract. In this article, special attention is paid to the protection of children's rights around the world, their protection from the effects of various violence, and the provision of information security, especially the education of the growing generation in the spirit of respect for national and universal values in the "Convention on the Rights of the Child" adopted by UNESCO. , in which the importance of the development of the culture of tolerance was discussed. At the same time, it was expressed that the development of cooperative working skills among students, the development of pedagogical mechanisms for the formation of a culture of interpersonal communication is of great importance.

Key words: *students, social competence, management of emotions and behavior, conflict culture in teenagers.*

Kirish

Dunyoda umumiy oʻrta taʼlim maktabi oʻquvchilarida ijtimoiy kompetentlikni rivojlantirish, innovatsion yondashuvlar asosida konfliktologik madaniyatni shakllantirishga doir qator ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Shu bilan birga, oʻquvchilarda affilyatsiya motivini qaror toptirish orqali samarali muloqotga tayyorlashning amaliy-texnologik tizimini takomillashtirish, refleksiv yondashuv asosida oʻz hissiyotlari va xulq-atvorini boshqarishning pedagogik-psixologik asoslarini aniqlashtirish, oʻquvchilarda umummadaniy kompetentlikni rivojlantirishning ijtimoiy-pedagogik mexanizmlarini takomillash alohida dolzarblik kasb etadi. Ilmiy tadqiqotimizning obʼekti boʻlmish 7-9-sinf oʻquvchilari, yaʼni 14-16 yoshli oʻsmirlarda konfliktologik madaniyatni shakllantirish dolzarb pedagogik muammo sifatida oʻrin egallagan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili

Ammeter, A. P., Douglas, C., Gardner, W. L., Hochwarter, W. A., & Ferris, G. Balfour, D., & Wechsler Balfour, D., & Wechsler rkabi olimlar izlanishlar olib borganlar.

Tadqiqot metodologiyasi

Bolalarning huquqlarini himoya qilish, ularni turli zoʻravonliklar taʼsiridan muhofazalash, axborot xavfsizligini taʼminlashga alohida eʼtibor qaratilganligi, ayniqsa, YUNESKO tomonidan qabul qilingan “Bola huquqlari konventsiyasi”da oʻsib kelayotgan avlodni milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalash, ularda tolerantlik madaniyatini rivojlantirishda katta ahamiyat kasb etadi.

Tahlil va natijalar

Maʼlumki oʻsmirlik davri shaxs shakllanishi jarayonida muhim yetakchi oʻrin egallaydi. Ayniqsa, shaxsning oʻz-oʻzini anglashi oʻz-oʻziga baho berishi kabi muhim jihatlarning shakllanishi amalga oshadigan ushbu davrda bola shaxsiga qoʻyiladigan talablar bilan unnig ichki imkoniyatlari oʻrtasida munosiblik boʻlishiga erishish juda muhimdir [4].

Bu yosh davrda bolalardagi oʻz-oʻziga ishonchsizlik xususiyati shakllanishining oldini olish, aniqlangan kamchilikni oʻz vaqtida korreksiya qilish bolalarda faollikni shakllantirishda asosiy talab hisoblanadi. Bu hol bolalarda yuzaga keladigan turli nizolarni toʻgʻri tahlil qilishga va ularni imkon darajasida bartaraf etishga oʻrgatishni taqozo etadi. Yuqoridagi holatlar oʻsmir yoshidagi bolalarda konfliktlar xususiyatlari va ularni bartaraf etish imkoniyatlarining

pedagogik va psixologik jihatdan tadqiq etish shu kunda o'ta muhim muammolardan biri sanaladi.

Ba'zan, o'smirlik davri xususiyatlarini yaxshi bilmasliklari sababli, ko'pchilik hollarda oilada ota-ona va farzand, o'quv jarayonida o'qituvchilar bilan o'quvchilar o'rtasidagi turli xil ziddiyatlar uchrab turadi.

O'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi ziddiyat turli xil sabablarga ko'ra bo'lishi mumkin. Umuman olganda, noto'g'ri qo'yilgan maqsadlar, manfaatlar va ijtimoiy rol pozitsiyalari qarama-qarshiligi; raqiblarning psixologik nomuvofiqligi; kommunikativ madaniyat darajasining pastligi va boshqalar har qanday shaxslararo konfliktlarga sabab bo'la oladi [5]. Ammo, amalda, samarali izlash jarayonida maktabdagi ziddiyatli vaziyatlarni hal qilish usullari, ushbu sabablarni aniqlab olish va ularni ko'rib chiqish pedagogik faoliyat sharoitida mantiqan to'g'ri keladi. Intizomga oid bo'lgan, o'quvchilar va ayrim hollarda o'qituvchilar tomonidan sodir etiladigan ruhiy zo'riqish hamda konfliktlar, ta'lim jarayonida maktab intizomiy qoidalari va tartibining buzilishiga doir tipik holatlarning statistik manzarasini tavsiflash muhim ahamiyatga molikdir.

Didaktik hamkorlik sohasidagi konfliktlar orasida pedagogning o'smirlar bilimini baholashdagi xatolari salmoqli o'rin egallaydi. Chunonchi, o'qituvchi o'quvchilarning bilimini noto'g'ri baholaganda har ikki tomon orasida kuchli konflikt sodir bo'ladi. O'quvchilarning har xil predmet o'qituvchilarining metodik tayyorgarligiga bo'lgan e'tirozlari ko'pincha to'g'ri bo'lib chiqadi.

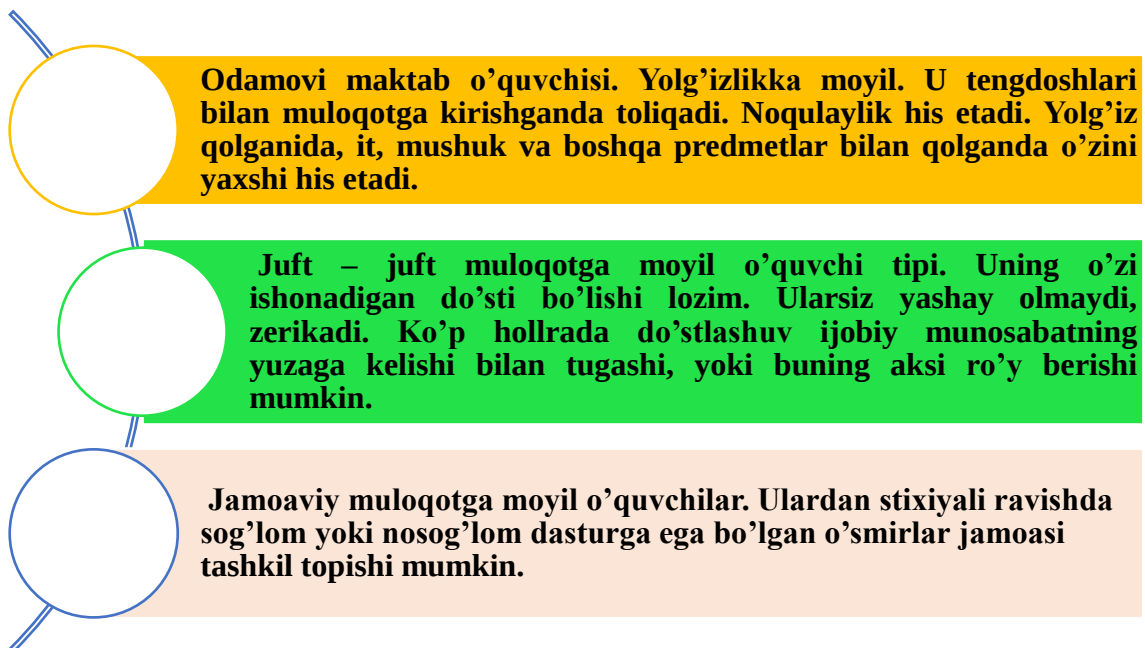
O'quvchilarning bu sohadagi e'tirozlari quyidagicha: tushuntira olmaslik; sistemasiz, palapartish bayon; tilning o'rinsiz murakkabligi; takrorlashning yo'qligi; materialni quruq bayon qilish; mavzuni hayot bilan bog'lay olmaslik; xo'ja ko'rsinga "mavzuni" bajarish; predmetga qiziqish uyg'ota olmaslik; xolis baholay olmaslik; arzimagan javobga yuqori baho qo'yish; barcha o'quvchilarga faqat "3" baho qo'yish va hokazo.

O'smirlar o'qituvchilar bilan bo'ladigan o'zaro munosabatlari jarayonida maktabning birinchi pog'onasida ta'lim oluvchi boshlang'ich sinf o'quvchilariga nisbatan anchagina farq qiladi. Bunday ziddiyatlarning o'smir yoshi bilan bog'liq jihatlari nimalardan iborat? O'smir yoshining oliy o'quv yurti pedagogika va psixologiyasida o'qitiladigan tavsifnomasiga murojaat qilamiz. Pedagogika nazariyasining tegishli bo'limida o'smirlik yoshi bolalik va katta yosh holatining oralig'ida ekanligi qayd etiladi. Pedagogika qo'llanmasi mualliflari "o'prilishli" (krizisli), "qiyin", "o'tish", "konfliktli", "og'riqli" kabi terminlarni ko'p qo'llaydilar. O'quvga bo'lgan qiziqishning sustligi o'smir uchun xos. U romantik tuyg'ularga berilgan bo'ladi. O'smirda jinsiy bilimlarga bo'lgan qiziqish uyg'ongan bo'ladi. U o'z kuch va qobiliyatlariga yuqori baho beradi. Kattalarga taqlid qilish, ularga o'xshashga harakat qilishga intiladi[3]. A.S.Makarenko fikricha, o'smirlar – bu haqiqiy ritsarlar. Ular qo'rqmasdan pedagog orqasidan o'zini o'tga ham suvga ham uradi, agar u haqiqiy ustoz bo'lsa.

Psixologlar o'z navbatida, kim boshlang'ich sinfda yaxshi o'qigan, tartibli bo'lsa, o'smir yoshiga kelib qo'pol, tez intizomsiz bo'lishi mumkinligini ta'kidlaydilar.

Boshlang'ich sinfda o'qituvchi o'rnatgan tartib – intizomga so'zsiz bo'ysunish o'rnini o'z insoniy qadr – qimmatiga ortiqcha baho berish tuyg'usi egallaydi. Ilgari boshlang'ich sinflarda o'qituvchining so'zidan hafa bo'lmagan o'smir yuqori sinf o'qituvchisining aynan shu so'zidan norozi bo'ladi [1]. O'smirlarda o'zligini anglash kattalar bilan bo'lib o'tadigan munosabatlarning yomonlashuvi bilan o'zaro almashinib turishi kuzatiladi. Bo'lajak o'qituvchilar uchun mo'ljallab chop etilgan qo'llanmalarda qayd etilgan o'smirlar xarakter xususiyatlariga doir umumiy tasavvurlar ana shulardan iborat. Ko'p sonli tadqiqotlarda o'smirlarning ijtimoiylashuvi masalasida qimmatli ma'lumotlar uchraydiki, ularga asoslangan holda o'qituvchi va o'quvchilar munosabatlarida yuz beruvchi konfliktlarni pedagogik nuqtai nazardan to'g'ri hal etish mumkin bo'ladi.

Bu sohada o'smirlarning muomalaga kirisha olish tiplariga doir tadqiqot natijalari qiziqishga loyiqdir. Bularning uch turi farqlanadi [1-rasmga qarang]:

Agar birinchi tip konfliktli sharoitda ruhiy zo'riqishni bir o'zi boshdan kechiradigan bo'lsa, ikkinchi tip, ayniqsa, uchinchi tipga mansub o'quvchilarda tabiiy ravishda tashqi himoya to'sig'iga ega bo'ladilar. O'smirlar o'qiydigan sinflarda konfliktga kirishuvchilar soni keskin kengayadi, chunki endi ular boshlang'ich sinfdagidek bir o'qituvchi bilan emas balki, o'nlab – yigirmatalab o'qituvchilar bilan muloqotda bo'ladilar, demak, konfliktga kirishuvlari ham mumkin.

Shuni alohida qayd etish kerakki, o'smir – o'quvchilar bilan predmet o'qituvchilari orasida konfliktsiz hamkorlik umuman uchramaydi. Bu o'smirlar yaxshi o'qituvchilar masalasida omadsizlar degan gap emas. Gap shundaki, ta'lim-

tarbiya jarayonida o'qituvchilarda ham o'quvchilardagi kabi ruhiy zo'riqish uchrab turadi.

Intizomga oid bo'lgan, o'quvchilar va ayrim hollarda o'qituvchilar tomonidan sodir etiladigan ruhiy zo'riqish hamda ziddiyatlar, ta'lim jarayonida maktab intizomiy qoidalari va tartibining buzilishiga doir tipik holatlarning statistik manzarasini tavsiflash muhim ahamiyatga molikdir. Salbiy xulq – atvorga doir faktlar orasida o'qituvchi tomonidan sodir bo'ladigan holatlar farqlanadi.

Quyida o'qituvchining nopedagogik muomalasi natijasida sodir bo'ladigan konfliktlarga to'xtalamiz: O'qituvchilar sinfni boshqara olmaydi, bilish jarayonini to'g'ri tashkil eta olmaydi, barchaning diqqatini jalb eta olmaydi. Maktab amaliyotidan bunga doir misollarni keltiramiz.

O'qituvchi dars boshlanishi bilan o'quvchilardan hech kim uy vazifasini bajarmaganligini payqadi, hamma unga e'tibor bermay bir – bir bilan gaplashib o'tirmoqda. O'qituvchi ayol yig'lab yuboradi va eshikni qattiq yopib, sinfdan yugurib chiqib ketadi...

Geografiya darsi boshqa fanlarga nisbatan yaxshi tashkil etilmagan edi. O'quvchilar darsini ko'pincha tashlab chiqib ketadigan o'qituvchi ustidan kulishardi...

Chizmachilik o'qituvchisi hech qanday metodikaga ega emas, o'rgata olmas, o'quvchilardan qo'rqardi...

Ingliz tili darsida o'qituvchi tartib o'rnatma olmas, tartib o'rnatishga urinmas edi. O'quvchilar undan "ikki" qo'ymaslikni iltimos qilishar va buning evaziga gul taqdim qilishlarini va'da qilishardi. U kulimsirab, rozi bo'lardi...

Ashula o'qituvchisi sinfdagi to's – to'polonga ahamiyat bermas, unga hech kim quloq solmas, u esa hotirjam dars o'tardi, xuddi hamma narsa joyidadek...

O'quvchilarning tartibsizligini ko'rgan o'qituvchi qattiq baqirar, mushti bilan stolni urar, ota – onasi yoki maktab direktorini chaqirish bilan tahdid qilardi. Hech narsani o'zi hal qila olmasdi...

Pedagoglarning kasbiy no'noqliklari haqida cheksiz fragmentlarni keltirishimiz mumkin. O'quvchilarning o'qituvchilarga bo'lgan munosabatlari ham bundan qolishmaydi.

O'smirlar va o'qituvchilar orasida yuz beruvchi ziddiyatlarning oldini olish mumkinmi? Albatta, mumkin. O'qituvchining mukammal kasbiy tayyorgarligi, uning har qanday ruhiy zo'riqishga qarshi relaksatsiya – bo'shashish holatini o'zida mashq qildirgan bo'lishi katta ahamiyatga egadir. Didaktik hamkorlik sohasidagi konfliktlar orasida pedagogning o'smirlar bilimni baholashdagi xatolari salmoqli o'rin egallaydi. Chunonchi, o'qituvchi o'quvchilarning bilimni baholaganda har ikki tomon orasida kuchli konflikt sodir bo'ladi. Quyida ana shunday ziddiyatlar sabablarini sharhlashga o'tamiz.

O'quvchilarga baho qo'yish. O'quvchilar ko'pincha yozma hamda og'zaki javoblarini past baho qo'yildi deb hisoblaydilar. Ayniqsa muntazam ravishda past baho qo'yilganda o'quvchilar g'oyatda g'azablanishadi, fan va o'qituvchiga nafrat

bilan qaray boshlaydilar. O'zaro kelishmovchilikning o'ta jiddiy tus olishi o'quvchining o'zini himoya qila olish darajasi va uni sinf qo'llab – quvvatlashiga bog'liq bo'ladi. O'quvchi yozma ishini bo'yagan, xati xunuk bo'lgani uchun bahosining tushirilishiga toqat qila olmaydi. Adolatsizlik bilan qo'yilgan past baho atrofiga har xil rasmlar chizadi, o'qituvchi sha'nini haqoratlovchi so'zlar yozadi.

O'quvchilarda, ayniqsa, bir xil xatolar bo'la turib, yozma ishga har xil baholar qo'yilishi ko'proq norozilik tug'diradi. Ko'p hollarda o'qituvchi o'quvchilarga bahoni ijobiy yutuqlarga erishish uchun yo'naltiruvchi vosita sifatida emas, balki kamsitish, jazolash maqsadida qo'yishadi.

O'qituvchilarning farzandlariga ko'tarib baho qo'yish ham konflikt tug'ilishiga sabab bo'ladi. O'qituvchining qasoskorligi o'quvchilarda ayniqsa, norozilik tug'diradigan xunuk holdir.

O'smirlar pedagogik talablarni ongli va sidqidildan bajarishlari uchun talab mavzuga nisbatan o'qituvchi va o'quvchining bir xil yo'l tutishi zarurdir, u bilish nuqtai - nazaridan qiziqarli bo'lishi yoki amaliy jihatdan foydali bo'lishi zarur, yoxud jamoa faoliyat jarayonini qulaylashtirish uchun zarurdir, aks holda talab samarasiz bo'lib qoladi [3].

Katta yoshdagi o'smirlarga nisbatan o'qituvchi homiy yoki tarbiyachi holatida turadi. Bunday holat shuni taqozo qiladiki, o'qituvchi faoliyatining shunday sohalarida, ya'ni bevosita aralashuv kam samara beradigan sohalarida o'quvchilarning o'zaro harakatlariga alohida e'tibor berish lozim, bu esa pedagogdan katta yoshdagi o'smirlarga o'ziga xos homiylik qilishni talab etadi, bu avvalo ularning bu sohadagi ahvoli yaxshi bo'lishi haqida bevosita g'amxo'rlikni o'z ichiga oladi. Shu munosabati bilan o'qituvchilarning o'quvchilar bilan munosabati xarakteri ko'p jihatdan pedagoglarning katta yoshdagi o'smirlarning o'ziga xos bo'lgan katta bo'lishga intilishdan iborat yosh xususiyatini qanchalik hisobga olishiga bog'liq.

Yuqori sinflarda o'qituvchining holati konsultant, ya'ni muayyan sohada maslahatlar beruvchi mutaxassis so'zi bilan ifodalanishi mumkin. O'quvchilarga ta'sir ko'rsatish mazmuni o'qituvchi ularning faoliyati bilan bog'liq ravishda beradigan tavsiyalar bilan belgilanadi.

O'qituvchi bilan o'quvchi obyektiv ravishda turli avlod vakillari hisoblanadilar. Har bir yangi avlod oldingi avlodlarga nisbatan birmuncha yangi sharoitda hayotga kirib keladi. O'quvchilarning o'zlari ham avloddan - avlodga o'zgarib boradilar. Buning oqibatida har bir yangi avlod ota merosini passiv ravishda emas, balki faol ravishda o'zlashtiradilar. Bu o'zgartirish katta avlodlar bilan doimiy muloqotda bo'lgandek sodir bo'ladi. O'qituvchi yuqori sinf o'quvchilari bilan muloqot yo'li bilan muomala qilganda o'tmish g'oyaviy merosining muhim ahamiyatini tasdiqlab borishi lozim. Bunday holda u keng muammolar bo'yicha maslahatchi bo'lib qoladi va yuqori sinf o'quvchilariga samarali ta'sir ko'rsatish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Bugungi kunda ta'lim jarayonidagi islohotlarning yangi bosqichida o'qituvchi va uning mahorati masalasiga alohida urg'u berilmoqda. O'qituvchi ta'lim jarayoniga innovatsiyani bevosita joriy etuvchi va innovatsion jarayonni tashkillashtiruvchi sub'yekt sifatida baholanmoqda. Pedagogik jarayondagi innovatsiya esa ta'lim va tarbiyaga oid barcha yangiliklarni amaliylashtirish, shu asosda ta'lim sifati va samaradorligini ta'minlashni taqozo etadi. Mana shunday ta'lim tizimiga oid innovatsion yo'nalishlardan biri – pedagogik nizolar va ularni bartaraf etish omillari sanaladi.

Mashhur rus olimlardan A.N.Samarin, Ye.I.Stepanov, V.N.Shalenko konfliktologiya sohasining nazariy asoslariga, uning milliy xususiyatlari, ijtimoiy o'ziga xosliklari, konfliktlarning jamiyat hayoti bilan aloqadorligi, shaxslararo konfliktlar, konfliktlarning huquqiy aspektlari, mehnat jamoasidagi konfliktlar, shu jumladan pedagogik konfliktlar masalalari ko'pchilik tadqiqotchilarni qiziqtiradi [2].

M.M.Rybakova tomonidan olib borilgan tadqiqot natijalaridan ma'lum bo'lishicha, har qanday ijtimoiy nizolar kabi pedagogik nizolarning kelib chiqishida ham boshlang'ich asos – bu vaziyat sanaladi[6].

Nizoli vaziyat – bu ob'yektiv narsalar shaxs tomonidan sub'yektiv qabul qilingan pedagogik jarayonning murakkab ob'yektiv-sub'yektiv holati bo'lib, u ishtirokchilar uchun ahamiyatli hisoblanadi.

V.I.Andreyev nizoli vaziyatlar “ikki yoki undan ortiq tomonlar – ishtirokchilarning yopiq yoki ochiq o'zaro kurashishi bo'lib, ularning har biri o'zlari uchun ahamiyatli bo'lgan muammoni yechish maqsadi, sabablari, vositalari va usullariga ega” ekanligiga e'tiborni qaratadi [9].

V.A.Suxomlinskiy pedagogik nizolarni “maktab faoliyatiga xos bo'lgan jiddiy, murakkab va ko'ngilsiz hodisa” deb ta'riflaydi. Ya'ni “pedagog va bola o'rtasidagi, o'qituvchi va ota-onalar o'rtasidagi, pedagog va jamoa o'rtasidagi nizolar – maktab faoliyatiga xos bo'lgan jiddiy, murakkab va ko'ngilsiz hodisadir. Nizo ko'pincha o'qituvchining o'quvchi shaxsi to'g'risida noto'g'ri o'ylashi sababli kelib chiqadi. Bola shaxsi to'g'risida ijobiy fikrda bo'lish pedagogik nizolar kelib chiqishining oldini oladi. Nizolarga yo'l qo'ymaslikka erishish – o'qituvchining pedagogik zukkoligining muhim tarkibiy qismlaridan biridir. Nizoni oldini olib pedagog jamoaning tarbiyaviy kuchini saqlaydi va hosil qiladi” deb ta'kidlaydi [8].

Xulosa va takliflar

Shunday qilib, pedagogik nizolar har bir o'quvchi va o'qituvchi pedagogik faoliyatining uzviy ajralmas qismi va tarkibi bo'lib, o'qituvchi pedagogik nizolar nazariyasi va amaliyoti bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalarga hamda konfliktologik kompetentlikka va konfliktologik madaniyatga ega bo'lishi lozim.

Nazariy tahlil natijalari nizolar, pedagogik nizolar va ularning mohiyati masalasi pedagogika, psixologiya hamda boshqaruv sohalarida o'ziga xos dolzarblik kasb etuvchi muammolardan biri ekanligini to'la tasdiqladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati

1. Ammeter, A. P., Douglas, C., Gardner, W. L., Hochwarter, W. A., & Ferris, G. R. 2002. Toward a political theory of leadership. *Leadership Quarterly*, 13: 751–796.
2. Balfour, D., & Wechsler, B. 1990. Organizational commitment: A reconceptualization and empirical test of public–private differences. *Review of Public Personnel Administration*, 10: 23–40.
3. Barker, J. R. 1993. Tightening the iron cage: Concertive control in self-managing teams. *Administrative Science Quarterly*, 38: 408–437.
4. Baron, R. A. 1996. Interpersonal relations in organizations. In K. R. Murphy (Ed.), *Individual differences and behavior in organizations*: 334–370. San Francisco: Jossey-Bass.
5. Batt, R., & Appelbaum, E. 1995. Worker participation in diverse settings: Does the form affect the outcome, and if so, who benefits? *British Journal of Industrial Relations*, 33: 353–378.
6. Berman, E., & West, J. 1998. Productivity enhancement efforts in public and nonprofit organizations. *Public Productivity and Management Review*, 22: 207–219.
7. Bolman, L. G., & Deal, T. E. 1991. *Reframing organizations: Artistry, choice, and leadership*. San Francisco: Jossey-Bass.

University of Business and Science oliy ta'lim muassasasining "UBS ilmiy axborotnomasi" jurnaliga taqdim etiladigan ilmiy maqolalarga qo'yiladigan asosiy talablar jahon andozalaridan kelib chiqadi. Jurnal bunday talablarni o'rnatish orqali o'z mualliflarini asta-sekin xalqaro andozalarga moslashib borishida yaqindan ko'mak berish vazifasini bajaradi. Qo'shimcha savollar, talab va takliflar bo'yicha tahririyatning telefoni (+998-94-324-11-96) orqali murojaat etish mumkin.

1. Mualliflar tomonidan taqdim etilayotgan ilmiy maqola mavzusi quyidagi bo'limlarga mos kelishi kerak:

Fizika-matematika va texnika fanlari;

- Biologiya fanlari;
- Tarix fanlari;
- Iqtisodiyot fanlari;
- Falsafa fanlari;
- Filologiya fanlari;
- Geografiya fanlari;
- Pedagogika va psixologiya fanlari.

2. Maqola xalqaro andozalar talabi doirasidagi quyidagi bandlarga ega bo'lishi lozim:

- maqola mavzusi;
- maqola muallifi to'g'risida ma'lumot (F.I.SH., ish joyi, lavozimi, ilmiy daraja va unvoni, telefon va elektron pochta);
- Annotatsiya (o'zbek, rus va ingliz tillarida);
- Tayanch so'zlar (o'zbek, rus va ingliz tillarida);
- Kirish;
- Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili;
- Tadqiqot metodologiyasi;
- Tahlil va natijalar;
- Xulosa va takliflar;
- Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

3. Maqola matni shrifti "Times New Roman"da, 14 kegelda bo'lib, qatorlar oraliqlari masofasi 1 intervalda bo'lishi lozim. Maqola matni sahifasining barcha (o'ng, chap, yuqori va quyi) tomonidan 2 santimetrdan iborat masofa qoldiriladi.

4. Maqolalar o'zbek, rus, yoki ingliz tillarida taqdim etilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan berilgan 2024-yil 22-yanvardagi 210192-sonli guvohnomaga asosan nashr etiladi.